

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Renæssancens stænder og håndværk

Stænderbogen fra 1568
med træsnit af Jost Amman
og vers af Hans Sachs

FORLAGET HIKUIN

Renæssancens stænder og håndværk

i tekst og billeder

STÆNDERBOGEN
fra 1568
med træsnit af Jost Amman
og vers af Hans Sachs

UDGIVET AF
Hans Blosen, Per Bærentzen
og Harald Pors

Med et bidrag af Jens Vellev

FORLAGET HIKUIN

Renæssancens stænder og håndværk i tekst og billeder

Stænderbogen fra 1568 med træsnit af Jost Amman og vers af Hans Sachs

Udgivet af

Hans Blosen, Per Bærentzen og Harald Pors

Med et bidrag af Jens Vellev

© Forlaget Hikuin og

Hans Blosen, Per Bærentzen, Harald Pors og Jens Vellev

Tilrettelæggelse og omslag: Jørgen Sparre

Skrift: Minion

Papir: Arctic Volume

Tryk: Narayana Press, Gylling

Printed in Denmark 2012

ISBN 978-87-90814-68-7

Forlaget Hikuin

Ved Jens Vellev

Moesgård Allé 20

DK-8270 Højbjerg

www.hikuin.dk

Udgivet med støtte af:

Velux Fonden

Lillian og Dan Finks Fond

Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse

Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond

Professor, dr. phil. Carl Roos' Legat til fordel for Det Kongelige Bibliotek

Indholdsfortegnelse

1 Forord 7

2 Faksimile, oversættelse og kommentar 9

3 Efterskrift 265

4 *Stænderbogens* billeder og tekster 303

5 Litteraturfortegnelse 337

6 Alfabetisk liste over stænder og erhverv 347

Forord

Omkring 1565 tog forlæggeren Sigmund Feyerabend i Frankfurt am Main initiativet til udgivelsen af en lille bog, der i 114 korte verstekster af Hans Sachs, en af tidens kendteste tyske digtere, og med tilhørende træsnitsillustrationer af den fine bogillustrator Jost Amman beskriver samtidens stænder, erhverv og håndværk. Bogen, der udkom i 1568, blev hurtigt populær og har siden været flittigt benyttet i kulturhistorisk sammenhæng, især illustrationerne, mens teksterne på grund af de sproglige vanskeligheder, der er forbundet med at læse tyske tekster fra det 16. århundrede, har stået noget i baggrunden.

Allerede i 1989 begyndte udgiverne på forlæggeren Jens Vellevs opfordring at beskæftige sig med Jost Ammans og Hans Sachs' tyske *Ständebuch* med henblik på at publicere en dansk udgave. Imidlertid antog arbejdet med den tyske tekst i originaludgaven fra 1568 under inddragelse af Hans Sachs' eget håndskrift et større omfang end forudset og resulterede derfor i første omgang i en tysk videnskabelig udgave i to bind, der udkom på Aarhus Universitetsforlag i 2009.

Med nærværende udgivelse af *Stænderbogen*, der hermed for første gang foreligger i en dansk udgave, har vi ønsket at gøre både tekster og illustrationer tilgængelige for et bredere, kulturhistorisk interesseret dansk publikum. Vi har desuden forsynet udgaven med et efterskrift, der placerer *Stænderbogen* i dens kulturhistoriske sammenhæng og inddrager andre beskrivelser af stænder og håndværk i det 15., 16. og 17. århundrede. I et bidrag af Jens Vellev gøres der særlig rede for, hvad træsnittene og teksterne kan oplyse om 1500tallets håndværk, lige som der omtales en række andre stænderbøger og senere udgivelser af håndværksbilleder i Danmark.

Vi vil her gerne takke de kolleger og andre fagfolk, der har hjulpet os med oplysninger om renæssancens håndværk, produkter og

arbejdsprocesser og med sproglige spørgsmål. Ligeledes takker vi de biblioteker, der har bidraget med billeder og andet materiale. En speciel tak rettes til Det Kongelige Bibliotek, der har stillet sit eksemplar af den originale udgave fra 1568 til rådighed for vores faksimilegengivelse af trykket.

En stor tak gælder ikke mindst de fonde, der har bidraget med økonomisk støtte til udgivelsen af bogen: Velux Fonden, Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse, Lillian og Dan Finks Fond, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond samt Professor, dr. phil. Carl Roos' Legat til fordel for Det Kongelige Bibliotek.

Aarhus, maj 2012
Hans Blosen, Per Bærentzen, Harald Pors, Jens Vellev

Faksimile, oversættelse og kommentar

2

Eygentliche Beſchreibung

Aller Stände auff Er=den / Hoher vnd Nidriger / Geiſtlicher vnd Weltlicher / Aller Künſten / Handwercken vnd Händeln / ꝛc. vom gröſten biß zum kleineſten / Auch von jrem Vrſprung / Erfindung vnd gebreuchen.

Durch den weitberümpten Hans Sachſen

Gantz fleiſſig beſchrieben / vnd in Teutſche Reimen gefaſſet / Sehr nutzbarlich vnd luſtig zu leſen / vnd auch mit künſtreichen Figuren / deren gleichen zuvor niemands geſehen / allen Ständen ſo in dieſem Buch begriffen / zu ehren vnd wolgefallen / Allen Künſtlern aber / als Malern / Goldſchmiden / ꝛc. zu ſonderlichem dienſt in Druck verfertigt.

Mit Röm. Keyſ. Maieſt. Freyheit.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn.

M. D. LXVIII.

Eygentliche Beschreibung

Aller Stände auff Er-
den / Hoher und Nidriger / Geistlicher
und Weltlicher / Aller Künsten / Handwercken
und Händeln / etc. vom grösten biß zum kleinesten /
Auch von irem Ursprung / Erfindung und
gebreuchen.

Durch den weitberümpten Hans Sachsen

Gantz fleissig beschrieben / und in Teutsche Reimen ge-
fasset / Sehr nutzbarlich und lustig zu lesen / und auch mit künstreichen
Figuren / deren gleichen zuvor niemands gesehen / allen Ständen
so in diesem Buch begriffen / zu ehren und wolgefallen / Allen
Künstlern aber / als Malern / Goldschmiden / etc.
zu sonderlichem dienst in Druck
verfertigt.

Mit Röm. Keys. Majest. Freyheit.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn.
M. D. LXVIII.

Nøje beskrivelse

af alle stænder på jor-
den, høje og lave, gejstlige
og verdslige, af alle kunster, håndværk
og beskæftigelser etc., fra det største til det mindste,
også om deres oprindelse, opfindelse og
skikke.

Af den vidtberømte Hans Sachs

beskrevet med stor flid og sat i tyske rim.
Meget nyttig og fornøjelig at læse, og også med kunstfærdige
billeder, hvis lige ingen tidligere har set, alle stænder,
som er indeholdt i denne bog, til ære og velbehag, og alle
kunstnere såsom malere, guldsmede etc.
til særlig behag i tryk
udfærdiget.

Med den Romerske Kejserlige Majestæts privilegium.

Trykt i Frankfurt am Main.
MDLXVIII

Dem Ehrngeachten/ weitberümpten vnd Kunſtreichen/ Wentzel Gommitzer/ Goldſchmidt vnd Bürgern zu Nürnberg/ ꝛc. Meinem beſondern vnd Großgünſtigen Herrn vnd guten freundt/ Wünſche ich Sigmund Feyerabend/ Glück/ Heil/ vnd ewige Seligkeit.

Man findet/ meines erachtens/ viel/ auch wol bey denen die ſich Chriſten rhümen/ Gottloſe Menſchen/ welche/ wenn ſie ernſtlich bey ſich bewegen/ vnd im hertzen betrachten/ wie ſich ſo ſeltzame vnd wunderbarliche verändernng in allen Ständen Menſchlichs Geſchlechts/ vom Höchſten biß auff den Niderſten täglich on vnterlaß zutragen/ daß ſie bey nahe in ſolche vngöttliche zweiffelung gera-

)(ij ten/

ten/als ob auch ein Gott im Himmel sey. Ja wenn sie sehen / vnd sich in den Chronicken erkündigen/ wie die grossen vnd gewaltigen Königreich/Fürstenthumb/vnd andere Herrschafften / plötzlich in einem augenblick steigen vnd zunemmen/bald widerumb vnversehens zu scheitern vnd zu grundt gehen: Vnd daß die Gottlosen sampt den frommen on allen vnterscheid dahin fallen / vnd gleicher weise deß tods seyn/ dürffen sie noch vnverschempter herauß fahren / vnd nach jrer tollen vernunfft darauff schliessen/ Ob schon ein Gott im Himmel were / müßten sie doch zweiffeln/ob er sich auch der Menschen/jres Lebens/annemme vnd jrer achte/ oder aber alle ding vnd Menschliche handlung / on Gottes vorwissen/auß natürlichen vrsachen/vnd on alle gefehr/regiert würden. Wie denn auch der Gottloß vnd schendliche Heyde Epicurus bekennet hat/es sey zwar ein Gott/der gebe aber niemand nichts/ thue auch niemands nichts zu dienst/vnd lasse sich vmb nichts bekümmern. Denn/sagen sie (verstehe deß Epicuri anhang / vnd die rohen sichern Lestermeuler) warumb hat Gott/ dieweil er Allmechtig ist / disem vnd andern/so in grossem armut vnd trübsal jr leben verschleissen / nit auch wie jenen/ die in allerley pracht vnd zeitlichem Reichthumb schweben/ ein so gut vnd treffliche narung bescheret? Vnd brauchen der schnöden Gotteslesterung vil mehr/ welche meines fürhabens nicht seind allhie zu erzehlen. Vñ seind also vil Abgöttische meinung/auch fürnemlich bey den alten Philosophis entsprungen. Diese zwen/ Cleantes vnd Anaximenes / haben gesetzt/ die Lufft solte ein Gott seyn / welchen auch der Heidnisch Poet Virgilius beyfellt / wie im andern Buch Georgicorũ zu sehen. Xenocrates aber hat vermeinet/ es seyen der Götter achte. Andere / vnd derselbigen nicht eine geringe anzal / haben auß blindheit öffentlich gelehret/entweders sie wissen gar nichts drumb/ daß Götter seyn solten/oder die Götter gantz vnd gar verleugnet/ vnter welchen auch gewesen Diagoras Atheos / vnd Theodorus Cyrenaicus. Diese aber alle/ wie niemand verneinen kan/sind arme Heyden gewesen/vn die warhafftige Gottes erkenntniß/noch die Offenbarung seines heyligen Worts/nicht gehabt/sondern haben alles nach jrer vernunfft (die zwar in allen Menschen verfinstert vnd geschwecht) geschlossen vnd geglaubet. Daß man aber bey vns Christen/die wir/ Gott lob/ Gottes erkenntniß/seinen willen vnd barmhertzigkeit in seinem heyligen Wort offenbaret / klärlich begriffen haben / noch so verfluchte vnd Gottlose Menschen findet/ist zu erbarmen/vnd Gottes eyngeborner Son Jhesus Christus/ welcher vmb vnsert willen auff die Welt kommen ist / wirt am tag der Todten aufferstehung ein schweres vrtheil vber dieselbige verächter vnd Epicurische Seuw fellen.

Daß aber nur allein ein Gott sey/der warhafftig/gerecht/allmechtig/vnd der sich der Menschen auff Erden gnädiglich annemme / vnd

ſonſt alle ding mit Gottes allmächtigen vorwiſſen/ vnd nicht zufalls weiſe/ wie jene fälſchlich fürgeben/ regiert vnd ordiniert werden/ wirdt vns in ſeinem heyligen Wort vnd wunderbarlichen Creaturen gnugſam bezeuget. Als da ſeind/ das ſchöne vnd herrliche Gebeuw der gantzen Welt/ die wunderbarliche Structur deß Himmels/ die liebe Sonn/ der helle Mond/ die liebliche vnd leuchtende Sterne/ vnd daß dieſelbigen alle/ Sonn/ Mond vnd Stern/ durch ein gewiſſen Motum oder bewegung für vnd für regiert werden/ daß zu geordneter vnd gewiſſer zeit Tag wirdt/ vnd gleichfalls die Nacht nach beſtimpter ordnung eynfellt/ daß zu gebürlicher vnd ſeiner zeit Sommer vnd Winter wirt/ ꝛc.

Vnd ich muß von dem Menſchen auch etwas meldung thun/ daß derſelbig erſtlich von Gott durch gebürliche mittel ſo wunderbarlich geſchaffen/ vnd folgends erhalten wirt/ vnd daß er kan/ vermittelſt Göttlicher gnad vnd hülff/ ſo vnterſchiedlich reden/ vnd nach ſeiner notturfft außſprechen/ Alſo daß ſein Rede kan vernommen werden/ vnd vber das in ſeinem gemüt/ beyde recht vnd vnrecht/ von einander zu ſcheiden weiß/ vnd dergleichen vil mehr.

Wenn ich wölte weitläuffiger nach der lenge anzeigen/ was mir diſes zu beweiſen nötig ſeyn würde/ achte ich es würde zu lang/ vnd dem günſtigen Läſer/ welcher deſſen vngezweiffelt ein beſſern bericht hat/ verdrüßlich ſeyn/ vnd ein mißfall bringen. Wiewol es nicht vnnötig hierzu were/ daß ich mit Exempeln comprobierte vnd verſtendigte/ Nemlich wie alle Creaturen/ alle Thier/ allerley Kreuter vnd gewechß/ ein jeglichs nach ſeiner art/ alle jar verneuwert/ gemehret/ vnd fortgepflantzt wirt. Hiervon zu leſen findet man bey allen erfahrnen natürlichen Hiſtorien ſchreibern/ vnd in ſonderheit bey dem fürtrefflichen hochgelehrten Caio Plinio Secundo/ welchen ich denn auch dem Teutſchen Leſer zu nutz vnd frommen eigentlich hab verteutſchen/ vnd Anno 1565. in Truck verfertigen laſſen.

Daß aber die vngleichheit iſt in Menſchlichen Sachen/ Händeln/ vnd anſchlägen/ auff daß ich widerumb zu meinem fürhaben kommer kan on Göttliche Prouidentz vnd willen nicht geſchehen/ man kan jr auch in Menſchlicher Geſellſchafft nicht entrahten. Denn man muß not halben Reiche haben/ die den Armen handreichung vnd hülff beweiſen/ ſo muß man widerumb auch Arme haben/ welche den Reichen mit Handwercken/ vnd ſonſt zu arbeiten geſchickt ſeyen. Denn wer wolt onſt allerley nutzbarliche vnd notwendige Arbeit/ dem Menſchlichen Geſchlecht dienſtlich/ vollbringen? Niemand zwar/ wo wir alle in gleichem Standt vnd Reichthumb lebeten. Man muß Hohe vnd gewaltige Oberkeit haben/ vnter welcher Regiment/ ſchutz vnd ſchirm/ vns Gott ſetzt hat/ wie das der Apoſtel Rom. 13. bezeugt. Man muß fürtreff-

liche vnd gelehrte Männer haben/ durch welcher weißheit der Gemein nutz vnd Stattregiment geherrscht vnd gehandthabt werde.

Auß hochdringender not muß man auch allerley nutzbarliche Hand werck/ Künst vnd Gewerb haben/ vnd die Menschlich Gesellschafft kan derselbigen keines entrahten/ wie das allen verstendigen bekenntlicher ist/ denn hiervon vil zu schreiben.

Auß disen vnd andern dergleichen vrsachen vil mehr/ auch vielem vnrath vorzukommen/ muß ein solche vngleichheit (darvon wir droben gesagt) in Menschlichen Leben gewißlich seyn.

Derhalben sol ein jeglicher in seinem Stand/ Beruff oder Handwerck/ dareyn jn Gott gesetzt/ wol zu frieden seyn/ vnd treuwlich darinnen fortfahren/ in betrachtung/ daß auch der geringste/ vnd ärmeste Mensch/ er sey was Wesens/ Wird/ oder Standts er wölle/ bey der Göttlichen Maiestat nicht vergessen sey. Wie denn in disem Büchlin von allen Ständen/ Hohen vnd Nidrigen/ Geistlichen vnd Weltlichen/ Sachen (vermöge seines Innhalts) gründtliche vnd eygentliche beschreibung ist/ als von Keyser/ Königen/ Bapst/ &c. Von den Hochgelehrten vnd jren gewönlichen Gradibus, vnd freyen Künsten/ von allerley Handwercken/ vom gröbsten biß zum kleinesten/ von anfang der Welt her biß auff dise jetzige zeit/ so in Menschlichem leben nötig vnd gebreuchlich seind/ sampt derselbigen vrsprung/ erfindungen/ vnd weiter gelegenheit. Vnd seind vorwar dise Historien von erfindung aller ding/ nicht allein lustig zu lesen/ Sondern bringen auch nicht geringen nutz vnd erfahrung. Ich wil allein Exempels weise gantz kurtz anzeygen/ von wem die Büchstaben vnd die löbliche Kunst der Truckerey erfunden seyen/ auff daß der günstig Leser vernemmen möge/ was vnd wie in diesem Büchlin/ von allen dingen/ Geistlichen vnd Weltlichen Sachen/ tractiert oder gehandelt werde. Die alten Historien aber bezeugen/ daß Cadmus/ etliche einer mit namen Mercurius/ die Buchstaben erstlich erfunden hab/ Wiewol hiervon ein grosser streit ist bey den Gelehrten/ welche solches andern auch/ die in erfindung der Buchstaben jr bestes gethan/ zueygnen. Es sey aber demselbigen wie jm wölle/ so ist es zwar ein vnaußsprechliche gutthat/ Sintemal allein durch schreibens Kunst (dazu Buchstaben nötig) der gedechtniß bestendigkeit erhalten/ vnd alle ding zu gedencken von nöten/ von schaden deß vergeß errettet werden/ vnd vorzeiten/ als man der Truckerey gemangelt/ hat man alle Bücher abschreiben müssen/ vnd ehe das Papyrmachen auffkommen/ Dattel vnd Bircken Rinden hierzu gebraucht. Derhalben ist dasselbig wie Polydorus Vergilius spricht/ den Menschen ein grosse gab gewesen/ aber keines wegs gegen diser zuvergleichen/ so wir zu diser zeit vberkommen haben. Denn so jetziger zeit ein neuwe Matery zu schreiben erfunden ist/ wirt in einem tag so vil Schrifft von einem

nem Menſchen gedruckt/als in etlichen Wochen von vilen geſchrieben möcht werden. Darauß ſo ein groſſe menge der Bücher in allen Künſten an tag kompt. Es ſeind auch mit diſer löblichen Kunſt behendigkeit/Griechiſcher vnd Lateiniſcher Gelehrten/fürtreffende nutzbarkeiten vnd vnderweiſungen/gleich ſo wol als in Teutſcher Sprach/an vns kommen/daß ſie billich in hoher acht ſol behalten werden. Mich dünckt aber auch zimlich/den Erfinder diſer löblichen Kunſt/ſeines wol angewendten fleiſſes nicht zu berauben/damit die nachkommen wiſſen/von wem ſie diſe Göttliche gutthat empfangen haben/vnd wem ſie es zurechnen ſollen. Darumb hat Hans Kuttenberger/ auß Teutſcher Nation bürtig/ein Mann von Ritterlichen Ehren/am aller erſten in der Statt Mentz/am Rhein gelegen/diſe Kunſt/Schrifften zu trucken/erdacht/vnd iſt daſelbſt zu treiben angefangen/auch iſt nicht mit weniger geſchickligkeit/der ſchwartzen Farben zubereitung/welcher ſich jetzt die Buchdrücker gebrauchen/von jm erfunden worden. Hiervon mag gemeldten Authorem weiter leſen wem es gefellig. Vñ wirt faſt in allen ſtücken diſe ordnung gehalten/daß benẽnt werde/wer ein jegliche Kunſt vnd Handwerck erfunden/auch wo es erfunden/wie denn diſes mein Büchlin/ſo bey nahe eben deſſelbigen Innhalts mit deß Polydori Vergilij fein artiglich beſchreibet/Welches ich nicht on geringen koſten in eine verſtendtliche vnd richtige ordnung habe bringen laſſen/vnd auch mit künſtreichen Figuren aller vnd jeder angeregten ſtück gezierr/allen Künſtlern/vnd menniglich zu ſonderm wolgefallen/nutz vnd ehren/in druck verfertigt/auch in knrtz vormittels Göttlicher gnaden/alle Thier gleichßfalles in druck verfertigen vnd an tag geben wil.

Dieweil ich nun/Großgünſtiger Herr vnd guter Freundt/diß Büchlin Von erfindung aller ding/nach gemeinẽ brauch einem ſonderlichen der freyen vnd löblichen Künſte Liebhabern/habe dediciern vnd zuſchreiben wöllen/Jr aber vor andern/obgedachter Künſte Liebhaber ſeyt/bin ich vervrſacht/euch als meinem ſonder geliebten Großgünſtigen Herrn vnd Freund/gemeldtes Büchlin zu zuſchreiben/vnd damit zu verehren/auff daß ſolcher geſtalt vnd meinung euwer Name vnd Geſchlecht (welche on das berümpt ſeyen) menniglichen bekänntlicher/vnd vnſterblich gemacht würde. Bitt derwegen/jr wolt daſſelbig zu einem glückſeligen Neuwen Jar/von mir freundtlich annemmen/vnd gefallen laſſen. Hiermit ſeyt Gott dem Allmechtigen ſampt den euwern in ſeinen gnädigen ſchutz vñ ſchirm befohlen. Datum Franckfurt am Mayn den 24. Decembris/Anno 1567.

Dem Ehrngeachten /
weitberümpten und Kunstreichen /
Wentzel Gommitzer / Goldschmidt und Bürgern zu Nürnberg / etc. Meinem besondern und
Großgünstigen Herrn und guten freundt / Wünsche ich
Sigmund Feyerabend / Glück / Heil / und
ewige Seligkeit.

1567

WENZEL IAMIZER ÆTATIS SVAE 59 AN[N]O

Man findet / meines erachtens / viel / auch wol bey denen die sich Christen rhümen / Gottlose Menschen / welche / wenn sie ernstlich bey sich bewegen / und im hertzen betrachten / wie sich so seltzame und wunderbarliche veränderung in allen Ständen Menschlichs Geschlechts / vom Höchsten biß auff den Nidersten täglich on unterlaß zutragen / daß sie bey nahe in solche ungöttliche zweiffelung gerah-

Den højagtede,
vidtberømte og kunstfærdige
Wentzel Gommitzer*, guldsmed og bor-
ger i Nürnberg, etc., min særlige og
gunstige herre og gode ven, ønsker jeg,
Sigmund Feyerabend, held, lykke og
evig salighed.

[Øverst midt i kartouchen:]
1567

[I billedrammen:]
WENZEL JAMIZER* I SIN ALDERS 59. ÅR

Man finder efter min mening hyppigt – også blandt
dem, der roser sig af at være kristne – ugudelige mennesker, som,
når de alvorligt overvejer og i hjertet
betænker, hvorledes der dagligt og uafladeligt indtræffer
en så sælsom og forunderlig forandring i alle menneskeslægtens stænder
fra den højeste til den laveste,
næsten geråder i ugudelig tvivl om,

ten / als ob auch ein Gott im Himmel sey. Ja wenn sie sehen / und sich in den Chronicken erkündigen / wie die grossen und gewaltigen Königreich / Fürstenthumb / und andere Herrschafften / plötzlich in einem augenblick steigen und zunemmen / bald widerumb unversehens zu scheitern und zu grundt gehen: Und daß die Gottlosen sampt den frommen on allen unterscheid dahin fallen / und gleicher weise deß tods seyn / dürffen sie noch unverschempter herauß fahren / und nach irer tollen vernunfft darauff schliessen / Ob schon ein Gott im Himmel were / müßten sie doch zweiffeln / ob er sich auch der Menschen / ires Lebens / annemme und irer achte / oder aber alle ding und Menschliche handlung / on Gottes vorwissen / auß natürlichen ursachen / und on alle gefehr / regiert würden. Wie denn auch der Gottloß und schendliche Heyde Epicurus bekennet hat / es sey zwar ein Gott / der gebe aber niemand nichts / thue auch niemands nichts zu dienst / und lasse sich umb nichts bekümmern. Denn / sagen sie (verstehe deß Epicuri anhang / und die rohen sichern Lestermeuler) warumb hat Gott / dieweil er Allmechtig ist / disem und andern / so in grossem armut udn[1] trübsal ir leben verschleissen / nit auch wie jenen / die in allerley pracht und zeitlichem Reichthumb schweben / ein so gut und treffliche narung bescheret? Und brauchen der schnöden Gotteslesterung vil mehr / welche meines fürhabens nicht seind allhie zu erzehlen. Und seind also vil Abgöttische meinung / auch fürnemlich bey den alten Philosophis entsprungen. Diese zwen / Cleantes und Anaximenes / haben gesetzt / die Lufft solte ein Gott seyn / welchen auch der Heidnisch Poet Virgilius beyfellt / wie im andern Buch Georgicorum zu sehen. Xenocrates aber hat vermeinet / es seyen der Götter achte. Andere / und derselbigen nicht eine geringe anzal / haben auß blindheit öffentlich gelehret / entweders sie wissen gar nichts drumb / daß Götter seyn solten / oder die Götter gantz und gar verleugnet / unter welchen auch gewesen Diagoras Atheos / und Theodorus Cyrenaicus. Diese aber alle / wie niemand verneinen kan / sind arme Heyden gewesen / un[d] die warhafftige Gottes erkenntniß / noch die Offenbarung seines heyligen Worts / nicht gehabt / sondern haben alles nach irer vernunfft (die zwar in allen Menschen verfinstert und geschwecht) geschlossen und geglaubet. Daß man aber bey uns Christen / die wir / Gottlob / Gottes erkenntniß / seinen willen und barmhertzigkeit in seinem heyligen Wort offenbaret / klärlich begriffen haben / noch so verfluchte und Gottlose Menschen findet / ist zu erbarmen / und Gottes eyngeborner Son Jhesus Christus / welcher umb unsert willen auff die Welt kommen ist / wirt am tag der Todten aufferstehung ein schweres uetheil[2] uber dieselbige verächter und Epicurische Seuw fellen.

Daß aber nur allein ein Gott sey / der warhafftig / gerecht / allmechtig / und der sich der Menschen auff Erden gnädiglich annemme / und

1 Trykfejl for *und*.
2 Trykfejl for *urtheil*.

hvorvidt der er en Gud i himlen. Ja, når de ser og læser
i krønikerne, hvorledes de store og mægtige kongeriger,
fyrstedømmer og andre herredømmer pludselig på et øjeblik
stiger og vokser, snart igen uden varsel forliser
og går til grunde, og at de ugudelige og de fromme
uden forskel segner og er lige dødsens,
så understår de sig i at fare endnu mere uhæmmet frem og i deres vanvittige
fornuft drage den slutning, at, om der så var en Gud i himlen,
så måtte de dog tvivle på, om han også tog sig af og sørgede for
menneskene og deres liv, eller om alle ting og menneskelige handlinger
blev styret af naturlige årsager og helt tilfældigt og uden Guds forsyn,
ligesom også den ugudelige og skændige hedning Epikur*
har lært, at der nok er en Gud, men at han ikke giver nogen noget,
ej heller hjælper nogen og ikke bekymrer sig om noget.
Thi, siger de (dvs. Epikurs tilhængere og de skråsikre onde
tunger), hvorfor har Gud, når han er almægtig, ikke skænket denne
og hin, som henslæber sit liv i stor armod og trængsel,
en lige så god og ypperlig føde som dem, der svømmer i alskens
pragt og timelig rigdom. Og [de] bruger meget mere skændig
gudsbespottelse, som jeg ikke er til sinds at meddele her.
Og især hos de gamle filosoffer er der opstået så mange
ugudelige tanker. Følgende to, Cleantes* og Anaximenes*,
antog, at luften skulle være en gud. Dem tilslutter den
hedenske poet Vergil* sig også, som det ses i anden bog af Georgica*.
Xenokrates* derimod mente, at der var otte guder.
Andre, og slet ikke så få, har i deres blindhed
enten lært offentligt, at de slet ikke ved, om der skulle være guder
til, eller har helt og holdent benægtet gudernes eksistens. Blandt dem
var også Diagoras Atheos* og Theodorus Cyrenaicus*. Men disse
har alle været arme hedninge, hvad ingen kan benægte, og
har hverken haft den sande erkendelse af Gud eller åbenbaringen af hans
hellige ord, men har sluttet ud fra og troet alt med deres fornuft (som
sandelig er formørket og svækket hos alle mennesker).
Men at man hos os kristne, som gudskelov klart har erkendt Gud
og forstået hans vilje og barmhjertighed, som er åbenbaret i hans hellige ord,
stadig finder så forbandede og ugudelige mennesker,
er så skrækkeligt, at man må sig forbarme, og Guds enbårne søn
Jesus Kristus, som kom til verden for vor skyld, vil
på opstandelsens dag fælde en hård dom over disse
gudsforagtere og epikuræiske svin*.

Men at der kun er en eneste Gud, som er sand, retfærdig og
almægtig, og som nådigt tager vare på menneskene på jorden, og

sonst alle ding mit Gottes allmächtigen vorwissen / und nicht zufalls weise / wie jene fälschlich fürgeben / regiert und ordiniert werden / wirdt uns in seinem heyligen Wort und wunderbarlichen Creaturen gnugsam bezeuget. Als da seind / das schöne und herrliche Gebeuw der gantzen Welt / die wunderbarliche Structur deß Himmels / die liebe Sonn / der helle Mond / die liebliche und leuchtende Sterne / und daß dieselbigen alle / Sonn / Mond und Stern / durch ein gewissen Motum oder bewegung für und für regiert werden / daß zu geordneter und gewisser zeit Tag wirdt / und gleichfalls die Nacht nach bestimpter ordnung eynfellt / daß zu gebürlicher und seiner zeit Sommer und Winter wirt / etc.

Und ich muß von dem Menschen auch etwas meldung thun / daß derselbig erstlich von Gott durch gebürliche mittel so wunderbarlich geschaffen / und folgends erhalten wirt / und daß er kan / vermittelst Göttlicher gnad und hülff / so unterschiedlich reden / und nach seiner notturfft außsprechen / Also daß sein Rede kan vernommen werden / und uber das in seinem gemüt / beyde recht und unrecht / von einander zu scheiden weiß / und dergleichen vil mehr.

Wenn ich wölte weitläuffiger nach der lenge anzeigen / was mir dises zu beweisen nötig seyn würde / achte ich es würde zu lang / und dem günstigen Läser / welcher dessen ungezweiffelt ein bessern bericht hat / verdrüßlich seyn / und ein mißfall bringen. Wiewol es nicht unnötig hierzu were / daß ich mit Exempeln comprobierte und verstendigte / Nemlich wie alle Creaturen / alle Thier / allerley Kreuter und gewechß / ein jeglichs nach seiner art / alle jar verneuwert / gemehret / und fortgepflantzt wirt. Hiervon zu lesen findet man bey allen erfahrnen natürlichen Historien schreibern / und in sonderheit bey dem fürtrefflichen hochgelehrten Caio Plinio Secundo / welchen ich denn auch dem Teutschen Leser zu nutz und frommen eigentlich hab verteutschen / und Anno 1565. in Truck verfertigen lassen.

Daß aber die ungleichheit ist in Menschlichen Sachen / Händeln / und anschlägen / auff daß ich widerumb zu meinem fürhaben kommer[3] kan on Göttliche Providentz und willen nicht geschehen / man kan ir auch in Menschlicher Gesellschafft nicht entrahten. Denn man muß not halben Reiche haben / die den Armen handreichung und hülff beweisen / so muß man widerumb auch Arme haben / welche den Reichen mit Handwercken / und sonst zu arbeiten geschickt seyen. Denn wer wolt [s]onst allerley nutzbarliche und notwendige Arbeit / dem Menschlichen Geschlecht dienstlich / vollbringen? Niemand zwar / wo wir alle in gleichem Standt und Reichthumb lebeten. Man muß Hohe und gewaltige Oberkeit haben / unter welcher Regiment / schutz und schirm / uns Gott [ge]setzt hat / wie das der Apostel Rom. 13. bezeugt. Man muß fürtreff-

3 Trykfejl for *komme*.

at i øvrigt alle ting styres og ledes af Guds almægtige forsyn
og ikke på tilfældig vis, som hine fejlagtigt påstår, det
bevidnes klart for os i hans hellige ord og forunderlige skabninger:
den hele verdens smukke og herlige bygning,
himlens forunderlige struktur, den kære sol,
den klare måne, de dejlige lysende stjerner, og at disse alle,
sol, måne og stjerner, stedse styres af en fast motus eller
bevægelse, så at det bliver dag til fastsat og bestemt tid,
og natten ligeledes indtræffer efter en fast orden,
at sommer og vinter kommer hver til sin rette tid etc.

Og jeg må også anføre noget om mennesket, nemlig at
det først skabes og siden bevares så forunderligt på tilbørlig vis
af Gud, og at det ved Guds nåde og hjælp kan
tale så mangfoldigt og udtrykke sig efter sit behov,
således at dets tale kan forstås,
og at det derudover i sit sind formår at skelne mellem
ret og uret, og meget mere.

Hvis jeg endnu mere vidtløftigt ville remse op, hvad der yderligere
kunne være nødvendigt for at bevise dette, tror jeg, det ville blive for langt og
kede den gunstige læser, som uden tvivl er bedre underrettet derom,
og ville fremkalde misfornøjelse, ihvorvel det her ikke ville være overflødigt,
at jeg beviste og forklarede med eksempler,
hvorledes alle skabninger, alle dyr, alle slags urter og planter,
enhver efter sin art, hvert år fornyes, øges og formeres.
Herom kan man læse hos alle kyndige naturhistorikere,
og især hos den fortræffelige
højlærde Gaius Plinius Secundus*, som jeg da også til glæde og gavn for
den tyske læser omhyggeligt har ladet fortyske og
udkomme på tryk i året 1565.

Men at der hersker så megen ulighed i menneskelige forhold,
anliggender og foretagender – for nu at komme tilbage til mit forehavende –
kan ikke ske uden Guds forsyn og vilje. Man kan heller ikke
undvære uligheden i det menneskelige samfund. Thi man må
nødvendigvis have rige folk, som yder de fattige håndsrækning og hjælp,
og omvendt må man også have fattige folk, som er skikkede til
håndværksarbejde og andet arbejde for de rige. Thi hvem ville
ellers udføre alskens nyttigt og nødvendigt arbejde til gavn for
menneskeslægten? I sandhed ingen, hvis vi alle levede
i samme stand og rigdom. Man må have en høj og stærk
øvrighed, under hvis styre, beskyttelse og beskærmelse Gud
har sat os, som apostlen bevidner det i Romerbrevets 13. kapitel. Man må have

liche und gelehrte Männer haben / durch welcher weißheit der Gemein nutz und Stattregiment geherrscht und gehandhabt werde.

Auß hochdringender not muß man auch allerley nutzbarliche Hand werck / Künst und Gewerb haben / und die Menschlich Gesellschafft kan derselbigen keines entrahten / wie das allen verstendigen bekenntlicher ist / denn hiervon vil zu schreiben.

Auß disen und andern dergleichen ursachen vil mehr / auch vielem unrath vorzukommen / muß ein solche ungleichheit (darvon wir droben gesagt) in Menschlichen Leben gewißlich seyn.

Derhalben sol ein jeglicher in seinem Stand / Beruff oder Handwerck / dareyn in Gott gesetzt / wol zu frieden seyn / und treuwlich darinnen fortfahren / in betrachtung / daß auch der geringste / und ärmeste Mensch / er sey was Wesens / Wird / oder Standts er wölle / bey der Göttlichen Majestat nicht vergessen sey. Wie denn in disem Büchlin von allen Ständen / Hohen und Nidrigen / Geistlichen und Weltlichen / Sachen (vermöge seines Innhalts) gründtliche und eygentliche beschreibung ist / als von Keyser / Königen / Bapst / etc. Von den Hochgelehrten und iren gewönlichen Gradibus, und freyen Künsten / von allerley Handwercken / vom grösten biß zum kleinesten / von anfang der Welt her biß auff dise jetzige zeit / so in Menschlichem leben nötig und gebreuchlich seind / sampt derselbigen ursprung / erfindungen / und weiter gelegenheit. Und seind vorwar dise Historien von erfindung aller ding / nicht allein lustig zu lesen / Sondern bringen auch nicht geringen nutz und erfahrung. Ich wil allein Exempels weise gantz kurtz anzeygen / von wem die Büchstaben und die löbliche Kunst der Truckerey erfunden seyen / auff daß der günstig Leser vernemmen möge / was und wie in diesem Büchlin / von allen dingen / Geistlichen und Weltlichen Sachen / tractiert oder gehandelt werde. Die alten Historien aber bezeugen / daß Cadmus / etliche einer mit namen Mercurius / die Buchstaben erstlich erfunden hab / Wiewol hiervon ein grosser streit ist bey den Gelehrten / welche solches andern auch / die in erfindung der Buchstaben ir bestes gethan / zueygnen. Es sey aber demselbigen wie im wölle / so ist es zwar ein unaußsprechliche gutthat / Sintemal allein durch schreibens Kunst (dazu Buchstaben nötig) der gedechtniß bestendigkeit erhalten / und alle ding zu gedencken von nöten / von schaden deß vergeß errettet werden / und vorzeiten / als man der Truckerey gemangelt / hat man alle Bücher abschreiben müssen / und ehe das Papyrmachen auffkommen / Dattel und Bircken Rinden hierzu gebraucht. Derhalben ist dasselbig wie Polydorus Vergilius spricht / den Menschen ein grosse gab gewesen / aber keines wegs gegen diser zu vergleichen / so wir zu diser zeit uberkommen haben. Denn so jetziger zeit ein neuwe Matery zu schreiben erfunden ist / wirt in einem tag so vil Schrifft von ei-

fortræffelige og lærde mænd, ved hvis visdom almenvellet og byens ledelse sikres og håndhæves.

Det er også bydende nødvendigt, at man har alskens nyttige håndværk, kunster og erhverv, og det menneskelige samfund kan ikke undvære nogen af dem, hvilket er alle forstandige folk så bekendt, at man ikke behøver at skrive meget derom.

Af disse og af mange andre lignende grunde og for at hindre megen ulykke må der vitterlig være en sådan ulighed (som vi har omtalt ovenfor) i menneskenes liv.

Derfor skal enhver være tilfreds i sin stand, sit erhverv eller håndværk, hvori Gud har indsat ham, og trofast fortsætte dermed i betragtning af, at selv det ringeste og fattigste menneske uanset vilkår, værd eller stand ikke er glemt af den almægtige Gud. Sådan som der nu i denne lille bog* (i kraft af dens indhold) gives en grundig og nøjagtig beskrivelse af alle stænder, høje og lave, og gejstlige og verdslige forhold, nemlig af kejser, konger, pave etc., af de højlærde og deres almindelige [akademiske] grader, og de frie kunster, af alskens håndværk, fra det største til det mindste, fra verdens begyndelse og indtil i dag, som er nødvendige og almindelige i menneskers liv, samt deres oprindelse, opfindelse og udvikling. Og sådanne historier om opfindelsen af alle ting er sandelig ikke alene fornøjelige at læse, men giver tillige i ikke ringe grad nyttig indsigt. Som eksempel vil jeg blot ganske kort nævne, hvem der har opfundet bogstaverne og den prisværdige trykkekunst, for at den gunstige læser kan se, hvad og hvorledes der i denne lille bog redegøres for og skrives om alle ting og gejstlige og verdslige forhold. De gamle historier bevidner, at det var Cadmus*, andre at det var en mand ved navn Mercurius*, der først opfandt bogstaverne, selv om der er stor uenighed herom blandt de lærde, som også tillægger andre, der har gjort deres bedste ved opfindelsen af bogstaverne, denne kunst. Det får nu være, som det være vil. Det er virkelig en usigelig velgerning, eftersom erindringen alene fastholdes gennem skrivekunsten (hvortil bogstaver er nødvendige), og alle ting, som skal mindes, reddes fra glemslens fare, og i gamle dage, da man ikke havde trykkekunsten, måtte man skrive alle bøger af, og inden kunsten at lave papir opstod, anvendte man barken af daddelpalmen og birketræet. Derfor var dette, som Polydorus Vergilius* siger, en stor gave til menneskene, men slet ikke til at sammenligne med den, som vi nu har fået. For eftersom der i dag er opfundet en ny måde at skrive på, så trykkes der på een dag af eet menneske

nem Menschen gedruckt / als in etlichen Wochen von vilen geschrieben möcht werden. Darauß so ein grosse menge der Bücher in allen Künsten an tag kompt. Es seind auch mit diser löblichen Kunst behendigkeit / Griechischer und Lateinischer Gelehrten / fürtreffende nutzbarkeiten und underweisungen / gleich so wol als in Teutscher Sprach / an uns kommen / daß sie billich in hoher acht sol behalten werden. Mich düncket aber auch zimlich / den Erfinder diser löblichen Kunst / seines wol angewendten fleisses nicht zu berauben / damit die nachkommen wissen / von wem sie dise Göttliche gutthat empfangen haben / und wem sie es zurechnen sollen. Darumb hat Hans Kuttenberger / auß Teutscher Nation bürtig / ein Mann von Ritterlichen Ehren / am aller ersten in der Statt Mentz / am Rhein gelegen / dise Kunst / Schrifften zu trucken / erdacht / und ist daselbst zu treiben angefangen / auch ist nicht mit weniger geschickligkeit / der schwartzen Farben zubereitung / welcher sich jetzt die Buchdrücker gebrauchen / von im erfunden worden. Hiervon mag gemeldten Authorem weiter lesen wem es gefellig. Und wirt fast in allen stücken dise ordnung gehalten / daß benennt werde / wer ein jegliche Kunst und Handwerck erfunden / auch wo es erfunden / wie denn dises mein Büchlin / so bey nahe eben desselbigen Innhalts mit deß Polydori Vergilii fein artiglich beschreibet / Welches ich nicht on geringen kosten in eine verstendtliche und richtige ordnung habe bringen lassen / und auch mit künstreichen Figuren aller und jeder angeregten stück geziert / allen Künstlern / und menniglich zu sonderm wolgefallen / nutz und ehren / in druck verfertigt / auch in knrtz[4] vormittels Göttlicher gnaden / alle Thier gleichßfalles in druck verfertigen und an tag geben wil.

Dieweil ich nun / Großgünstiger Herr und guter Freundt / diß Büchlin Von erfindung aller ding / nach gemeinem brauch einem sonderlichen der freyen und löblichen Künste Liebhabern / habe dediciern und zu schreiben wöllen / Ir aber vor andern / obgedachter Künste Liebhaber seyt / bin ich verursacht / euch als meinem sonder geliebten Großgünstigen Herrn und Freundt / gemeldtes Büchlin zu zuschreiben / und damit zu verehren / auff daß solcher gestalt und meinung euwer Name und Geschlecht (welche on das berümpt seyen) menniglichen bekänntlicher / und unsterblich gemacht würde. Bitt derwegen / ir wolt dasselbig zu einem glückseligen Neuwen Jar / von mir freundtlich annemmen / und gefallen lassen. Hiermit seyt Gott dem Allmechtigen sampt den euwern in seinen gnädigen schutz und schirm befohlen. Datum Franckfurt am Mayn den 24. Decembris / Anno 1567.

4 Trykfejl for *kurtz*.

så megen skrift, som det ville tage mange mennesker adskillige uger
at skrive. Deraf følger, at en stor mængde bøger inden for alle
vidensområder ser dagens lys. Med denne prisværdige kunsts snilde
er da også græske og latinske lærdes fortræffelige og nyttige
belæringer kommet til os, ligesom [bøger] på tysk,
så at disse lærde retfærdigvis må holdes højt i ære. Det synes mig
imidlertid også passende, at man yder den opfinder, der gennem sin vel
anvendte flid opfandt denne prisværdige kunst, retfærdighed, så at efterverdenen ved,
fra hvem den har modtaget denne guddommelige velgerning, og hvem den
skal tillægges. Det er således Hans Kuttenberger*, født i Tyskland,
en mand af ridderlig stand, der som den allerførste i
byen Mainz, beliggende ved Rhinen, udtænkte og begyndte at udøve
kunsten at trykke skrifter. Og med ikke ringere
dygtighed har han opfundet tilberedningen af den sværte, som
bogtrykkerne nu betjener sig af. Hvem der har lyst,
kan læse videre herom hos bemeldte forfatter*. Og i næsten
alle stykker* overholdes den regel, at det nævnes, hvem der har opfundet
enhver kunst og ethvert håndværk, ligeledes hvor det blev opfundet, idet denne
min lille bog, der næsten er af samme indhold som Polydorus Vergilius'
bog, beskriver det ret så nøjagtigt, [denne bog] som jeg ikke uden ringe omkostninger*
har ladet bringe i en fornuftig og rigtig orden, og som
jeg har smykket med kunstfærdige illustrationer til ethvert behandlet stykke
og fremstillet i trykken til særlig glæde, nytte og ære for alle kunstnere
og for enhver [anden]. Ligeledes vil jeg om kort tid ved Guds nåde også
fremstille alle dyr* i trykken og udgive dem.

Siden jeg nu, gunstige herre og gode ven, efter almindelig skik
har villet dedicere og tilegne en bestemt liebhaver af
de frie og rosværdige kunster denne lille bog om opfindelsen af alle ting,
og I frem for andre er en liebhaver af ovenfor nævnte kunster,
er jeg foranlediget til at tilegne jer som min særlig elskede gunstige
herre og ven bemeldte lille bog og forære jer den,
for at jeres navn og slægt (som i forvejen er berømte)
på denne måde kunne gøres udødelige og mere kendte
for alle. Jeg beder derfor, at I venligt vil modtage denne af mig til
et lyksaligt nytår og
finde behag i den. Vær hermed sammen med jeres [kære]
overgivet til Gud den almægtiges nådige beskyttelse og varetægt. Givet
i Frankfurt am Main den 24. december
i året 1567.

Kommentar til tilegnelse og fortale

Tilegnelse

Wentzel Gommitzer / Wenzel Jamizer (normalt *Wenzel Jamnitzer*), født 1507/08 i Wien og død 1585 i Nürnberg, anset guldsmed, om hvem det er dokumenteret, at han fra 1534 var borger og mester i Nürnberg. Han arbejdede bl.a. for kejserne Karl V, Ferdinand I, Maximilian II og Rudolf II, og han udgav 1568 en teoretisk afhandling om perspektivet under titlen *Perspectiva corporum regularium*, hvortil Jost Amman lavede raderingerne.

Fortale

19 *Epikur*, græsk filosof, ca. 341-ca. 270 f.Kr., grundlagde den epikuræiske skole, der betoner nydelsen (især af åndelige værdier) som livets mål. Hans lære blev misforstået og i middelalderen forfulgt og undertrykt af de kristne.

29 *Cleantes*, græsk filosof, ca. 331-232 f.Kr.

29 *Anaximenes*, Anaximenes fra Milet, græsk filosof, ca. 585-ca. 525 f.Kr.

31 *Vergil*, egentlig Publius Vergilius Maro, romersk digter, 70-19 f.Kr.

31 *Georgica*, "Om landbrug", et af Vergils hovedværker, som han arbejdede på i årene mellem 37 og 29 f.Kr.

32 *Xenokrates*, Xenokrates fra Chalkedon, græsk filosof, 396-314 f.Kr.

36 *Diagoras Atheos*, Diagoras fra Melos med tilnavnet Atheos ('ateisten'), græsk filosof, født ca. 475 f.Kr.

36 *Theodorus Cyrenaicus*, Theodoros fra Kyrene, græsk filosof, ca. 340-250 f.Kr.

47 *epikuræiske svin*, usædelige tilhængere af Epikurs lære, jfr. kommentaren til linje 19. Den romerske digter Horats, der var tilhænger af epikuræismen, betegnede sig selv ironisk som "porcus in grege Epicuri" ('et svin i Epikurs flok'). Denne betegnelse blev senere almindeligt brugt om tilhængerne af Epikurs lære.

76 *Gaius Plinius Secundus*, Plinius den ældre, romersk lærd, ca. 23-79. Hans kendteste værk er *Naturalis historia* ("Naturhistorie"), i hvis 37 bøger han sammenfatter sin tids natur- og kulturhistoriske viden, og som regnes for en forløber for de moderne encyklopædier. Efter at den første trykte udgave var udkommet i Venedig i 1469, fik værket en stor udbredelse. Mellem 1469 og 1799 udkom der mere end

200 komplette udgaver samt næsten 300 udgaver med udvalgte tekster. Den første tyske oversættelse af Heinrich von Eppendorff, der omfattede bøgerne 7-11, udkom 1543 i Straßburg. Hans Sachs ejede denne udgave og benyttede den under arbejdet med *Stænderbogen*. Senere tyske udgaver udkom bl.a. i 1565, 1571, 1584, 1600 og 1618. Den tyske udgave fra 1565 i Johann Heydens oversættelse og med illustrationer af Jost Amman blev udgivet af Sigmund Feyerabend.

104 *denne lille bog*, der menes *Stænderbogen*.

119 *Cadmus; Mercurius*, Feyerabend bygger på Plinius (jfr. kommentaren til linje 76) i den tyske oversættelse fra 1565.

129 *Polydorus Vergilius*, Polydor Vergil, italiensk lærd, præst og diplomat, ca. 1470-1555. Polydor Vergil blev født i Urbino, men tilbragte størstedelen af sit liv i England bl.a. som skatteopkræver for paven. Ved siden af hans *Anglica historia* ("Englands historie", trykt 1534) regnes flerbindsværket *De rerum inventoribus* ("Om alle tings opfindere") til hans hovedværker. Det udkom først i tre bind i 1499, blev så udvidet til fem bind og udgivet på ny i 1521. Værket var meget udbredt i renæssancen. Allerede i Polydor Vergils levetid blev det genoptrykt omkring 40 gange og oversat til fem sprog. Der udkom tysksprogede udgaver bl.a. 1537, 1544, 1560, 1603, 1615 og 1625. Udgaven fra 1560 udkom i Frankfurt/Main hos Weigand Han, som Sigmund Feyerabend stod i forretningsmæssig forbindelse med.

142 *Hans Kuttenberger*, Johann Gutenberg, ca. 1400-1468, anses for at være opfinderen af kunsten at trykke bøger med bevægelige enkeltbogstaver. Feyerabend bygger på Polydor Vergil, 2. bog, kapitel 7, stykke 9 i den tyske oversættelse fra 1544.

148 *bemeldte forfatter*, refererer til Polydor Vergil, jfr. kommentaren til linje 129.

149 *alle stykker*, alle enkeltteksterne i *Stænderbogen*.

152 *ikke uden ringe omkostninger*, meningen må være 'ikke uden anselige omkostninger' eller 'med ikke ringe omkostninger'.

157 *alle dyr*, Feyerabend refererer til bogen *Ein neuw Thierbuch. Eigentliche vnd auch gründliche beschreibung allerley vier vnd zweyfüssigen Thieren / vom grossen biß zum kleinsten* [...] af Georg Schaller, med træsnit af Jost Amman (efter Hans Bocksperger), som Feyerabend udgav 1569 i Frankfurt am Main under sin søn Hieronymus Feyerabends navn. Det Kongelige Biblioteks eksemplar af den tyske originaludgave af *Stænderbogen*, der er forlægget for vores faksimilering, er sammenbundet med denne udgave af *Ein neuw Thierbuch*.

Der Bapst. 1

Ich erhalte in meiner Hend /
Auff Erd das Geistlich Regiment.
Wo entsteht Irrthumb und Ketzerey /
Daß ich das alls außreute frey /
Mit dem Heiligen Gottes Wort /
Mit hohem fleiß an allem ort /
Daß in der gantzen Christenheit
Fried bleib in Glaubens Einigkeit.

Paven

Jeg holder det gejstlige regimente på jorden fast i min hånd, så jeg med Guds hellige ord ivrigt og nidkært udrydder al vildfarelse og kætteri overalt, hvor det opstår, for at der kan herske fred i hele kristenheden i troens enighed.

Der Bapſt.

Ich erhalte in meiner Hend/
Auff Erd das Geiſtlich Regimente.
Wo entſteht Jrrthumb vnd Ketzerey/
Daß ich das alls außreute frey/
Mit dem Heiligen Gottes Wort/
Mit hohem fleiß an allem ort/
Daß in der gantzen Chriſtenheit
Fried bleib in Glaubens Einigkeit.

Der Cardinal. 2

Wir sind Diener deß Stuls zu Rom /
Dem Bapst gantz treuw und gehorsam /
Mit weiß / fürsichtig Hülff und Raht /
Auff daß sein hohe Majestat
Auff Erd der aller höchst besteh /
Und wenn er denn mit tod abgeh
Daß unser einer werd zu letzt
In sein Bäpstlichen Stul gesetzt.

Kardinalen

Vi er tjenere for pavestolen i Rom, fuldstændig tro og lydige mod paven; vi giver ham vis og fremsynet hjælp og bistand, så hans høje majestæt kan bestå som den allerhøjeste på jord, og så en af os til sidst kan blive sat på hans pavelige stol, når han dør.

Der Cardinal.

Wir ſind Diener deß Stuls zu Rom/
Dem Bapſt gantz treuw vnd gehorſam/
Mit weiß/fürſichtig Hülff vnd Raht/
Auff daß ſein hohe Maieſtat
Auff Erd der aller höchſt beſteh/
Vnd wenn er denn mit tod abgeh
Daß vnſer einer werd zu letzt
In ſein Bäpſtlichen Stul geſetzt.

Der Bischoff. 3

Ich bin gesatzt in diß Bistum /
Daß ich das Evangelium
Und Gottes Wort dem volck sol predgen /
Die sünding Gwissen tröstn und ledgen
Bannen die widerspänstig Rott /
Und den armen reichen das Brot /
Auff daß der Glaub und Gottes Ehr /
Sich in meiner Gmein wachß und mehr.

Biskoppen

Jeg er sat over dette bispedømme for at prædike evangeliet og Guds ord for folket, give de syndige samvittigheder trøst og syndsforladelse, bandlyse de opsætsige og række de fattige brødet, så at troen og Guds ære kan vokse og øges i min menighed.

Der Biſchoff.

Ich bin geſatzt in diß Biſtum/
Daß ich das Euangelium
Vnd Gottes Wort dem volck ſol predgen/
Die ſünding Gwiſſen tröſtn vnd ledgen
Bannen die widerſpänſtig Rott/
Vnd den armen reichen das Brot/
Auff daß der Glaub vnd Gottes Ehr/
Sich in meiner Gmein wachß vnd mehr.

Die Pfaffen. 4

Wir sind von dem Bischoff erwehlt
Und der Christlich Gmein fürgestellt
Sie zu unterrichtn und lehren
Mit Gottes Wort / sich zubekehrn
Von Sünden / wo sie gfallen sent
Und in reichen die Sacrament /
Den Leib Christi / Tauff und die Buß
Wie uns klar underricht Paulus.

Præsterne

Vi er udvalgt af biskoppen og sat i spidsen for den kristne menighed for at undervise og vejlede dem med Guds ord til at omvende sig fra synderne, når de er faldet, og for at række dem sakramenterne, Kristi legeme*, dåben og bodssakramentet, sådan som Paulus klart lærer os det.

Kristi legeme, i den katolske kirke modtager menigheden ved den hellige nadver brødet (Kristi legeme), men ikke vinen (Kristi blod). Sachs nævner i sit håndskrift på dette sted også vinen, som var et vigtigt reformatorisk programpunkt, men forlæggeren har i trykket fjernet dette element.

Die Pfaffen.

Wir ſind von dem Biſchoff erwehlt
Vnd der Chriſtlich Gmein fürgeſtellt
Sie zu vnterrichtn vnd lehren
Mit Gottes Wort/ſich zubekehrn
Von Sünden/wo ſie gfallen ſent
Vnd jn reichen die Sacrament/
Den Leib Chriſti/Tauff vnd die Buß
Wie vns klar vnderricht Paulus.

Münich

Die Münch.

Wir Münich vor uralten jarn
Einsidel und Waldbrüder warn /
Lagen in andechting Gebett /
Mit fasten / wachen / frü und spet /
Hofften dardurch selig zu werdn /
Doch lebn wir jetzt anderß auff Erdn /
Mancherley Orden / Rott und Sect
Da nicht viel Geistes innen steckt.

Munkene

Vi munke var i fordums tid eneboere og eremitter; vi fastede og vågede i andægtig bøn tidligt og silde og håbede at blive salige derved. Men nu lever vi anderledes på jorden i mangen en orden, gruppe og sekt, som ikke rummer megen ånd.

Die Münch.

Wir Münich vor vralten jarn
Einſidel vnd Waldbrüder warn/
Lagen in andechting Gebett/
Mit faſten wachen/frü vnd ſpet/
Hofften dardurch ſelig zu werdn/
Doch lebn wir jetzt anderß auff Erdn/
Mancherley Orden/ Rott vnd Sect
Da nicht viel Geiſtes innen ſteckt.

C Jacobs.

Die Jacobs Brüder. 6

Wir Jacobs brüder mit grossem hauffen
Im Land sind hin und her gelauffen /
Von Sanct Jacob / Ach und gen Rom
Singen und bettlen one schom /
Gleich anderen presthafften armen /
Offt thut uns der BettelStab erwarmen
In Händen / alsdenn wir es treibn
Unser lebtag faul Bettler bleibn.

Jakobsbrødrene*

Vi jakobsbrødre er vandret omkring i landet i store skarer, fra Skt. Jakob*, Aachen og til Rom; vi synger og tigger uden blusel som andre værkbrudne fattigfolk. Når vi gør det, så vænner vi os ofte til tiggerstaven* og forbliver dovne tiggere alle vore dage.

jakobsbrødre, oprindelig om pilgrimme, der valfartede til St. Jakobs grav i Santiago de Compostela, her om pilgrimme i almindelighed.

fra Skt. Jakob, Aachen og til Rom, trykkets ordlyd afviger fra Sachs' håndskrift, der har den mere meningsfulde formulering *til Skt. Jakob, Aachen og til Rom*. De tre byer var vigtige valfartssteder i Vesteuropa. – *Skt. Jakob*, ældre betegnelse for byen Santiago de Compostela ved Spaniens vestkyst.

så vænner vi os ofte til tiggerstaven ..., den tyske tekst (vers 6f.) bygger på et ordsprog, der siger: Den, i hvis hånd tiggerstaven bliver varm, duer ikke længere til at arbejde.

Die Jacobs Brüder.

Wir Jacobs brüder mit groſſem hauffen
Im Land ſind hin vnd her gelauffen/
Von Sanct Jacob/Ach vnd gen Rom
Singen vnd bettlen one ſchom/
Gleich anderen preſthafften armen/
Offt thut vns der Bettel Stab erwarmen
In Händen/alsdenn wir es treibn
Vnſer lebtag faul Bettler bleibn.

Der Keyser. 7

Römisch Keyserlich Majestat
Helt mit sein Fürsten weisen Raht /
Wie er mit Keyserlichem gwalt
Das Römisch Reich schütz und erhalt /
Und aller Ungrechtigkeit wehr /
Dardurch erlang ruhm / preiß und ehr /
Wie Keyser Julius Cesar /
Welcher der erste Keyser war.

Kejseren

Hans majestæt den romerske kejser holder klog rådslagning med sine fyrster om, hvordan han kan beskytte og bevare det romerske rige med kejserlig magt og sætte sig imod al uretfærdighed og derved opnå berømmelse, pris og ære ligesom kejser Julius Cæsar, der var den første kejser.

Der Keyſer.

Römiſch Keyſerlich Maieſtat
Helt mit ſein Fürſten weiſen Raht/
Wie er mit Keyſerlichem gwalt
Das Römiſch Reich ſchütz vnd erhalt/
Vnd aller Vngrechtigkeit wehr/
Dardurch erlang ruhm / preiß vnd ehr/
Wie Keyſer Julius Ceſar/
Welcher der erſte Keyſer war.

Der König. 8

Römisch Königlich Majestat gut /
Die unghorsamen straffen thut /
Und erhelt fried im gantzen Land /
Mit siegreicher und starcker hand /
Am Türckn und andren Tyrannen
Wo die auffwerffn irn Streitfahnen /
Die stürtzt er unter diß Römisch joch /
Wie Romulus der König hoch.

Kongen

Hans majestæt den gode romerske konge straffer de ulydige og opretholder freden i hele landet med sejrrig og stærk hånd over for tyrken og andre tyranner, hvor de hæver deres stridsbanner. Dem bøjer han under det romerske åg ligesom Romulus, den store konge.

Der König.

Römiſch Königlich Maieſtat gut/
Die vnghorſamen ſtraffen thut/
Vnd erhelt fried im gantzen Land/
Mit ſiegreicher vnd ſtarcker hand/
Am Türckn vnd andren Tyrannen
Wo die auffwerffn jrn Streitfahnen/
Die ſtürtzt er vnter diß Römiſch joch/
Wie Romulus der König hoch.

Der

Der Fürst. 9

Der ist ein recht löblicher Fürst
Den nach der Gerechtigkeit dürst /
Der sein underthon thut alls guts
Helt in vätterlichn treuwen schutz /
Und helt all Straß im Land sauber
Und tilgt auß die Mördr und Rauber
Die Land und Leut verderben sehr /
Der Fürst erzeigt sein Fürstlich ehr.

Fyrsten

Det er ret så rosværdig en fyrste, der tørster efter retfærdighed, der gør sine undersåtter alt godt og beskytter dem med faderlig trofasthed og sikrer alle veje i landet og udsletter morderne og røverne, som volder land og folk megen fordærv. En sådan fyrste beviser sin fyrstelige ære.

Der Fürſt.

Der iſt ein recht löblicher Fürſt
Den nach der Gerechtigkeit dürſt/
Der ſein vnderthon thut alls guts
Helt in vätterlichn treuwen ſchutz/
Vnd helt all Straß im Land ſauber
Vnd tilgt auß die Mörder vnd Rauber
Die Land vnd Leut verderben ſehr/
Der Fürſt erzeigt ſein Fürſtlich ehr.

D Der

Der Gentelon. 10

Ich bin ein edler Gentelon
Ein gwaltig / reich / herrlicher Mann /
Jederman ein auffsehen hat
Auff mein geberde / weiß und that /
Derhalb steh ich in starckem hoffn
Das Regiment steh mir noch offn /
Daß ich zum Hertzog werd erwehlt
Und der gwalt in mein händ gestellt.

Adelsmanden

Jeg er en fornem adelsmand, en mægtig, rig, anset mand. Alle ser med respekt på min gøren og laden. Derfor har jeg det stærke håb, at jeg stadig har mulighed for at komme til at regere, så jeg kan blive valgt til hertug og magten blive lagt i min hånd.

Der Gentelon.

Ich bin ein edler Gentelon
Ein gwaltig/reich/herrlicher Mann/
Jederman ein auffſehen hat
Auff mein geberde/weiß vnd that/
Derhalb ſteh ich in ſtarckem hoffn
Das Regiment ſteh mir noch offn/
Daß ich zum Hertzog werd erwehlt
Vnd der gwalt in mein händ geſtellt.

Der Doctor. 11

Ich bin ein Doctor der Artzney /
An dem Harn kan ich sehen frey
Was kranckheit ein Menschn thut beladn
Dem kan ich helffen mit Gotts gnadn
Durch ein Syrup oder Recept
Das seiner kranckheit widerstrebt /
Daß der Mensch wider werd gesund /
Arabo die Artzney erfund.

Lægen

Jeg er doktor udi lægekunsten. I urinen kan jeg tydeligt se, hvad det er for en sygdom, der plager et menneske. Ham kan jeg med Guds nåde hjælpe med en helbredende saft eller miks-tur, som modvirker hans sygdom, så han kan blive rask igen. Arabo* opfandt lægekunsten.

Arabo, Arabus, i den græske mytologi søn af Apollon og nymfen Babylonia. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Doctor.

Ich bin ein Doctor der Artzney/
An dem Harn kan ich ſehen frey
Was kranckheit ein Menſchn thut beladn
Dem kan ich helffen mit Gotts gnadn
Durch ein Syrup oder Recept
Das ſeiner kranckheit widerſtrebt/
Daß der Menſch wider werd geſund/
Arabo die Artzney erfund.

Der Apotecker. 12

Ich hab in meiner Apoteckn
Viel Matery die lieblich schmeckn /
Zucker mit Würtzen ich conficier
Mach auch Purgatzen und Clistier /
Auch zu stercken den krancken schwachn
Kan ich mancherley Labung machn /
Das alles nach der Artzte raht
Der seinen Brunn gesehen hat.

Apotekeren

I mit apotek har jeg mange sager, som smager og dufter lifligt. Jeg laver konfekt* af sukker og krydderier og laver også purgativer* og klysterer*. Jeg kan desuden lave mange slags opkvikkende midler til at styrke den sygdomssvækkede, alt dette efter råd fra lægen, som har set hans urin.

konfekt, lækkerier tilberedt med sukker, bl.a. om syltet eller kandiseret frugt (kompot), der anvendtes i medicin.

purgativ, afføringsmiddel.

klyster, lavement.

Der Apotecker.

Ich hab in meiner Apotecken
Viel Matery die lieblich ſchmecken/
Zucker mit Würtzen ich conficier
Mach auch Purgatzen vnd Cliſtier/
Auch zu ſtercken den krancken ſchwachn
Kan ich mancherley Labung machn/
Das alles nach der Artzte raht
Der ſeinen Brunn geſehen hat.

Der

Der Astronomus. 13

So bin ich ein Astronomus /
Erkenn zukünfftig Finsternuß /
An Sonn und Mond / durch das Gestirn
Darauß kan ich denn practiciern /
Ob künfftig komm ein fruchtbar jar
Oder Theuwrung und Kriegßgefahr /
Und sonst manicherley Kranckheit /
Milesius den anfang geit.

Astronomen*

Jeg er så astronom. Ved hjælp af stjernerne forudsiger jeg sol- og måneformørkelser. Deraf kan jeg så udlede, om der i fremtiden kommer et frugtbart år eller dyrtid og krigsfare og alskens sygdom. Milesius* var den første.

astronom, i ældre tid betegnelse for en person, der beskæftigede sig med astronomi og astrologi, idet der ikke skelnedes mellem de to discipliner.

Milesius, der menes Anaximander fra Milet (ca. 610-ca. 546 f.Kr.), græsk filosof, astronom og astrofysiker, der konstruerede den første himmelglobus. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Aſtronomus.

So bin ich ein Aſtronomus/
Erkenn zukünfftig Finſternuß/
An Sonn vnd Mond/durch das Geſtirn
Darauß kan ich denn practiciern/
Ob künfftig komm ein fruchtbar jar
Oder Theuwrung vnd Kriegßgefahr/
Vnd ſonſt manicherley Kranckheit/
Mileſius den anfang geit.

Der Procurator. 14

Ich procurir vor dem Gericht /
Und offt ein böse sach verficht /
Durch Loic falsche list und renck
Durch auffzug auffsatz und einklenck /
Darmit ichs Recht auffziehen thu:
Schlecht aber zuletzt unglück zu
Daß mein Parthey ligt unterm gaul
Hab ich doch offt gfüllt beutl und maul.

Prokuratoren

Jeg procederer for retten og forfægter ofte en dårlig sag med snuhed, snedig list og rænker, med forhaling, bedrag og prokuratorkneb, hvormed jeg trækker sagen i langdrag. Men ender det så uheldigt, at min klient må ned med nakken, så har jeg dog ofte fået fyldt pengepung og mund.

Der Procurator.

Ich procurir vor dem Gericht/
Vnd offt ein böse sach verficht/
Durch Loic falsche list vnd renck
Durch auffzug auffsatz vnd einklenck/
Darmit ichs Recht auffziehen thu:
Schlecht aber zuletzt vnglück zu
Daß mein Parthey ligt vnterm gaul
Hab ich doch offt gfüllt beutl vnd maul.

Der Schrifftgiesser. 15

Ich geuß die Schrifft zu der Druckrey
Gemacht auß Wißmat / Zin und Bley /
Die kan ich auch gerecht justiern /
Die Buchstaben zusammn ordniern
Lateinisch und Teutscher Geschrifft
Was auch die Griechisch Sprach antrifft
Mit Versalen / Puncten und Zügn
Daß sie zu der Truckrey sich fügen.

Skriftstøberen

Jeg støber skriften til trykkeriet, lavet af vismut, tin og bly. Jeg kan desuden udmåle den nøjagtigt, og jeg kan sortere bogstaverne efter latinsk og tysk skrift og også, hvad det græske sprog angår, med versaler*, interpunktionstegn og forsiringer, så de passer til trykningen.

versal, stor udsmykket skrifttype, der bruges til at fremhæve et ords begyndelsesbogstav.

Der Schrifftgiesser.

Ich geuß die Schrifft zu der Druckrey
Gemacht auß Wißmat/Zin vnd Bley/
Die kan ich auch gerecht justiern/
Die Buchstaben zusammn ordniern
Lateinisch vnd Teutscher Geschrifft
Was auch die Griechisch Sprach antrifft
Mit Versalen/ Puncten vnd Zügn
Daß sie zu der Truckrey sich fügen.

Der Reisser. 16

Ich bin ein Reisser frü und spet /
Ich entwürff auff ein Linden Bret /
Bildnuß von Menschen oder Thier /
Auch gewechß mancherley monier /
Geschrifft / auch groß Versal buchstaben /
Histori / und was man wil haben /
Künstlich / daß nit ist außzusprechen /
Auch kan ich diß in Kupffer stechen.

Fortegneren

Jeg er fortegner tidligt og silde. På et lindebræt laver jeg udkast til billeder af mennesker eller dyr og til planter af mange slags, bogstaver, også store versalbogstaver, fortællende billeder, og hvad man ellers ønsker, så kunstfærdigt, at det trodser enhver beskrivelse. Jeg kan også stikke dette i kobber.

Der Reiſſer.

Ich bin ein Reiſſer frü vnd ſpet/
Ich entwürff auff ein Linden Bret/
Bildnuß von Menſchen oder Thier/
Auch gewechß mancherley monier/
Geſchrifft/auch groß Verſal buchſtaben/
Hiſtorj / vnd was man wil haben/
Künſtlich/daß nit iſt außzuſprechen/
Auch kan ich diß in Kupffer ſtechen.

Der

Der Form schneider. 17

Ich bin ein Formen schneider gut /
Als was man mir für reissen thut /
Mit der federn auff ein form bret
Das schneid ich denn mit meim geret /
Wenn mans denn druckt so find sich scharff
Die Bildnuß / wie sie der entwarff /
Die steht / denn druckt auff dem papyr /
Künstlich denn auß zustreichen schier.

Formskæreren

Jeg er en dygtig formskærer. Alt, hvad man ridser op for mig med pennen på et formbræt*, det skærer jeg så med mit værktøj. Når man så trykker det, står billedet skarpt, sådan som han* skitserede det. Så står det trykt på papiret, klar til at blive kunstfærdigt farvelagt.

formbræt, træplade til træsnit.

han, i trykkets tekst mangler der efter ordet *der* i vers 6 et substantiv, hvorfor vi blot oversætter *der* med 'han'. I Sachs' håndskrift står der *der Reißer* ('fortegneren'), hvilket viser, hvad der er ment.

Der Form ſchneider.

Ich bin ein Formen ſchneider gut/
Als was man mir für reiſſen thut/
Mit der federn auff ein form bret
Das ſchneid ich denn mit meim geret/
Wenn mans deñ druckt ſo find ſich ſcharff
Die Bildnuß/wie ſie der entwarff/
Die ſteht/denn druckt auff dem papyr/
Künſtlich denn auß zuſtreichen ſchier.

Der Papyrer. 18

Ich brauch Hadern zu meiner Mül
Dran treibt mirs Rad deß wassers viel /
Daß mir die zschnitn Hadern nelt[1] /
Das zeug wirt in wasser einquelt /
Drauß mach ich Pogn / auff de*n* filtz bring /
Durch preß das wasser darauß zwing.
Denn henck ichs auff / laß drucken wern /
Schneweiß und glatt / so hat mans gern.

Papirmageren

Jeg bruger klude i min mølle. Her driver meget vand mit hjul, som maler mine ituskårne klude. Stofmassen opblødes i vand. Heraf laver jeg ark og lægger dem på filt. Jeg presser vandet ud af dem. Så hænger jeg dem op og lader dem tørre; snehvide og glatte, sådan vil man gerne have det.

---

1 trykfejl for *melt*

Der Papyrer.

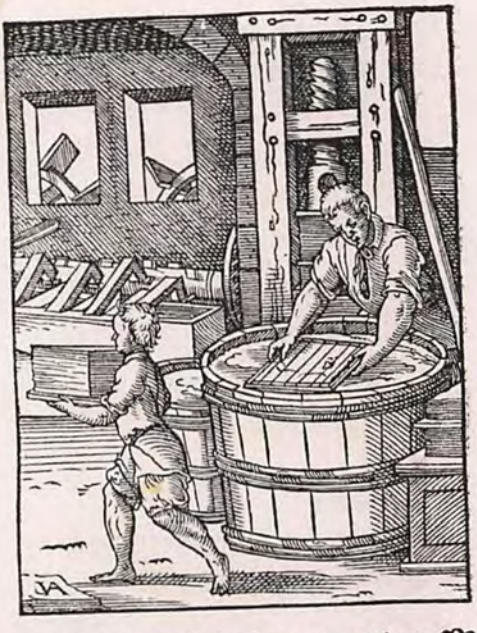

Ich brauch Hadern zu meiner Mül
Dran treibt mirs Rad deß waſſers viel/
Daß mir die zſchnitn Hadern nelt/
Das zeug wirt in waſſer einquelt/
Drauß mach ich Pogn/auff dē filtz bring/
Durch preß das waſſer darauß zwing.
Denn henck ichs auff/laß drucken wern/
Schneweiß vnd glatt/ſo hat mans gern.

Der Buchdrücker. 19

Ich bin geschicket mit der preß
So ich aufftrag den Firniß reß /
So bald mein dienr den bengel zuckt /
So ist ein bogn papyrs gedruckt.
Da durch kombt manche Kunst an tag /
Die man leichtlich bekommen mag.
Vor zeiten hat man die bücher gschribn /
Zu Meintz die Kunst ward erstlich triebn.

Bogtrykkeren

Jeg er ferm med bogpressen, når jeg påfører den skrappe sværte. Så snart min medhjælper trækker i bengelen*, så er et ark papir trykt. Derved kommer der megen lærdom frem, som man nemt kan erhverve. Tidligere skrev man bøgerne i hånden. Mainz* var det første sted, hvor bogtrykkerkunsten blev udøvet.

bengel, vægtstang på bogtrykkerens håndpresse.

Mainz, byen, hvor Johann Gutenberg (ca. 1400-1468) virkede fra 1444 og opfandt bogtrykkerkunsten.

Der Buchdrücker.

Ich bin geſchicket mit der preß
So ich aufftrag den Firniß reß/
So bald mein dienr den bengel zuckt/
So iſt ein bogn papyrs gedruckt.
Da durch kombt manche Kunſt an tag/
Die man leichtlich bekommen mag.
Vor zeiten hat man die bücher gſchribn/
Zu Meintz die Kunſt ward erſtlich triebn.

Der Brieffmaler. 20

Ein Brieffmaler bin aber ich /
Mit dem Pensel so nehr ich mich /
Anstreich die bildwerck so da stehnd
Auff Papyr oder Pergament /
Mit farben / und verhöchs mit gold /
Den Patronen bin ich nit hold /
Darmit man schlechte arbeit macht /
Darvon auch gringen lohn empfacht.

Illuminatoren

Jeg er så illuminator. Jeg ernærer mig ved penslen. Jeg farvelægger billeder på papir eller pergament og fremhæver dem med guld. Patronerne* bryder jeg mig ikke om; dem laver man dårligt arbejde med, som man desuden får en ringe løn for.

patron, skabelon, plade af f.eks. træ eller metal, hvis udskæringer har den form, der ønskes farvelagt med en bestemt farve.

Der Brieffmaler.

Ein Brieffmaler bin aber ich/
Mit dem Penſel ſo nehr ich mich/
An treich die bildwerck ſo da ſtehnd
Auff Papyr oder Pergament/
Mit farben/vnd verhöchs mit gold/
Den Patronen bin ich nit hold/
Darmit man ſchlechte arbeit macht/
Darvon auch gringen lohn empfacht.

Der

Der Buchbinder. 21

Ich bind allerley Bücher ein /
Geistlich und Weltlich / groß und klein /
In Perment oder Bretter nur
Und beschlags mit guter Clausur
Und Spangen / und stempff sie zur zier /
Ich sie auch im anfang planier /
Etlich vergüld ich auff dem schnitt /
Da verdien ich viel geldes mit.

Bogbinderen

Jeg indbinder alle slags bøger, gejstlige og verdslige, store og små, i pergament eller blot i træplader og forsyner dem med gode lukkebeslag og spænder og udsmykker dem med prægninger. Jeg planerer* dem også først. Nogle forsyner jeg med guldsnit; det tjener jeg mange penge på.

planere, behandle trykte ark af ulimet papir med limvand.

Der Buchbinder.

Ich bind allerley Bücher ein/
Geiſtlich vnd Weltlich/groß vnd klein/
In Perment oder Bretter nur
Vnd beſchlags mit guter Clauſur
Vnd Spangen/vnd ſtempff ſie zur zier/
Ich ſie auch im anfang planier/
Etlich vergüld ich auff dem ſchnitt/
Da verdien ich viel geldes mit.

Der Handmaler. 22

Die Kunst der perspectiff ich pur
Bericht bin / und Contrafactur /
Dem Menschen ich mit farb kan gebn
Sein gstalt / als ob diß Bild thu lebn
Stätt / Schlösser / Wasser / Berg und Wäld /
Ein Heer / sam lig ein Fürst zu Feld /
Kan ich so eigentlich anzeygn /
Als stehe es da Leibhafftig eign.

Maleren

Jeg er fuldt udlært i perspektiv- og portrætmalingens* kunst. Med farve kan jeg gengive menneskets skikkelse, som om billedet var levende. Byer, slotte, vand, bjerge og skove, en hær, hvor en fyrste ligger i felten, det kan jeg gengive så præcist, som om det stod der helt livagtigt.

perspektivmaling, her om perspektivisk anlagt maleri, f.eks. landskabsmaleri, som modsætning til portrætmaleri.

Der Handmaler.

Die Kunſt der perſpectiff ich pur
Bericht bin/vnd Contrafactur/
Dem Menſchen ich mit farb kan gebn
Sein gſtalt/ als ob diß Bild thu lebn
Stätt/Schlöſſer/Waſſer/Berg vñ Wäld/
Ein Heer / ſam lig ein Fürſt zu Feld/
Kan ich ſo eigentlich anzeygn/
Als ſtehe es da Leibhafftig eign.

Der Glasser. 23

Ein Glasser war ich lange jar /
Gut Trinckgläser hab ich fürwar /
Beyde zu Bier und auch zu Wein /
Auch Venedisch glaßscheiben rein /
In die Kirchen / und schönen Sal /
Auch rautengläser allzumal /
Wer der bedarff / thu hie einkern /
Der sol von mir gefürdert wern.

Glarmesteren

Jeg har været glarmester i mange år. Jeg har virkelig gode drikkeglas til både øl og vin, desuden klare venetianske* glasruder til kirkerne og de smukke sale og alle slags rhombeformede vinduesglas. Den, der har brug for dem, skal bare komme herind, så skal jeg nok hjælpe ham.

venetiansk, i middelalderen var de venetianske glasmageres produkter, ikke mindst de venetianske drikkeglas, meget eftertragtede i hele Europa. I teksten er det dog glasruder, der nævnes.

Der Glaſſer.

Ein Glaſſer war ich lange jar/
Gut Trinckgläſer hab ich fürwar/
Beyde zu Bier vnd auch zu Wein/
Auch Venediſch glaßſcheiben rein/
In die Kirchen / vnd ſchönen Sal/
Auch rautengläſer allzumal/
Wer der bedarff / thu hie einkern/
Der ſol von mir gefürdert wern.

Der Glaßmaler. 24

Einen Glaßmaler heist man mich /
In die Gläsſer kan ſchmeltzen ich /
Bildwerck / manch herrliche Perſon /
Adelich Frauwen unde Mann /
Sampt iren Kindern abgebild /
Und ires gſchlechts Wappen und Schilt /
Daß man erkennen kan darbey /
Wann diß Geſchlecht herkommen ſey.

Glasmaleren

Man kalder mig glasmaler. I glas kan jeg indsmelte billeder af mangen en fornem person, adelige kvinder og mænd afbildet med deres børn og deres slægts våbenskjold, så man deraf kan se, hvor denne slægt stammer fra.

Der Glaßmaler.

Einen Glaßmaler heiſt man mich/
In die Gläſſer kan ſchmeltzen ich/
Bildwerck / manch herrliche Perſon/
Adelich Frauwen vnde Mann/
Sampt jren Kindern abgebild/
Vnd jres gſchlechts Wappen vnd Schilt/
Daß man erkennen kan darbey/
Wann diß Geſchlecht herkommen ſey.

Der

Der Seydensticker. 25

Ich aber kan wol Seyden stickn /
Mit Gold die brüst und Ermel rückn /
Versetzet mit Edlem gestein /
Auch mach ich güldin Hauben rein /
Krentz und harband von perlein weiß /
Künstlich Mödel mit hohem fleiß /
Auch Kirchen greht Meßgwant und Albn
Kan ich wol schmückn allenthalben.

Perlestikkeren*

Se, jeg er dygtig til at baldyre og rynke ædelstensbesatte brststykker og ærmer med guldtråd. Jeg laver også smukke gyldne huer, kranse og hårbånd af hvide perler samt kunstfærdige mønstre med stor flid. Jeg kan desuden forsyne klæde til kirkelig brug, messehagler og albaer* med de smukkeste broderier over det hele.

perlestikker, udfører broderi med perler, guld, silke o.l.

alba, lang hvid messeskjorte.

Der Seydensticker.

Ich aber kan wol Seyden stickn/
Mit Gold die brüst vnd Ermel rückn/
Versetzet mit Edlem gestein/
Auch mach ich güldin Hauben rein/
Krentz vnd harband von perlein weiß/
Künstlich Mödel mit hohem fleiß/
Auch Kirchen greht Meßgwant vnd Albn
Kan ich wol schmückn allenthalben.

H Der

Der Goldtschmid. 26

Ich Goldtschmid mach köstliche ding /
Sigel und gülden petschafft Ring /
Köstlich geheng und Kleinot rein
Versetzet mit Edlem gestein /
Güldin Ketten / Halß und Arm band /
Scheuren und Becher mancher hand /
Auch von Silber Schüssel und Schaln /
Wer mirs gutwillig thut bezaln.

Guldsmeden

Jeg guldsmed laver kostbare ting, segl og gyldne signetringe, kostbare vedhæng* og fine klenodier* besat med ædelstene, gyldne kæder, halsbånd og armbånd, mange slags pokaler og bægre, desuden fade og skåle af sølv til den, der er villig til at betale mig for det.

vedhæng, mindre smykke, der enten kan anvendes som ørering eller som kan fastgøres til f.eks. en kæde eller et armbånd.

klenodie, mindre, kostbar genstand af guld og lign., ofte besat med ædelstene og perler, især om smykker.

Der Goldtſchmid.

Jch Goldtſchmid mach köſtliche ding/
Sigel vnd gülden petſchafft Ring/
Köſtlich geheng vnd Kleinot rein
Verſetzet mit Edlem geſtein/
Güldin Ketten/ Halß vnd Arm band/
Scheuren vnd Becher mancher hand/
Auch von Silber Schüſſel vnd Schaln/
Wer mirs gutwillig thut bezaln.

Der Steinschneider. 27

Ich aber schneyd Edelgestein
Auff meiner scheiben groß und klein /
Als Granat / Rubin und Demut /
Schmarack / Saphyr / Jacinthn gut /
Auch Calcidoni und Perill /
Schneyd auch der Fürsten Wapen viel /
Die man setzt in die Pettschafft Ring /
Sunst auch viel Wappen aller ding.

Stenskæreren

Jeg skærer altså store og små ædelstene på min skive såsom gode granater, rubiner, diamanter, smaragder, safirer, hyacinter* såvel som kalcedoner* og beryller*. Jeg skærer også mange fyrstelige våbenskjolde, som man sætter i signetringene, og desuden våbenskjolde af enhver slags.

hyacint, gylden eller rødgylden smykkesten.

kalcedon, hvidliggrå smykkesten.

beryl, farveløst mineral. Smykkesten som den grønne smaragd og den lyseblå akvamarin er varieteter af beryl.

Der Steinſchneider.

Ich aber ſchneyd Edelgeſtein
Auff meiner ſcheiben groß vnd klein/
Als Granat/Rubin vnd Demut/
Schmarack/Saphyr/Jacinthn gut/
Auch Calcidonj vnd Perill/
Schneyd auch der Fürſten Wapen viel/
Die man ſetzt in die Pettſchafft Ring/
Sunſt auch viel Wappen aller ding.

Der Bildhauwer. 28

Bildschnitzen so hab ich gelehrt /
Vor jaren war ich hoch geehrt /
Da ich der Heyden Götzen macht /
Die man anbett und Opffer bracht /
Die ich machet von Holtz und Stein /
Auch von Cristallen sauber rein /
Geliedmasirt und wolgestalt /
Die mit Gelt wurden hoch bezalt.

Billedhuggeren*

Jeg er udlært i billedskæring. I fordums dage var jeg højt anset, da jeg lavede hedningenes afguder, som man tilbad og bragte ofre. Dem lavede jeg af træ og sten og også af ren og klar krystal, med smukke lemmer og velformede. De blev betalt med gode penge.

billedhugger, tidligere betegnelse for håndværker, der danner billeder eller figurer af sten, træ, metal og lign., senere specielt om håndværker, der arbejder i sten. I Sachs' håndskrift hedder overskriften *Bildschnitzer* ('billedskærer').

Der Bildhauwer.

Bildſchnitzen ſo hab ich gelehrt/
Vor jaren war ich hoch geehrt/
Da ich der Heyden Götzen macht/
Die man anbett vnd Opffer bracht/
Die ich machet von Holtz vnd Stein/
Auch von Criſtallen ſauber rein/
Geliedmaſirt vnd wolgeſtalt/
Die mit Gelt wurden hoch bezalt.

Der

Ich aber bin ein Handelsmann /
Hab mancherley Wahr bey mir stan /
Würtz / Arlas / Thuch / Wolln und Flachß.
Sammat / Seiden / Honig und Wachß /
Und ander Wahr hie ungenannt /
Die führ ich eyn und auß dem Land /
Mit grosser sorg und gfehrlichkeit
Wann mich auch offt das unglück reit.

Købmanden

Jeg er altså handelsmand; jeg har mange slags varer stående:
krydderier, stof fra Arles, klæde, uld og hør, fløjl, silke,
honning og voks og andre varer, som jeg ikke skal nævne her.
Dem fører jeg ind og ud af landet med stor bekymring og
risiko, eftersom ulykken også ofte rammer mig.

Der Kauffmann.

Ich aber bin ein Handelsmann/
Hab mancherley Wahr bey mir ſtan/
Würtz/Arlas/Thuch/Wolln vñ Flachß.
Sammat / Seiden/Honig vnd Wachß/
Vnd ander Wahr hie vngenannt/
Die führ ich eyn vnd auß dem Land/
Mit groſſer ſorg vnd gfehrlichkeit
Wann mich auch offt das vnglück reit.

Der Jüd. 30

Bin nicht umb sonst ein Jüd genannt /
Ich leih nur halb Gelt an ein Pfandt /
Löst mans nit zu gesetztem Ziel /
So gilt es mir dennoch so viel /
Darmit verderb ich den loßn hauffn /
Der nur wil Feyern / Fressn und Sauffn /
Doch nimpt mein Handel gar nit ab /
Weil ich meins gleich viel Brüder hab.

Jøden

Det er ikke for ingenting, at jeg kaldes en jøde. Jeg udlåner kun den halve sum for et pant. Indløser man det ikke til den fastsatte tid, så tager jeg alligevel den fulde pris for det. Derved bringer jeg den løsagtige hob i fordærv, som kun tænker på at feste, æde og drikke. Alligevel tager min handel slet ikke af, da jeg har mange brødre af min slags.

Der Jüd.

Bin nicht vmb ſonſt ein Jüd genannt/
Ich leih nur halb Gelt an ein Pfandt/
Löſt mans nit zu geſetztem Ziel/
So gilt es mir dennoch ſo viel/
Darmit verderb ich den loßn hauffn/
Der nur wil Feyern / Freſſn vnd Sauffn/
Doch nimpt mein Handel gar nit ab/
Weil ich meins gleich viel Brüder hab.

Der Müntzmeister. 31

In meiner Müntz schlag ich gericht /
Gute Müntz an kern und gewicht /
Gülden / Cron / Taler und Batzen /
Mit gutem preg / künstlich zu schatzen /
Halb Batzen / Creutzer und Weißpfennig /
Und gut alt Thurnis / aller mennig
Zu gut / in recht guter Landswerung /
Dardurch niemand geschicht gferung.

Møntmesteren

I mit møntværksted slår jeg altid mønter med god lødighed og vægt, gylden, kroner, dalere og batzere* med god prægning, der er rene kunstværker, halve batzere, kreutzere* og hvider* og gode gamle tournoser* i fuldgod møntfod til gavn for alle, så ingen lider skade derved.

batzer, mønt, der først blev præget i Bern 1492 og siden i store mængder rundt omkring i Europa. Navnet skyldes billedet af bjørnen ('Bätz') fra kanton Berns våben, der er præget på møntens bagside.

kreutzer, mønt, der var udbredt i det sydtyske område samt Østrig og Schweiz. Navnet skyldes, at der på møntens forside er præget et dobbeltkors.

hvid, en sølvmønt. Ordet gengiver tekstens *Weißpfennig*, der ligeledes betegner en sølvmønt. Begge ord bygger på lat. *denarius albus* ('hvid denar').

tournose, mønt fremstillet i Tours i Frankrig.

Der Müntzmeiſter.

In meiner Müntz ſchlag ich gericht/
Gute Müntz an kern vnd gewicht/
Gülden/Cron/Taler vnd Batzen/
Mit gutem preg / künſtlich zu ſchatzen/
Halb Batzen/Creutzer vnd Weißpfennig/
Vnd gut alt Thurnis / aller mennig
Zu gut/in recht guter Landswerung/
Dardurch niemand geſchicht gferung.

Der Goltschlager. 32

Silber / Golt / ich zu Blettern schlag /
Diß zu seim Handwerck brauchen mag /
Maler und Brieffmaler darbey /
Und ander Handwerck zur Malerey /
Auch mag man das Golt maln und reibn /
Ein Gülden Schrifft darmit zu schreybn /
Dergleich mag man Golt auch spinnen /
Wircken / und vernehn mit sinnen.

Guldslageren*

Jeg hamrer sølv og guld til blade. Dem kan både en maler og en illuminator og andre håndværkere bruge til udsmykning i deres håndværk. Man kan også formale og rive guldet for at skrive guldskrift med det. Desuden kan man også spinde guldet og væve og sy kunstfærdigt med det.

guldslager, håndværker, der fremstiller bladguld. Produktionen af bladguld påbegyndtes i Tyskland omkring år 1500, og byen Schwabach ca. ti kilometer syd for Nürnberg udviklede sig til et europæisk centrum for fremstillingen af bladguld.

Der Goltſchlager.

Silber/ Golt/ ich zu Blettern ſchlag/
Diß zu ſeim Handwerck brauchen mag/
Maler vnd Brieffmaler darbey/
Vnd ander Handwerck zur Malerey/
Auch mag man das Golt maln vnd reibn/
Ein Gülden Schrifft darmit zu ſchreybn/
Dergleich mag man Golt auch ſpinnen/
Wircken/vnd vernehn mit ſinnen.

Der

Der Krämer. 33

Ich bin ein Krämer lange jar /
Kompt / und kaufft hie mancherley Wahr /
Als Brüch / Pfeiffen / und Schlötterlein /
Item / Würtz / Zucker und Brentn Wein /
Spiegel / Schelln / Käm / nadl und Harbant /
Leckkuchn / Nestel und Brillen gnannt /
Die Krämerey mancherley Wahrn /
Erfand lieber Pater vor jarn.

Bissekræmmeren

Jeg har været bissekræmmer i mange år. Kom til mig og køb mange slags varer såsom bukser, fløjter og rangler såvel som krydderier, sukker og brændevin, spejle, bjælder, kamme, nåle og hårbånd, honningkager, snørebånd og briller, for blot at nævne nogle. Handelen med alskens varer opfandt Liber pater* for mange år siden.

Liber pater, den gamle romerske guddom Liber / Liber pater, der ofte identificeres med den antikke gud Bacchus / Dionysos. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff. Det er uklart, hvilken tilknytning Liber pater har til handelen.

Der Krämer.

Ich bin ein Krämer lange jar/
Kompt/vnd kaufft hie mancherley Wahr/
Als Brüch/Pfeiffen/vnd Schlötterlein/
Item/Würtz/Zucker vnd Brentn Wein/
Spiegel/Schelln/Käm/nadl vñ Harbät/
Leckkuchn/Nestel vnd Brillen gnannt/
Die Krämerey mancherley Wahrn/
Erfand lieber Pater vor jarn.

Der Beutler. 34

Hieher zu mir wer kauffen wil /
Hie find ir gmachter arbeit viel /
Hirschn / Semisch / Egrisch und Preussisch /
Cöllsch / Schäffen / Kelbren und Reusisch /
Manns wetschger gemacht allerhandt /
Auch Händtschuch mancher art genannt /
Darzu Frauwen Beutel wolgschaffn /
Auch für Beuwrlin / Münch und Pfaffen.

Pungmageren

Kom til mig, hvem der vil købe! Her finder I mange slags varer gjort af hjorteskind, semslæder*, læder fra Eger*, Prøjsen, Køln og Rusland, af fåreskind og kalveskind, alskens håndlavede vadsække til mænd, og mange slags handsker ikke at forglemme, desuden smukke damepunge og punge til bønder, munke og præster.

semslæder, læder, der er semsgarvet, dvs. garvet med fedtstoffer, især tran, som garvemiddel, hvorved læderet bliver meget blødt.

Eger, by i Ungarn. Læder fra Ungarn har gennemgået alungarvning, også kaldet hvidgarvning, hvilket giver meget fint læder.

Der Beutler.

Hieher zu mir wer kauffen wil/
Hie findt jr gmachter arbeit viel/
Hirschn/Semisch/Egrisch vñ Preussisch/
Cöllsch / Schäffen / Kelbren vñ Reusisch/
Manns wetschger gemacht allerhandt/
Auch Händtschuch mancher art genannt/
Darzu Frauwen Beutel wolgschaffn/
Auch für Beuwrlin/Münch vñ Pfaffen.

Der Gürtler. 35

Hie find ir Gürtel wol gemacht
Von Läder / artlich und geschlacht /
Von Rincken / Senckel / hübsch ergrabn /
Von Lauberck Meisterlich erhabn /
Gestempfft / glatt / breit und auch schmal /
Mannsgürtel auff das best zumal /
Mach auch stempffeyßn und Brenneysen /
Grab Sigel / wie ich kan beweißn.

Gørtleren*

Her finder I velgjorte bælter af læder, kunstfærdige og smukke, med smukt graverede spænder og bånd og udsmykket mesterligt med plantemønstre; prægede og glatte, brede og smalle, ikke mindst de bedste mandebælter. Som man kan se, laver jeg også stempeljern* og brændejern og graverer segl.

gørtler, håndværker, der fremstiller bælter og desuden mindre genstande af messing, kobber, bronze og andre metaller, f.eks. dørgreb og beslag.

stempeljern, instrument, hvormed der laves mønster eller billede i f.eks. en metalflade.

Der Gürtler.

Hie ſind jr Gürtel wol gemacht
Von Läder/ artlich vnd geſchlacht/
Von Rincken/Senckel/hübſch ergrabn/
Von Lauberck Meiſterlich erhabn/
Geſtempfft/glatt/breit vnd auch ſchmal/
Mannsgürtel auff das beſt zumal/
Mach auch ſtempffeyßn vnd Brenneyſen/
Grab Sigel/ wie ich kan beweißn.

Der Nestler. 36

Mein Nestl von gutem Läder gantz /
Beschlagen wol mit Farben glantz /
Rot / Braun / Gelb / Aschenfarb und Weiß /
Köllisch Nestel / vernitet mit fleiß /
Ungerisch Nestel / zeh / lang und starck /
Gering Nestel auff den Jarmarck /
Auch der Schnür Riemen dreyerley /
Drumb wer ihr darff / mach sich herbey.

Remmesnideren*

Mine bånd er helt igennem af godt læder, belagt med klare farver, rødt, brunt, gult, askegråt og hvidt, bånd af læder fra Køln omhyggeligt forsynet med nitter, ungarske bånd, seje, lange og stærke, billige bånd til markedet og desuden tre slags snørelidser*. Så den, der har brug for dem, skal blot komme her hen.

remmesnider, ældre betegnelse for håndværker, der fremstiller læderremme, seletøj og lign.

snørelidse, stærk, snoet tråd eller smalt bånd, ofte af dekorativt udseende, brugt til snøring af klædningsstykker eller sko.

Der Neſtler.

Mein Neſtl von gutem Läder gantz/
Beſchlagen wol mit Farben glantz/
Rot/Braun/Gelb/Aſchenfarb vñ Weiß/
Kölliſch Neſtel / vernitet mit fleiß/
Vngeriſch Neſtel/zeh/ lang vnd ſtarck/
Gering Neſtel auff den Jarmarck/
Auch der Schnür Riemen dreyerley/
Drumb wer jhr darff / mach ſich herbey.

Der

Der Metzger. 37

Hieher / wer Fleisch nit kan gerahten /
Zu Sieden / Kochen und zu Brahten /
Von Ochsen / Kelber / Schaffen und schwein /
Gut / feist / die frisch gestochen seyn /
Gut vorricht / Kalbsköpff / Füß und Krö ß /
Kuttelfleck / Ochsenmägen sind nit böß /
Welcher mir bar Gelt zelet auff /
Dem wil ich geben guten Kauff.

Slagteren

Kom hid, hvem der mangler kød til at syde, koge og stege, af okser, kalve, får og svin, gode, fede og friskslagtede. Gode forretter, kalvehoveder, tæer og indmad, kallun, oksemaver er ikke så ilde. Den, der lægger rede penge på bordet, ham vil jeg give godt køb.

Der Metzger.

Hieher/ wer Fleiſch nit kan gerahten/
Zu Sieden / Kochen vnd zu Brahten/
Von Ochſen/Kelber/Schaffen vñ ſchwein/
Gut / feiſt/die friſch geſtochen ſeyn/
Gut vorricht/Kalbsköpff / Füß vnd Kröß/
Kuttelfleck / Ochſenmägen ſind nit böß/
Welcher mir bar Gelt zelet auff/
Dem wil ich geben guten Kauff.

Der Jäger. 38

Ich bin meines Herrn Jäger worn /
Mit mein Hunden und Jägerhorn
Ich Bern und wild Schwein hetz /
Die Stich ich denn in meinem Netz /
Rehe / Hirschen / Füchß / Wölff und Haßn
Müssen die Heut hinder in laßn /
Den ich nachspür / Wäld / Berg und Thal
Fell ir ein jar ein grosse zal.

Jægeren

Jeg er blevet min herres jæger. Med mine hunde og mit jagthorn jager jeg bjørne og vildsvin. Dem stikker jeg så ihjel i mit net. Rådyr, hjorte, ræve, ulve og harer, som jeg jager i skove og over bjerg og dal, må lade skindet. Dem nedlægger jeg et stort antal af om året.

Der Jäger.

Ich bin meines Herrn Jäger worn/
Mit mein Hunden vnd Jägerhorn
Ich Bern vnd wild Schwein hetz/
Die Stich ich denn in meinem Netz/
Rehe/Hirschen/Füchß/Wölff vñ Haßn
Müssen die Heut hinder jn laßn/
Den ich nachspür/Wäld/Berg vñ Thal
Fell jr ein jar ein grosse zal.

Der Koch. 39

Ich bin ein Koch / für erbar Gest
Kan ich wol kochen auff das best /
Reiß / Pfeffer / ander gut Gemüß /
Vögel / Fisch / Sültzen / reß und süß /
Für den Bauren und Handwercksmann /
Hirß / Gersten / Linsen / Erbeiß und Bon /
Rotseck / Würst / Suppen / Rübn und Kraut
Darmit sie auch füllen ir Haut.

Kokken

Jeg er kok. Jeg kan lave mad på bedste vis til fornemme gæster: risretter, krydrede kødgryder og gode grønsagsretter, fugle, fisk og sylter, stærke og søde. Til bonden og håndværkeren: hirsegrød, byggrød, linser, ærter og bønner, blodpølse, pølser, supper, roer og kål, som de også fylder deres vom med.

Der Koch.

Ich bin ein Koch / für erbar Geſt
Kan ich wol kochen auff das beſt/
Reiß/ Pfeffer / ander gut Gemüß/
Vögel/Fiſch / Sültzen/reß vnd ſüß/
Für den Bauren vnd Handwerckemann/
Hirß/Gerſten / Linſen / Erbeiß vnd Bon/
Rotſeck/Würſt/Suppen/Rübn vñ Kraut
Darmit ſie auch füllen jr Haut.

Der Müller. 40

Wer Korn und Weitz zu malen hat /
Der bring mirs in die Mül herab /
Denn schütt ichs zwischen den Mülstein
Und mal es sauber rein und klein /
Die Kleyen gib ich treuwlich zu /
Hirsch[1] / Erbeiß / ich auch neuwen thu /
Dergleich thu ich auch Stockfisch bleuwn /
Würtz stoß ich auch mit gantzn treuwen.

Mølleren

Den, der skal have malet rug og hvede, han kan bringe det ned til mig i møllen. Så hælder jeg det ned mellem møllestenene og maler det helt rent og fint. Kliddet afleverer jeg ærligt og redeligt. Jeg støder også hirse og ærter; desuden stamper jeg også stokfisk, og jeg støder også krydderier meget omhyggeligt.

---

1 formodentlig trykfejl for *Hirß*.

Der Müller.

Wer Korn vnd Weitz zu malen hat/
Der bring mirs in die Mül herab/
Denn ſchütt ichs zwiſchen den Mülſtein
Vnd mal es ſauber rein vnd klein/
Die Kleyen gib ich treuwlich zu/
Hirſch/Erbeiß /ich auch neuwen thu/
Dergleich thu ich auch Stockfiſch bleuwn/
Würtz ſtoß ich auch mit gantzn treuwen.

Der

Zu mir rein / wer hat Hungers not /
Ich hab gut Weitz und Rücken Brot /
Auß Korn / Weitzen und Kern / bachen /
Gesaltzn recht / mit allen sachen /
Ein recht gewicht / das recht wol schmeck /
Semmel / Bretzen / Laub / Spuln und Weck /
Dergleich Fladen und Eyerkuchn /
Thut man zu Ostern bey mir suchn.

Bageren

Kom ind til mig, hvem der er sulten! Jeg har godt hvede- og rugbrød af rug, hvede og spelt, vel bagt, velsaltet, med de ting, der hører til, med den rette vægt, og som smager godt: simler*, kringler, leve*, spoler* og vegger*. Desuden kan man til påske få flade brød og æggekager* hos mig.

simle, lille rundt eller langagtigt hvedebrød.

lev, mindre, blødt brød af hvedemel. Den trykte tekst har ordet *Laub*, hvis betydning er uklar, men som måske betegner et bladformet stykke bagværk.

spole, gengivelse af den trykte teksts *Spule*, der i Nürnberg betegnede et brød af meget fint mel med form som en spole.

vegge, lille hvedebrød af langagtig form og tilspidset i enderne.

æggekage, gengivelse af den trykte teksts *Eierkuchen*, der formentlig betegner en kage, hvori æg indgår som en væsentlig ingrediens.

Der Beck.

Zu mir rein/wer hat Hungers not/
Ich hab gut Weitz vnd Rücken Brot/
Auß Korn/Weitzen vnd Kern/bachen/
Geſaltzn recht/mit allen ſachen/
Ein recht gewicht/das recht wol ſchmeck/
Semel/Bretzen/Laub/Spuln vñ Weck/
Dergleich Fladen vnd Eyerkuchn/
Thut man zu Oſtern bey mir ſuchn.

M Der

Der Bauwer. 42

Ich aber bin von art ein Bauwr /
Mein Arbeit wirt mir schwer und sauwr /
Ich muß Ackern / Seen und Egn /
Schneyden / Mehen / Heuwen dargegn /
Holtzen / und einführn Hew und Treyd /
Gült und Steuwr macht mir viel hertzleid
Trinck Wasser und iß grobes Brot /
Wie denn der Herr Adam gebot.

Bonden

Jeg er altså bonde af stand. Mit arbejde bliver tungt og surt for mig. Jeg må pløje, så og harve, skære, meje og slå hø, fælde træer og køre hø og korn ind. Landgilde* og skat volder mig megen bekymring. Jeg drikker vand og spiser groft brød, som Herren jo bød Adam det.

landgilde, en fæstebondes afgift til ejeren af jorden, ofte betalt i naturalier.

Der Bauwer.

Ich aber bin von art ein Bauwr/
Mein Arbeit wirt mir ſchwer vnd ſauwr/
Ich muß Ackern/Seen vnd Egn/
Schneyden/Mehen / Heuwen dargegn/
Holtzen/vnd einführn Hew vnd Treyd/
Gült vñ Steuwr macht mir viel hertzleid
Trinck Waſſer vnd iß grobes Brot/
Wie denn der Herr Adam gebot.

Der Bierbreuwer. 43

Auß Gersten sied ich gutes Bier /
Feißt und Süß / auch bitter monier /
In ein[1] Breuwkessel weit und groß /
Darein ich denn den Hopffen stoß /
Laß den in Brennten külen baß /
Damit füll ich darnach die Faß
Wol gebunden und wol gebicht /
Denn giert er und ist zugericht.

Ølbryggeren

Af byg koger* jeg godt øl, kraftigt og sødt, og bittert øl i en bred og stor bryggerkedel. Så kommer jeg humlen i og lader øllet* afkøle i kar. Derpå fylder jeg det på fade, der er godt bundne og godt tætnede med beg. Så gærer det og er færdigt.

koge, der tænkes på den fase i ølbrygningen, hvor urten koges, efter at masken er skilt fra.

øllet, i trykkets tekst står i vers 5 pronominet *den* og i vers 8 pronominet *er*, der begge henviser til *den Hopfen* ('humlen') i vers 4, men i Sachs' håndskrift står der i vers 5 substantivet *Bier* ('øl') og i vers 8 det hertil henvisende pronomen *es*, hvilket giver bedre mening.

---

1 trykfejl for *eim*, som både håndskriftet og 2. oplag af trykket har.

Der Bierbreuwer.

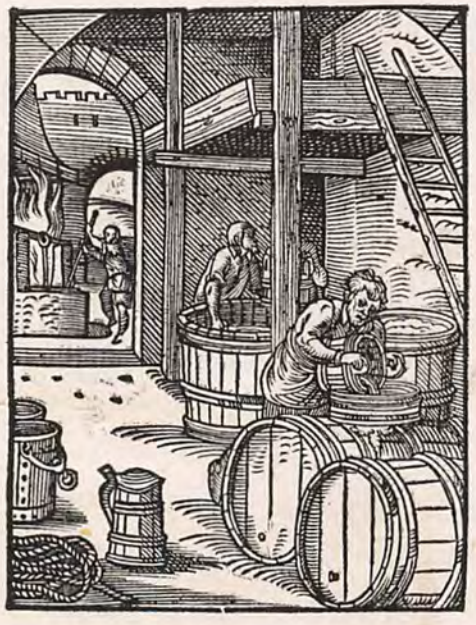

Auß Gerſten ſied ich gutes Bier/
Feißt vnd Süß/auch bitter monier/
In ein Breuwkeſſel weit vnd groß/
Darein ich denn den Hopffen ſtoß/
Laß den in Brennten külen baß/
Damit füll ich darnach die Faß
Wol gebunden vnd wol gebicht/
Denn giert er vnd iſt zugericht.

Der Weydmann. 44

Ich bin ein Weydmann ringer hand /
Beyde zu Wasser und zu Land /
Ich scheuß heimlich die Aurhanen /
Wenn sie faltzn auff hohen Tannen /
Die Rayger fach ich mit Falckn /
Die sie herab fellen und walcken /
Antvögel und Wildgenß ich scheuß /
Meins Weydwercks ich offt wol geneuß.

Fuglejægeren

Jeg er en dygtig fuglejæger både til vands og til lands. Urhanerne skyder jeg fra mit skjul, når de skogrer* i høje graner. Hejrerne fanger jeg med falke, som slår dem ned og dræber dem. Ænder og vildgæs skyder jeg. Jeg har ofte god nytte af min jægergerning.

skogre, frembringe en høj og larmende lyd, især om den lyd, urhanen og andre hønsefugle udstøder i parringstiden.

Der Weydmann.

Ich bin ein Weydmann ringer hand/
Beyde zu Waſſer vnd zu Land/
Ich ſcheuß heimlich die Aurhanen/
Wenn ſie faltzn auff hohen Tannen/
Die Rayger fach ich mit Falckn/
Die ſie herab fellen vnd walcken/
Antvögel vnd Wildgenß ich ſcheuß/
Meins Weydwercks ich offt wol geneuß.

Der

Der Schneider. 45

Ich bin ein Schneider / mach ins Feld /
Den KriegesFürsten ire Zelt /
Mach Rennꝺeck zu Stechn und Thurnier /
Auff Welsch und Frantzösisch Manier /
Kleid ich sie gantz höfflicher art /
Ir Hofgsind und die Frauwen zart /
Kleid ich in Sammet Seiden rein /
Vnd in wullen Thuch die Gemein.

Skrædderen

Jeg er skrædder. Jeg laver telte til krigsfyrsterne til brug i felten og laver hestedækkener til ridderspil og turneringer. Jeg klæder dem efter vælsk* og fransk mode på fuld høvisk vis. Deres hoffolk og de smukke fruer klæder jeg i fin fløjl og silke og menigmand i uldklæde.

vælsk, i reglen italiensk eller fransk, her italiensk.

Der Schneider.

Ich bin ein Schneider/mach ins Feld/
Den KriegesFürſten jre Zelt/
Mach Reñdeck zu Stechn vnd Thurnier/
Auff Welſch vnd Frantzöſiſch Manier/
Kleid ich ſie gantz höfflicher art/
Jr Hofgſind vnd die Frauwen zart/
Kleid ich jn Sammet Seiden rein/
Vnd in wullen Thuch die Gemein.

N Der

Der Kürschner. 46

Wol her / ich fütter Röck und Schaubn /
Mach schürtzbeltz / brustthüch / Vehehaubn /
Von Zöbel / Marder / Vehe und Lüchsen /
Von Hermlein / Ilter / Wölff und Füchsn /
Von Welschen Kröpffen und Geißfeln /
Von Wam*m*en / Rücken / Klaw und Keln /
Wer mir thut seines Geltes gönnen /
Der thut mich allzeit willig finden.

Buntmageren

Kom hid! Jeg forer kapper og kåber, laver pelsforede skørter, brystduge og brogede pelshuer af zobel, mår, egern og losser, af hermelin, ildere, ulve og ræve, af vælske* halsskind og gedeskind, af skind fra buge, rygge, poter og struber. Den, der under mig sine penge, han finder mig altid villig.

vælsk, italiensk eller fransk.

Der Kürſchner.

Wol her/ich fütter Röck vnd Schaubn/
Mach ſchürtzbeltz/bruſtthüch/Vehehaubn/
Von Zöbel/Marder/Vehe vnd Lüchſen/
Von Hermlein/Ilter/Wölff vnd Füchſn/
Von Welſchen Kröpffen vnd Geißfeln/
Von Waiſſen/Rücken/Klaw vnd Keln/
Wer mir thut ſeines Geltes gönnen/
Der thut mich allzeit willig finden.

Der Schwartzferber. 47

Ich bin der schwartz Farb ein Sücher /
Ferb den Kauffleutn die Schwabnthücher
Grün / graw und schwartz / und darzu blaw /
Darzu ich auch ein Mange hab /
Daß ich sie mang fein gell[1] und glat /
Auch was man sonst zu ferben hat /
Und mangen findt man mich allzeit /
Darzu gutwillig und bereit.

Farveren*

Jeg er en ynder af den mørke farve*. Til købmændene farver jeg svabisk klæde* grønt, gråt og sort og også blåt. Desuden har jeg en rulle, så jeg kan rulle det helt blankt og glat. Og hvis man ellers har noget, der skal farves og rulles, så finder man mig altid villig og parat.

farver, den trykte teksts *Schwarzfärber* betegner den håndværker, der farvede sort og andre mørke farver. Den håndværker, der farvede de lysere farver, kaldtes *Schönfärber.*

jeg er en ynder af den mørke farve, en lidt fri gengivelse af den tyske teksts usædvanlige udtryk 'jeg er en søger af den sorte farve'.

svabisk klæde, barchent (stof vævet af bomuld og hør) fra Schwaben, der med byerne Augsburg og Ulm udgjorde et centrum for barchentvævningen. For de svabiske barchentvævere, der 1488/89 slog sig ned i Nürnberg, blev der anlagt en særskilt væverkoloni.

---

1 trykfejl for *hell.*

Der Schwartzferber.

Ich bin der ſchwartz Farb ein Sücher/
Ferb den Kauffleutn die Schwabnthücher
Grün/graw vnd ſchwartz/ vñ darzu blaw/
Darzu ich auch ein Mange hab/
Daß ich ſie mang fein gell vnd glat/
Auch was man ſonſt zu ferben hat/
Vnd mangen findt man mich allzeit/
Darzu gutwillig vnd bereit.

Der Weber. 48

Ich bin ein Weber zu Leinen Wat /
Kan wircken Barchent und Sponat /
Tischthücher / Handzwehl / Facilet /
Und wer lust zu Bettziechen hett /
Gewürffelt oder Kamaca /
Allerley gmödelt Thücher da /
Auch Flechsen und wircken Haußthuch /
Die Kunst ich bey Aragnes such.

Væveren

Jeg væver lærredsdug; jeg kan tilvirke barchent* og fint linned*, bordduge, håndklæder, lommetørklæder. Og til den, der har lyst til sengetøj, har jeg det ternet eller damaskvævet i al slags mønstret stof. Desuden stof af hjemmespundet hør og blår. Denne kunst finder jeg hos Arachne*.

barchent, stof vævet af bomuld og hør, olmerdug.

fint linned, den tyske tekst har ordet *Sponat*, der er et sydtysk udtryk for linned af fineste kvalitet, der bl.a. anvendes til liturgiske tekstiler.

Arachne, figur i den græske mytologi, en fremragende væverske, der udfordrede Athene til en dyst om, hvem der kunne væve det smukkeste arbejde. Arachne vandt, men blev af Athene forvandlet til en edderkop, så hun og hendes efterkommere for bestandig er dømt til at væve. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Weber.

Ich bin ein Weber zu Leinen Wat/
Kan wircken Barchent vnd Sponat/
Tischthücher/Handzwehl/Facilet/
Vnd wer luſt zu Bettziechen hett/
Gewürffelt oder Kamaca/
Allerley gmödelt Thücher da/
Auch Flechſen vnd wircken Haußthuch/
Die Kunſt ich bey Aragnes ſuch.

Der

Kehrt hie hereyn ir Kauffleut all /
Schauwt / ob mein arbeit euch gefall /
Von guter Wolln / sauber / nicht biltzet /
Wol gschlagen / gwalcken und gefiltzet /
Auch wol geformbt und zugericht /
Gezogen Hüt und auch gebicht /
Auch mach ich der Filtzsocken viel /
Wenn der kalt Winter anbrechn wil.

Hattemageren

Kom herind, alle I kunder, og se, om I kan lide mine produkter af god uld, der er ren og ikke løs i det, men vel banket*, valket* og filtet*, også velformede og stafferede* hatte med trukket skygge* og limbehandlede*, desuden laver jeg mange filttøfler, når den kolde vinter står for døren.

Sachs skildrer hattemagerens komplicerede arbejde med brug af en række fagudtryk, men ikke i den rette rækkefølge. Materialet (uld og dyrehår) renses, vaskes og tørres (vers 3). Derefter bliver det banket, filtet og valket (vers 4). Så bliver hatten formet og stafferet og skyggen bliver trukket, hvorpå hatten limbehandles (vers 5f.).

banke, materialet bankes med en stok, langs hvilken der løber en tarmstreng, der kommer i svingninger. Herved dannes et loddent stoflag, der formes i trekantede stykker.
valke, materialet udblødes i et bad og gøres ved bankning og gnidning blødere og mere sammenfiltet.
filte, at lave uld og hår til filt, her specielt om at få flere stykker filt sat sammen til en hat.
staffere, sy svederem, for, bånd og (anden) pynt på en hat.
trukket skygge, betyder formentlig, at skyggen er tilrettet i den ønskede facon.
limbehandle, oversmøre med lim eller beg for at gøre hatten vandtæt og holdbar.

Der Hüter.

Kehrt hie hereyn jr Kauffleut all/
Schauwt/ob mein arbeit euch gefall/
Von guter Wolln/ſauber/nicht biltzet/
Wol gſchlagen/gwalcken vnd gefiltzet/
Auch wol geformbt vnd zugericht/
Gezogen Hůt vnd auch gebicht/
Auch mach ich der Filtzſocken viel/
Wenn der kalt Winter anbrechn wil.

Der Schuhmacher. 50

Hereyn / wer Stiffl und Schuh bedarff /
Die kan ich machen gut und scharff /
Büchsn / Armbrosthalffter und Wahtseck /
FeuwrEymer und Reyßtruhen Deck /
Gewachtelt Reitstieffl / Kürißschuch /
Pantoffel / gefütert mit Thuch /
Wasserstiffl und Schuch außgeschnittn /
Frauwenschuch / nach Höflichen sittn.

Skomageren

Kom hid, hvem der har brug for støvler og sko. Dem kan jeg lave i god kvalitet, og så de passer. Bøsse- og armbrøsthylstre og vadsække, brandspande og overtræk til rejsekister, ridestøvler med krave, langskaftede støvler, tøfler foret med stof, vandstøvler og udringede sko, damesko efter høvisk mode.

Der Schuhmacher.

Hereyn/wer Stiffl vnd Schuh bedarff/
Die kan ich machen gut vnd scharff/
Büchsn / Armbrosthalffter vñ Wahtseck/
Feuwr Eymer vnd Reyßtruhen Deck/
Gewachtelt Reitstieffl / Kürißschuch/
Pantoffel / gefütert mit Thuch/
Wasserstiffl vnd Schuch außgeschnittn/
Frauwenschuch / nach Höflichen sittn.

Der Balbierer. 51

Ich bin beruffen allenthalbn /
Kan machen viel heilsamer Salbn /
Frisch wunden zu heiln mit Gnaden /
Dergleich Beinbrüch und alte Schaden /
Frantzosen heyln / den Staren stechn /
Den Brandt leschen und Zeen außbrechn /
Dergleich Balbiern / Zwagen und Schern
Auch Aderlassen thu ich gern.

Bartskæren*

Jeg er kendt overalt. Jeg kan lave mange helbredende salver, der med Guds hjælp kan hele friske sår såvel som benbrud og gamle skader; jeg kan kurere den franske syge* og skære for stær, standse koldbrand og trække tænder ud, desuden barbere, vaske hår og klippe. Også åreladning udfører jeg gerne.

bartskær, barber, der i ældre tid også virkede som kirurg og bl.a. foretog åreladning.
den franske syge, syfilis.

Der Balbierer.

Ich bin beruffen allenthalbn/
Kan machen viel heilſamer Salbn/
Friſch wunden zu heiln mit Gnaden/
Dergleich Beinbrüch vnd alte Schaden/
Frantzoſen heyln/den Staren ſtechn/
Den Brandt leſchen vnd Zeen außbrechn/
Dergleich Balbiern/Zwagen vnd Schern
Auch Aderlaſſen thu ich gern.

Der Zanbrecher. 52

Wolher / wer hat ein bösen Zan /
Denselben ich außbrechen kan /
On wehtagn / wie man gbiert die Kinder /
Auch hab ich Kramschatz nicht destmindr /
Petrolium und Wurmsamen /
Thriacks und viel Mückenschwam*m*en /
Hab auch gut Salbn / für Flöhe un*d* Leuß /
Auch Pulver für Ratzen und Meuß.

Tandtrækkeren

Kom hid, hvem der har en dårlig tand! Den kan jeg trække ud uden smerter, som når man føder børn. Desuden har jeg også kramvarer, petroleum og ormefrø*, teriak* og mange fluesvampe*. Jeg har også gode salver mod lopper og lus og pulver mod rotter og mus.

ormefrø, middel mod indvoldsorme lavet af uudsprungne blomsterkurve af malurten Artemisia pauciflora.

teriak, et fra oldtiden kendt lægemiddel lavet af pulveriserede plantedele blandet med honning, oprindelig anvendt som universalmiddel mod smitsomme sygdomme og gift, senere et almindeligt folkelægemiddel mod bl.a. mavelidelser.

fluesvamp, blev brugt til at udrydde fluer med.

Der Zanbrecher.

Wolher/wer hat ein böſen Zan/
Denſelben ich außbrechen kan/
On wehtagn / wie man gbiert die Kinder/
Auch hab ich Kramſchatz nicht deſtminder/
Petrolium vnd Wurmſamen/
Thriacks vnd viel Mückenſchwammen/
Hab auch gut Salbn / für Flöhe vñ Leuß/
Auch Puluer für Ratzen vnd Meuß.

Der

Der Bader. 53

Wolher ins Bad Reich unde Arm /
Das ist jetzund geheitzet warm /
Mit wolschmacker Laug man euch wescht /
Denn auff die Oberbanck euch setzt /
Erschwitzt / denn werdt ir zwagn und gribn /
Mit Lassn das ubrig Blut außtriebn /
Denn mit dem Wannenbad erfreuwt /
Darnach geschorn und abgefleht.

Badskæren*

Kom hid i badstuen, rig og fattig! Den er nu varmet op. I bliver vasket med vellugtende lud. Så bliver I anbragt på den øverste bænk, og når I så sveder, bliver I vasket og gnubbet. Med åreladning bliver det overflødige blod drevet ud. Så nyder I karbadet og bliver derefter klippet og skyllet.

badskær, det samme som *bartskær*, barber, der i ældre tid også virkede som kirurg og bl.a. foretog åreladning.

Der Bader.

Wolher ins Bad Reich vnde Arm/
Das iſt jetzund geheitzet warm/
Mit wolſchmacker Laug mã euch weſcht/
Denn auff die Oberbanck euch ſetzt/
Erſchwitzt / deñ werdt jr zwagn vnd gribn/
Mit Laſſn das vbrig Blut außtriebn/
Denn mit dem Wannenbad erfreuwt/
Darnach geſchorn vnd abgefleht.

P Der

Der Glockengiesser. 54

Ich kan mancherley Glocken gießn /
Auch Büchsen / darauß man thut schießn /
Auch Mörser / damit man würfft Feuwr
Zu den Feinden / gar ungeheuwr /
Auch Ehrn Häfen auff dreyen beyn /
Auch Ehrin öfen / groß und klein /
Auß Glocken Ertz / künstlich gegoßn /
Lydus hat diese Kunst außgoßn.

Klokkestøberen

Jeg kan støbe mange slags klokker, også kanoner, som man skyder med, og mørsere*, hvormed man kaster ild mod fjenden på grueligste vis, desuden trebenede malmgryder og store og små malmovne, kunstfærdigt støbt af klokkemalm. Lydus* har udbredt* denne kunst.

mørser, tungt skyts til affyring af granater, bomber eller brandladninger; mortér.

Lydus, Sachs følger Plinius (se efterskrift s. 274 ff.), som i den anvendte oversættelse på dette sted er fejlagtig, idet den omtaler en skyter ved navn Lydus, mens der i den originale latinske tekst nævnes en lyder ved navn Scytes som ophavsmand til klokkestøbningens kunst.

udbredt, ordet *ausgegossen* i trykkets tekst (vers 8) beror formentlig på en fejl, da det betydningsmæssigt passer dårligt og desuden danner et identisk rim med *gegossen* (vers 7). I Sachs' håndskrift står det mere passende ord *aufgebracht* ('opfundet'), som dér rimer på *gemacht.*

Der Glockengieſſer.

Ich kan mancherley Glocken gießn/
Auch Büchſen/darauß man thut ſchießn/
Auch Mörſer/damit man würfft Feuwr
Zu den Feinden/gar vngeheuwr/
Auch Ehrn Häfen auff dreyen beyn/
Auch Ehrin öfen/groß vnd klein/
Auß Glocken Ertz/künſtlich gegoßn/
Tydus hat dieſe Kunſt außgoßn.

Der Fingerhüter 55

Auß Messing mach ich Fingerhüt /
Blechweiß / werden im Feuwer glüt /
Denn in das Eysen glenck getriebn /
Darnach löchlein darein gehiebn /
Gar mancherly[1] art / eng und weit /
Für Schuster und Schneider bereit /
Für Seidensticker und Näterin /
Deß Handwercks ich ein Meister bin.

Fingerbølmageren

Jeg laver fingerbøl af messing. Som blik bliver de glødet i ilden, derpå drives de ned i jernformen*, så bliver der hamret små huller i dem. Der er mange forskellige slags, snævre og vide, fremstillet til skomagere og skræddere, til perlestikkere* og syersker. Dette håndværk er jeg mester i.

jernformen, ordet *Eisengelenk*, som trykket har, er formentlig forkert. Derimod har Sachs' håndskrift ordet *Eisengesenk*, der netop betegner en jernform med fordybninger, hvori genstande fremstilles ved presning.

perlestikker, udfører broderi med perler, guld, silke o.l., se nr. 25.

---

1 trykfejl for *mancherley*.

Der Fingerhüter

Auß Meſſing mach ich Fingerhüt/
Blechweiß / werden im Feuwer glüt/
Denn in das Eyſen gleneck getriebn/
Darnach löchlein darein gehiebn/
Gar mancherly art / eng vnd weit/
Für Schuſter vnd Schneider bereit/
Für Seidenſticker vnd Näterin/
Deß Handwercks ich ein Meiſter bin.

Der Läderer. 56

Die Heuwt die henck ich in den Bach /
Werff sie in den Escher darnach /
Dergleich die Kalbfel auch also /
Darnach wirff ich sie in das Loh /
Da sie ir ruhe ein zeit erlangn /
Darnach henck ichs auff an die Stangn /
Wüsch darnach ab mit eim Harwüsch /
Und habs feyl auff dem Leder Tisch.

Garveren

Jeg hænger huderne ned i bækken, derpå kaster jeg dem i askeluden*; det samme med kalvehuderne. Derefter kaster jeg dem i et garvebad med bark, hvor de hviler et stykke tid. Derpå hænger jeg dem op på stængerne, børster dem rene med en børste og falbyder dem på læderdisken.

Teksten beskriver den såkaldte logarvning, også kaldet rødgarvning eller barkgarvning, hvor huderne nedlægges i gruber i en opløsning af bark eller andre garvestoffer, der giver læderet en rødbrun farve.

askelud, en blanding af aske, læsket kalk og vand, der løsner hårene.

Der Läderer.

Die Heuwt die henck ich in den Bach/
Werff ſie in den Eſcher darnach /
Dergleich die Kalbfel auch alſo/
Darnach wirff ich ſie in das Loh/
Da ſie jr ruhe ein zeit erlangn/
Darnach henck ichs auff an die Stangn/
Wüſch darnach ab mit eim Harwüſch/
Vnd habs feyl auff dem Leder Tiſch.

Der

Der Brillenmacher. 57

Ich mach gut Brillen / klar und liecht /
Auff mancherley Alter gericht /
Von viertzig biß auff achtzig jarn /
Darmit das gsicht ist zu bewarn /
Die gheuß von Leder oder Horn /
Dreyn die gläser Poliert sind worn /
Dadurch man sicht / gar hell und scharff /
Die find ihr hie / wer der bedarff.

Brillemageren

Jeg laver gode briller, klare og hvide*, beregnet for folk
i alle aldre fra fyrre til firs år, så deres syn kan bevares.
Indfatningerne af læder eller horn, som glassene er indpasset
i, gennem hvilke man ser helt klart og skarpt, dem finder I her,
hvis nogen har brug for dem.

klare og hvide, dvs. gennemsigtige og ufarvede.

Der Brillenmacher.

Ich mach gut Brillen / klar vnd liecht/
Auff mancherley Alter gericht/
Von viertzig biß auff achtzig jarn/
Darmit das gſicht iſt zu bewarn/
Die gheuß von Leder oder Horn/
Dreyn die gläſer Poliert ſind worn/
Dadurch man ſicht/gar hell vnd ſcharff/
Die ſind jhr hie / wer der bedarff.

Der Bürstenbinder. 58

Ein Bürstenbinder nennt man mich /
Allerley gattung mache ich /
Schön bürsten für Frauwn und *jun*ckfrauwn
Mit Golt umbzogn lustig zuschauwn /
Auch Kehrbürstn für die Kleider lind /
Auch Börstwüsch für das Haußgesind /
Auch Bürstn damit ma*n* Gläser schwenckt
Wo die mit unlust wern behenckt.

Børstenbinderen

Man kalder mig børstenbinder. Jeg laver alle slags børster, smukke børster til fruer og frøkener, guldbetrukne og en fryd for øjet, også bløde klædebørster og fejekoste til tjenestefolkene og børster, som man vasker glas med, når de er blevet snavsede.

Der Bürſtenbinder.

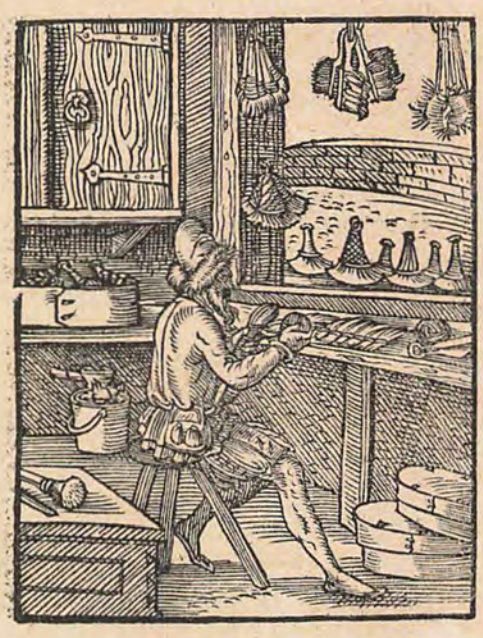

Ein Bürſtenbinder nennt man mich/
Allerley gattung mache ich/
Schön bürſten für Frauwn vñ jůckfrauwn
Mit Golt vmbzogn luſtig zuſchauwn/
Auch Kehrbürſtn für die Kleider lind/
Auch Börſtwůſch für das Haußgeſind/
Auch Bürſtn damit mã Gläſer ſchwencke
Wo die mit vnluſt wern behenckt.

Der Kammacher. 59

Kam machen hab gelehrnet ich /
Buchßbäumen Kem / gar Meisterlich /
Auch Hürnen Kem für die Gemein /
Auch schöne Kem von Helffenbeyn /
Für Balbierer und grosse Herrn /
Die schön ding haben wunder gern /
Also mancher gattung zumal /
Find ir auch bey mir ohne zal.

Kammageren

Jeg er udlært i at lave kamme, mesterlige buksbomkamme og kamme af horn til menigmand, også smukke kamme af elfenben til barberer og fornemme herrer, der synes vældig godt om smukke ting. Hos mig finder I altså mange slags kamme i stort tal.

Der Kammacher.

Kam machen hab gelehrnet ich/
Buchßbäumen Kem/ gar Meiſterlich/
Auch Hürnen Kem für die Gemein/
Auch ſchöne Kem von Helffenbeyn/
Für Balbierer vnd groſſe Herrn/
Die ſchön ding haben wunder gern/
Alſo mancher gattung zumal/
Find jr auch bey mir ohne zal.

Der Thuchschärer. 60

Hereyn / wer Thuch zu schären hab /
Es sey Schwartz / Grün / Rot oder Blaw /
Mechlisch / Lündisch / Lyrisch / Stamet /
Englisch / und wie es namen het /
Auch Barchant schmitzn und kutniren /
Kan schmaltzfleck außreyben und schmiern /
Die Hosenfell auch Künstlich schmitzn /
Und Kittelthuch / daß es thut glitzn.

Overskæreren

Kom herind, hvem der har klæde, der skal skæres, det være sig sort, grønt, rødt eller blåt, klæde fra Mechelen*, London eller Lier*, stamet* eller engelsk klæde, og hvad det nu alt sammen hedder. Jeg kan også farve og kreppe* barchent*, indgnide i fedt* og behandle* bukseskind og kittelstof kunstfærdigt, så det skinner.

Mechelen, by i Belgien.

Lier, by i Belgien.

stamet, fra it. *stametto*, et groft stof vævet af uld eller hør.

kreppe, give et stykke stof en kruset eller rynket overflade.

barchent, stof vævet af bomuld og hør.

indgnide i fedt, metode til imprægnering af tøj.

behandle, her menes farvning af skind eller stof eller indgnidning med fedt.

Der Thuchſchärer.

Hereyn/wer Thuch zu ſchären hab/
Es ſey Schwartz/Grün/Rot oder Blaw/
Mechliſch/ Lündiſch/ Lyriſch / Stamet/
Engliſch/ vnd wie es namen het/
Auch Barchant ſchmitzn vnd kutniren/
Kan ſchmaltzfleck außreyben vñ ſchmiern/
Die Hoſenfell auch Künſtlich ſchmitzn/
Vnd Kittelthuch/daß es thut glitzn.

Der

Der Schlosser. 61

Ich mach die Schlothüt klein und groß /
Rigel / Bender / Schlüssel und Schloß /
Eysern Truhen / Brun*n*kettn / Gitter /
Scheid auch die Schlöt / für ungwitter /
Kuchentryfus / Eysern Bräter /
Den Kirchen Han / zeygt Wind un*d* wettr /
Auch Ofenfüß / was man wil han /
Von Eysen ich wol machen kan.

Klejnsmeden

Jeg laver store og små røgfang*, slåer, bånd, nøgler og låse, jernkister, brøndkæder, gitre; jeg afskærmer også skorstenene mod uvejr. Køkkentrefod, stegevender af jern, vejrhanen, der viser vind og vejr, desuden ovnfødder, alt hvad man ønsker, det kan jeg lave af jern.

røgfang, gengiver ordet *Schlothut* i trykket (vers 1). I Sachs' håndskrift står på dette sted ordet *Schlaguhr*, der betegner et ur, der slår timeslag. Hos Sachs i Nürnberg hørte de håndværkere, der fremstillede mekaniske ure, til blandt klejnsmedene. I Frankfurt, hvor trykket udkom, var urmagernes tilhørsforhold sikkert et andet. – Dette forklarer formentlig også, hvorfor Sachs i tekst nr. 67 om urmageren ikke beskriver fremstillingen af mekaniske ure med tandhjul, men af sandure, mens Jost Ammans træsnit til nr. 67 skildrer fremstillingen af mekaniske ure.

Der Schlosser.

Ich mach die Schlothüt klein vnd groß/
Rigel/Brender/Schlüſſel vnd Schloß/
Eyſern Truhen/Bruñkettn/Gitter/
Scheid auch die Schlöt/für vngwitter/
Kuchentryfus/Eyſern Bräter/
Den Kirchen Han/zeygt Wind vñ wettr/
Auch Ofenfüß/was man wil han/
Von Eyſen ich wol machen kan.

Der Circkelschmidt. 62

Ich mach mancherley Werckzeug art /
Subtile Zirckel und Daßart /
Mancherley Zangen / gschraufft und glatt /
DrehEyßn / GärbEyßn / in vil Werckstat /
Dem holtzdrechßl / rotschmidt und schreiner /
Kandelgiesser und Balbierer /
Mach auch künstlicher Stück sehr viel /
Rein gegraben / glatt und subtil.

Passermageren*

Jeg laver mange slags værktøj, fine passere og krumpassere*, mange slags tænger, både riflede og glatte, drejestål, garverknive, [værktøj] til mange værksteder, til trædrejeren, kobbersmeden og snedkeren, kandestøberen og barberen. Jeg laver desuden mange kunstfærdige ting, smukt graverede, glatte og fine.

passermager, håndværker, der ud over at fremstille passere også laver andre værktøjer af stål som tænger, bor, save, mejsler, skruetvinger o.a.

krumpasser, passer med krumme ben, anvendes især til at tage udvendige mål med.

Der Circkelſchmidt.

Ich mach mancherley Werckzeug art/
Subtile Zirckel vnd Daßart/
Mancherley Zangen / gſchraufft vñ glatt/
Dreh Eyßn/ Gärb Eyßn/ in vil Werckſtat/
Dem holtzdrechßl/ rotſchmidt vñ ſchreiner/
Kandelgieſſer vnd Balbierer/
Mach auch künſtlicher Stück ſehr viel/
Rein gegraben/ glatt vnd ſubtil.

Ich mach Par messer wol beschalt /
Köstlich und schlecht / darnach mans za[l]t[1] /
Von Helffenbeyn / Buchßbaum und Sandl /
Mit rot und schwartzem Holtz ohn wandl /
Mach darzu Langwehr / Dolch und Tegn /
Kan etzen / Scheyd machn / und Schwert fegen
Wer dieser meiner arbeit darff /
Der find mein Zeichen grecht und scharff.

Knivsmeden

Jeg laver knivpar* med gode skafter, kostbare og enkle, alt efter, hvad man betaler for det, af elfenben, buksbom og sandeltræ, med rødt og sort træ uden mangler. Jeg laver desuden sværd*, dolke og kårder, jeg kan ætse, lave skeder og pudse sværd*. Den, der har brug for dette mit arbejde, han skal blot gå efter mit klare og tydelige skilt.

knivpar, her formodentlig bordknive, der ofte blev fremstillet parvis.

sværd, gengiver trykkets *Langwehr* (vers 5), der hér formentlig betegner et våben på op mod en meters længde, som man bar i bæltet og som man kunne hugge og stikke med, men som også kan betegne et lanselignende våben.

pudse sværd, rense et sværd for rust og andre urenheder og gøre det klar til brug.

---

1 det manglende bogstav *l* ses ikke i det faksimilerede eksemplar.

Der Meſſerſchmidt.

Ich mach Par meſſer wol beſchalt/
Köſtlich vnd ſchlecht / darnach mans za t/
Von Helffenbeyn/Buchßbaū vñ Sandl/
Mit rot vnd ſchwartzem Holtz ohn wandl/
Mach darzu Langwehr / Dolch vñ Tegn/
Kan etzē/Scheyd machn/vñ Schwert fegē
Wer dieſer meiner arbeit darff/
Der find mein Zeichen grecht vnd ſcharff.

Der Sporer. 64

Ich mache Sporn von Stahl und Eyßn /
Geschwertzt und Zint / die man thut preyßn /
Die doch den Gaul nit hart verletzn /
Welch Pferd sich tückisch widersetzn /
Den mach ich ein scharffes gebiß /
Das in von statten treibt gewiß:
Dem Bauwren mach ichs gröber viel /
Der es nur wolfeyl haben wil.

Sporesmeden

Jeg laver sporer af stål og jern, sværtede og fortinnede, som man roser, eftersom de ikke skader hesten alvorligt. Til heste, der er lumske og ikke vil lystre, laver jeg et skarpt bidsel, der med sikkerhed driver dem frem. Til bonden, der blot vil have det billigt, laver jeg det meget grovere.

Der Sporer.

Ich mache Sporn von Stahl vñ Eyßn/
Geſchwertzt vñ Zint/die man thut preyßn/
Die doch den Gaul nit hart verletzn/
Welch Pferd ſich tückiſch widerſetzn/
Den mach ich ein ſcharffes gebiß/
Das jn von ſtatten treibt gewiß:
Dem Bauwren mach ichs gröber viel/
Der es nur wolfeyl haben wil.

Der

Ich mach auff hohe Thürn die Knöpff /
Eymer damit man Brünnen schöpfft /
Badkeßll / Trög und die Badwannen /
Feuwr Kuffen / Breuwkeßl Pfannen /
Klein und groß Kessel zu dem waschen /
Hellhäffn [/][1] Külkeßl [/] und Weinflaschen /
Fleischscheffel / Spülnepff / wasserStütz /
Brennhüt zum Wasser brennen nütz.

Kobbersmeden

Jeg sætter kugler på høje tårne, laver spande, som man øser vand fra brønden med, badekedler, baljer og badekar, brandslukningskar, bryggerkedler, pander, store og små vaskekedler, kar til at varme vand i*, kølekar og vinflasker*, sulefade, skylleskåle, vandkrukker, hatte*, som man bruger til brændevinsbrænding.

kar til at varme vand i, den tyske tekst har ordet *Hellhäffn*, der betegner aflange kedler til opvarmning af vand i et hulrum mellem ovn og væg.

vinflasker, vinflasker af metal (eller træ eller læder) var helt almindelige på Hans Sachs' tid, mens glasflasker først blev anvendt senere.

hat, brændevinshat, den hjelmlignende øverste del af et destilleringsapparat.

---

1 de to manglende virgler i vers 6 ses ikke i det faksimilerede eksemplar, men i andre eksemplarer af trykket.

Der Kupfferſchmidt.

Ich mach auff hohe Thürn die Knöpff/
Eymer damit man Brünnen ſchöpfft/
Badkeßll/ Trög vnd die Badwannen/
Feuwr Kuffen/ Breuwkeßl Pfannen/
Klein vnd groß Keſſel zu dem waſchen/
Hellhäffn Külkeßl vnd Weinflaſchen/
Fleiſch ſcheffel/ Spülnepff/ waſſer Stütz/
Brennhüt zum Waſſer brennen nütz.

Der Büchsenschmidt. 66

Ich bin aber ein BüchsenSchmid /
Die BüchsenRor die mach ich mit /
Kurtz und lang / Eysern / starck und fest /
Außbort / auff das gltettest[1] und best /
Der keines ist mir feil darbey /
Biß es vor wol beschossen sey /
Auff daß im schuß es nit zerspring /
Und einen Mann zu schaden bring.

Bøssemageren

Jeg er så bøssemager. Jeg laver blandt andet korte og lange bøsseløb af jern, stærke og solide og udborede på glatteste og bedste vis. Dem sælger jeg i øvrigt ikke et eneste af, før det er grundigt prøveskudt, så det ikke springer ved affyringen og volder en mand skade.

1 trykfejl for *glettest*.

Der Büchſenſchmidt.

Ich bin aber ein Büchſen Schmid/
Die Büchſen Ror die mach ich mit/
Kurtz vnd lang/Eyſern/ſtarck vnd feſt/
Außbort/auff das gletteſt vnd beſt/
Der keines iſt mir feil darbey/
Biß es vor wol beſchoſſen ſey/
Auff daß im ſchuß es nit zerſpring/
Vnd einen Mann zu ſchaden bring.

Der Uhrmacher. 67

Ich mache die reysenden Uhr /
Gerecht und Glatt nach der Mensur /
Von hellem glaß und kleim Uhrsant /
Gut / daß sie haben langen bestandt /
Mach auch darzu Hültzen Geheuß /
Dareyn ich sie fleissig beschleuß /
Ferb die gheuß Grün / Graw / rot und blaw
Drinn man die Stund und vierteil hab.

Urmageren*

Jeg laver nøjagtige og præcise sandure af klart glas og fint ursand, af god kvalitet, så de holder længe. Jeg laver desuden urkasser af træ, som jeg anbringer dem omhyggeligt i.
Jeg farver urkasserne, som man har timeglas og kvarterglas i, grønne, grå, røde og blå.

urmageren, teksten beskriver fremstillingen af sandure, mens træsnittet viser fremstillingen af mekaniske ure med tandhjul. Se kommentaren til tekst nr. 61.

Der Vhrmacher.

Jch mache die reyſenden Vhr/
Gerecht vnd Glatt nach der Menſur/
Von hellem glaß vnd kleim Vhrſant/
Gut/daß ſie haben langen beſtandt/
Mach auch darzu Hültzen Geheuß/
Dareyn ich ſie fleiſſig beſchleuß/
Ferb die gheuß Grün/Graw/rot vñ blaw
Drinn man die Stund vnd vierteil hab.

Der Rotschmidt. 68

Bildwerck / Wappen / ich gossen hab /
Auff mannig köstlich Fürsten Grab /
Artlich Leuchter / so stehn und hangn /
In Kirchen und auff dem Sal brangn /
Räuchfesser und die Messing Sprützn /
Die man thut in den Brünsten nützen /
Mörser / Leimtigl und SchüsselRing /
Pippen / Laßköff / und ander ding.

Messingsmeden*

Jeg har støbt figurer og våbenskjolde til mangen en prægtig fyrstegrav, kunstfærdige lamper, som kan stå eller hænge, og som pryder kirkerne og borgersalen*, røgelseskar og messingsprøjter, som man bruger ved ildebrandene, mortere, limpotter og bordkranse*, taphaner, blodkopper* og andre ting.

messingsmed, gengiver ordet *Rotschmied* i trykket, der normalt betegner en kobbersmed, men i Nürnberg var den gængse betegnelse for messingsmeden.

borgersal, finere sal, hvori borgerne holdt deres sammenkomster og fester.

bordkrans, bordskåner i form af en ring, hvorpå man stillede varme eller sodsværtede fade.

blodkop, kopsætningsskål. Ved kopsætning lavedes små rids i huden, hvorefter man påsatte en ophedet blodkop, der ved afkølingen satte sig fast og sugede blodet ud, som det ses på træsnittet af badskæren (nr. 53).

Der Rotſchmidt.

Bildwerck/Wappen/ich goſſen hab/
Auff mannig köſtlich Fürſten Grab/
Artlich Leuchter/ſo ſtehn vnd hangn/
In Kirchen vnd auff dem Sal brangn/
Räuchfeſſer vnd die Meſſing Sprützn/
Die man thut in den Brünſten nützen/
Mörſer/ Leimtigl vnd Schüſſel Ring/
Pippen/Laßköff/ vnd ander ding.

Der

Der Nagler. 69

Ein Nagelschmid bin ich genannt /
Mach eysern Negel mit der Hand /
Allerley art auff meim Amboß /
Kurtz unde Lang / Klein und auch Groß
Bühnnegel / Schloßnegel / darzu
Faßnegl / Schuchzweck / ich machen thu /
Halbnegel / pfeningnegel starck /
Find man bey mir / an offnem Marck.

Sømsmeden

Jeg kaldes sømsmed. Med hånden laver jeg alle slags jernsøm på min ambolt, korte og lange, små og store, bræddesøm og låsesøm; desuden laver jeg søm til fade og skopløkker. Korte søm og stærke billige søm finder man hos mig på torvet.

Der Nagler.

Ein Nagelſchmid bin ich genannt/
Mach eyſern Negel mit der Hand/
Allerley art' auff meim Amboß/
Kürtz vnde Lang/Klein vnd auch Groß
Bühnnegel/Schloßnegel/darzu
Faßnegl/Schuchzweck/ich machen thu/
Halbnegel/pfeningnegel ſtarck/
Find man bey mir/an offnem Marck.

Der Sensenschmidt. 70

Vil Sensen durch mich gschmidet sind /
Mit Hämmerschlagen / schnell und schwind /
Die Dengel ich scharff uber dmaß /
Damit man Meht das grüne Graß /
Darauß denn wirt Grumaht und Heuw /
Auch mach ich Sichel mancherley /
Darmit man einschneid das Getreid /
Durch alte Weiber und Bauwrn Meid.

Lesmeden

Jeg har smedet mange leer med hurtige og kraftige hammerslag. Jeg banker dem overmåde skarpe. Med dem slår man det grønne græs, som så bliver til efterslæt og hø. Jeg laver også mange slags segle, som man lader gamle koner og bondepiger indhøste kornet med.

Der Sensenschmidt.

Vil Sensen durch mich gschmidet sind/
Mit Häñerschlagen/ schnell vñ schwind/
Die Dengel ich scharff vber dmaß/
Damit man Meht das grüne Graß/
Darauß denn wirt Grumaht vnd Heuw/
Auch mach ich Sichel mancherley/
Darmit man einschneid das Getreid/
Durch alte Weiber vnd Bauwrn Meid.

Der Blatner. 71

Gut Stehle Harnisch ich schlage*n* kan /
Beyde für Roß und auch für Mann /
Gantze Küriß und die Roßpar /
In die Schlacht / wol versorget gar /
Auch zun[1] Thurnir / Stechn und Rennen /
Sonst allr art / wie mans mag nennen /
Für den Gmein hauffen / schlecht gemacht /
Das habn die Spartaner auff bracht.

Harnisksmeden

Jeg kan smede gode stålharnisker til både hest og mand, fulde rustninger og hesteharnisker til brug i slagene, godt udstyrede; også [harnisker] til turneringer og ridderspil*, desuden alle andre slags, hvad de så end hedder, i jævn udførelse til den almindelige soldat. Det har spartanerne opfundet.

ridderspil, gengiver ordene *Stechen* og *Rennen* i trykket (vers 5), der betegner de to hovedkampformer ved turnering, nemlig henholdsvis kamp med stump lanse og kamp med skarp lanse.

---

1 formodentlig trykfejl for *zum*.

Der Blatner.

Gut Stehle Harniſch ich ſchlagē kan/
Beyde für Roß vnd auch für Mann/
Gantze Küriß vnd die Roßpar/
In die Schlacht/wol verſorget gar/
Auch zum Thurnir / Stechn vnd Rennen/
Sonſt allr art / wie mans mag nennen/
Für den Gmein hauffen/ſchlecht gemacht/
Das habn die Spartaner auff bracht.

Der Schmidt. 72

Ich Huff schmidt kan die pferd beschlagn /
Darzu die Räder / Karn und Wagn /
Schwäntzen und Lassen ich wol kan /
Den Pferden / die auch Schäden han /
Ich kan heyln / Retzen und Reiden /
Den Feyfel und die Angstel[1] schneidn /
Zu den Ciclopen trag ich Gunst /
Die erfunden deß Schmidwercks Kunst.

Smeden

Jeg beslagsmed kan sko hestene og desuden beslå hjul, kærrer og vogne. Jeg er også ferm til at studse hestehaler og årelade de heste, der har en skavank. Jeg kan helbrede snive* og skab og skære for fibel* og hvid stær*. Kykloperne* er jeg tak skyldig; de opfandt smedekunsten.

snive, sygdom, der navnlig angriber heste, og som rammer luftvejene og fremkalder stærkt næseflåd.

fibel, sygdom hos heste, hvor halskirtlerne svulmer op.

hvid stær, øjensygdom (albugo) hos heste, der ytrer sig som en hvid plet på hornhinden.

kykloper, i den græske mytologi kæmper med kun et øje midt i panden, sønner af Uranos og Gaia, medhjælpere hos smedeguden Hefaistos, hvor de smedede tordenkiler til Zeus og sværd til heroerne. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

---

1 formodentlig trykfejl for *Augstel*.

Der Schmidt.

Ich Huff ſchmidt kā die pferd beſchlagn/
Darzu die Räder / Karn vnd Wagn/
Schwäntzen vnd Laſſen ich wol kan/
Den Pferden / die auch Schäden han/
Ich kan heyln / Retzen vnd Reiden/
Den Feyfel vnd die Angſtel ſchneidn/
Zu den Cielopen trag ich Gunſt/
Die erfunden deß Schmidwercks Kunſt.

Der

Der Beckschlager. 73

Ein Beckschlager bin ich genannt /
Mein Beckn führt man in weite Land /
Allerley art / groß und auch klein /
Von gutem Messing gschlagen rein /
Gestempfft mit bildwerck / gwechß und blum /
Einstheils ir Spigel glatt auff kum /
Wie groß Herrn und Balbierer han /
Auch gring / für den gemeinen Mann.

Kedelsmeden

Jeg kaldes kedelsmed. Mine bækkener sælges vidt omkring, alle slags, store såvel som små, smukt drevne af god messing, præget med billeder, planter og blomster. Nogle fremtræder med glat spejl, sådan som fornemme herrer og barberer har dem. [Jeg laver dem] også i enkel udførelse til menigmand.

Der Beckſchlager.

Ein Beckſchlager bin ich genannt/
Mein Beckn führt man in weite Land/
Allerley art / groß vnd auch klein/
Von gutem Meſſing gſchlagen rein/
Geſtempfft mit bildwerck/gwechß vñ blũ/
Einstheils jr Spigel glatt auff kum/
Wie groß Herrn vnd Balbierer han/
Auch gring / für den gemeinen Mann.

Der Schellenmacher. 74

Ich aber bin ein Schellenmachr /
Zu Preng und Narrnweiß ein ursachr /
Mach Zim*m*belSchellen / groß und klein /
Zum Schlittenzeug / sauber und rein /
Auch wol gestimbt auff die StechBahn /
Darzu Schelln für den Prittschenmann /
Auch Schellen an die NarrenKappn /
Darmits zu Faßnacht umbher sappn.

Bjældemageren

Jeg er så bjældemager, ophavsmand til pragt og løjer. Jeg laver store og små, fine og pæne bjælder til kanernes seletøj, endvidere velstemte bjælder til brug på ridebanen, desuden bjælder til narren med briksen* og bjælder til narrehattene, som folk stavrer omkring med til fastelavn.

briks, et redskab bestående af sammenlagte tynde træstykker, som ved slag giver en skraldende lyd og især anvendes af narre og harlekiner.

Der Schellenmacher.

Ich aber bin ein Schellenmachr/
Zu Preng vnd Narrnweiß ein vrſachr/
Mach Zimbel Schellen/groß vnd klein/
Zum Schlittenzeug/ſauber vnd rein/
Auch wol geſtimbt auff die Stech Bahn/
Darzu Schelln für den Prittſchenmann/
Auch Schellen an die Narren Kappn/
Darmits zu Faßnacht vmbher ſappn.

Der Kandelgiesser. 75

Das Zin mach ich im Feuwer fließn /
Thu darnach in die Mödel gießn /
Kandel / Flaschen / groß und auch klein /
Darauß zu trincken Bier und Wein /
Schüssel / Blatten / Täller / der maß /
SchenckKandel / Saltzfaß und Gießfaß /
Ohlbüchßn / Leuchter und Schüsselring /
Und sonst ins Hauß fast nütze ding.

Kandestøberen

Jeg smelter tinnet i ilden og hælder det derpå i formene til kander, flasker, store og små, som man drikker øl og vin af, desuden alle mulige skåle, fade, tallerkener, skænkekander, saltskåle og kander til vand*, oliebeholdere, lamper og bordkranse* og andre såre nyttige ting til husholdningen.

kander til vand, den tyske tekst har her ordet *Gießfaß*, der kan betegne kander af forskellig slags, her måske kander til skyllevand til hænderne under måltidet.

bordkrans, bordskåner i form af en ring, hvorpå man stillede varme eller sodsværtede fade.

Der Kandelgieſſer.

Das Zin mach ich im Feuwer fließn/
Thu darnach in die Mödel gießn/
Kandel/Flaſchen/groß vnd auch klein/
Darauß zu trincken Bier vnd Wein/
Schüſſel/Blatten/Täller/der maß/
Schenck Kandel/Saltzfaß vnd Gießfaß/
Ohlbüchßn/Leuchter vnd Schüſſelring/
Vnd ſonſt ins Hauß faſt nütze ding.

Der Nadler. 76

Ich mach Nadel auß Eysendrat
Schneid die leng jeder gattung glatt /
Darnach ichs feyl / mach öhr und spitzn /
Alßdann hert ichs ins Feuwers hitzn /
Darnach sind sie feil / zu verkauffn /
Die Krämer holen sie mit hauffn /
Auch grobe Nadel nem*m*en hin /
Die Ballenbinder und Beuwrin.

Nålemageren

Jeg laver nåle af jerntråd, skærer alle slags præcist i længden. Derpå filer jeg dem, laver øjer og spidser, så hærder jeg dem i ildens glød. Derefter er de til salg. Kræmmerne henter dem i bunkevis; desuden aftager ballebindere* og bondekoner grove nåle.

ballebinder, person ansat af byens øvrighed til at binde varer sammen i baller, så de kan transporteres (sml. billedet til nr. 29).

Der Nadler.

Ich mach Nadel auß Eyſendrat
Schneid die leng jeder gattung glatt/
Darnach ichs feyl / mach öhr vnd ſpitzn/
Alßdann hert ichs ins Feuwers hitzn/
Darnach ſind ſie feil / zu verkauffn/
Die Krämer holen ſie mit hauffn/
Auch grobe Nadel neiſſen hin/
Die Ballenbinder vnd Beuwrin.

Der

Der Pantzermacher. 77

Ich bin ein Pantzermacher frembd /
Ich mach die Stählen Pantzerhembd /
Auch PantzerErmel und Pantzerstrich /
Die man tregt / offen und heimlich /
Auch von Pantzer gut Stählen Krägn /
Ich kan auch Pantzer rolln und fegn /
Wo sie mit Rost anlauffen thon /
Midias Pantzermachn fieng an.

Brynjemageren

Jeg er en dygtig brynjemager; jeg laver ringskjorter af stål, desuden brynjeærmer og brynjestykker, som man bærer synligt eller skjult. Også gode halskraver af stål. Jeg kan også rulle* og pudse brynjerne, når de bliver anløbne af rust. Midias* var den første til at lave brynjer.

rulle, betegner formentlig en måde at rengøre brynjen på.

Midias, Midias fra byen Messene i det sydlige Grækenland. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Pantzermacher.

Ich bin ein Pantzermacher frembd/
Ich mach die Stählen Pantzerhembd/
Auch Pantzer Ermel vnd Pantzerstrich/
Die man tregt/offen vnd heimlich/
Auch von Pantzer gut Stählen Krägn/
Ich kan auch Pantzer rolln vnd fegn/
Wo sie mit Rost anlauffen thon/
Midias Pantzermachn fieng an.

X Der

Der Pogner. 78

Gut Armbroster kan machen ich /
Die Seulen zier ich fleissiglich /
Mit gwechs / schneweissem bein durchzogn /
Mit Hürnen oder Sthälen pogn /
Darauff windfadn und ein Sännen /
Die nicht leichtlich ist zutrennen /
Darmit man gwiß zum Ziel mag schießn /
Der Kunst Syrus wir mit genießn.

Armbrøstmageren

Jeg kan lave gode armbrøster. Skæfterne udsmykker jeg omhyggeligt med planteornamenter, der er indlagt med snehvidt ben. Med buer af horn eller stål med en snoet streng*, der ikke optrevles let. Med dem kan man ramme målet sikkert. Også vi nyder godt af Syrus'* kunst.

snoet streng, armbrøstens streng var ofte lavet af flere sammensnoede tråde. Oversættelsen følger her håndskriftet, hvor der tales om en snoet streng af stærke tråde, hvilket giver god mening, mens trykket taler om en snoet streng og en tråd.

Syrus, syreren; her menes syrerne i almindelighed. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Pogner.

Gut Armbroſter kan machen ich/
Die Seulen zier ich fleiſſiglich/
Mit gwechs/ſchneweiſſem bein durchzogn/
Mit Hürnen oder Sthälen pogn/
Darauff windfadn vnd ein Sännen/
Die nicht leichtlich iſt zutrennen/
Darmit man gwiß zum Ziel mag ſchießn/
Der Kunſt Syrus wir mit genießn.

Der Wägleinmacher. 79

Ich mach die Wag / groß unde klein /
Mit allerley Gwicht in gemein /
Die behenck ich mit Messingschaln /
Wo man mirs anderß thut bezaln /
Mach auch in die Lädlein Goltwag /
Nach den haben die Kauffleut frag /
Darzu ander Würtzwäglein gut /
Die man in Krämen brauchen thut.

Vægtmageren

Jeg laver store og små vægte med alle de gængse lodder. På dem hænger jeg messingskåle, når man ellers betaler mig for det. Jeg laver også guldvægte* til boderne; dem efterspørger købmændene. Desuden også gode krydderivægte, som man bruger i kramboder.

guldvægt, fin vægt til vejning af guldmønter.

Der Wägleinmacher.

Ich mach die Wag / groß vnde klein/
Mit allerley Gwicht in gemein/
Die behenck ich mit Meſſingſchaln/
Wo man mirs anderß thut bezaln/
Mach auch in die Lädlein Goltwag/
Nach den haben die Kauffleut frag/
Darzu ander Würtzwäglein gut/
Die man in Krämen brauchen thut.

Der Laternmacher. 80

Ich mach die groß künstlich Latern /
In Kirchen leuchtend klar Lucern /
Mach auch die blind Latern / gestaucht /
Die man in dem FeltLäger braucht /
Schön Liechtkolben ich auch bereit /
Bey Nacht / zu Gastung und Hochzeit /
Darzu Latern groß unde klein /
So man zu Nacht braucht / in Gemein.

Lygtemageren

Jeg laver store kunstfærdige lygter og lysende klare lamper til kirker. Jeg laver også sammenfoldelige blændlygter*, som man bruger dem i feltlejren. Desuden laver jeg smukke lamper på stager til gæstebud og fest om natten, endvidere store og små lygter, som alle og enhver bruger dem om natten.

sammenfoldelige blændlygter, ordet *sammenfoldelig* gengiver trykkets *gestaucht,* hvis betydning er uklar. Det vides fra en dansk laugsbestemmelse fra 1686, at det var en del af lygtemagerens mesterstykke at lave en sammenfoldelig sekskantet lygte af messing.

Der Laternmacher.

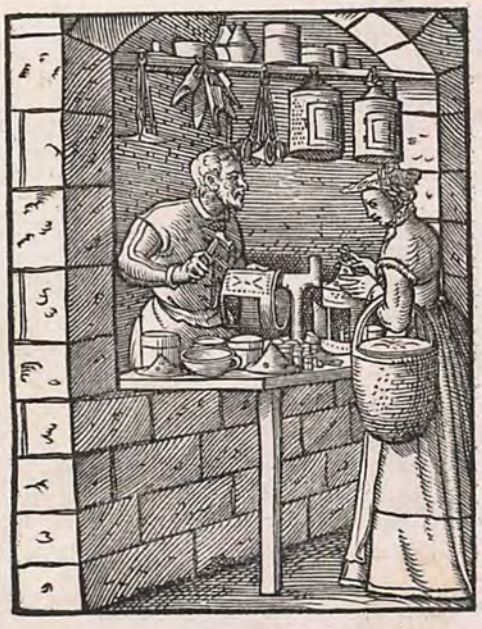

Ich mach die groß künſtlich Latern/
In Kirchen leuchtend klar Lucern/
Mach auch die blind Latern / geſtaucht/
Die man in dem Felt Läger braucht/
Schön Liechtkolben ich auch bereit/
Bey Nacht / zu Gaſtung vnd Hochzeit/
Darzu Latern groß vnde klein/
So man zu Nacht braucht / in Gemein.

Der

Der Sattler. 81

Wolher / wer Sättel hab zumachn /
Den Edlen / und zu Reysing sachn /
Schön Sättl für das Frauwenzimmer /
Darauff sie Höflich prangn immer /
Auch Stächsättel / und zum Thurnier /
Allerley art findt ir bey mir /
Auch Sättel für Bauwrn und Fuhrleut /
Gut RoßKum*m*aht ich auch anbeut.

Saddelmageren

Kom hid, hvem der skal have lavet sadler! [Jeg laver sadler] til adelsfolk og til krigsbrug, smukke sadler til damer, som de altid tager sig fornemt ud på. Desuden finder I alle slags sadler til turnering hos mig såvel som sadler til bønder og vognmænd. Jeg tilbyder også gode hestekumter*.

hestekumte, krans, der anbringes om hestens hals, og hvorfra trækket overføres til skaglerne.

Der Sattler.

Wolher/wer Sättel hab zumachn/
Den Edlen/vnd zu Reyſing ſachn/
Schön Sättl für das Frauwenzimmer/
Darauff ſie Höflich prangn jmmer/
Auch Stächſättel/vnd zum Thurnier/
Allerley art findt jr bey mir/
Auch Sättel für Bauwrn vnd Fuhrleut/
Gut Roß Kuſſnaht ich auch anbeut.

Der Hafner. 82

Den Leymen tritt ich mit meim Fuß
Mit Har gemischt / darnach ich muß
Ein klumpen werffen auff die Scheiben
Die muß ich mit den Füssen treiben /
Mach Krüg / Häffen / Kachel und Scherben
Thu sie denn glassürn und ferben /
Darnach brenn ich sie in dem Feuwer /
Corebus gab die Kunst zu steuwer.

Pottemageren

Med min fod ælter jeg leret, blandet med hår. Derefter lægger jeg en klump på drejeskiven; den skal jeg dreje med fødderne. Jeg laver krukker, potter, skåle og fade. Så glaserer og farver jeg dem. Derpå brænder jeg dem i ilden. Corebus* har skænket os denne kunst.

Corebus, atheneren Koroibos, der ifølge Plinius (se efterskriftet s. 274 ff.) opfandt pottemagerkunsten.

Der Hafner.

Den Leymen tritt ich mit meim Fuß
Mit Har gemiſcht/ darnach ich muß
Ein klumpen werffen auff die Scheiben
Die muß ich mit den Füſſen treiben/
Mach Krüg/ Häffen/ Kachel vñ Scherbē
Thu ſie denn glaſſurn vnd ferben/
Darnach brenn ich ſie in dem Feuwer/
Corebus gab die Kunſt zu ſteuwer.

Ich mach das helle Spiegelglaß /
Mit Bley ichs underziehen laß /
Und drehe darnach die Hültzen Scheibn /
Darinn die Spiegelgläßer bleibn /
Die Mal ich denn mit Farben frey /
FeuwerSpiegel mach ich darbey /
Darinn das Angsicht groß erschein /
Daß mans sicht eigentlich und fein.

Spejlmageren

Jeg laver klart spejlglas. Det underlægger jeg med bly og drejer derefter de træskiver, som spejlglassene anbringes i. Dem maler jeg så i smukke farver. Jeg laver også hulspejle, hvori ansigtet ser stort ud, så man ser det tydeligt og klart.

Der Spiegler.

Ich mach das helle Spiegelglaß/
Mit Bley ichs vnderziehen laß/
Vnd drehe darnach die Hültzen Scheibn/
Darinn die Spiegelgläßer bleibn/
Die Mal ich denn mit Farben frey/
Feuwer Spiegel mach ich darbey/
Darinn das Angſicht groß erſchein/
Daß mans ſicht eigentlich vnd fein.

Der Schleyffer. 84

Ich schleiff sehr scharff auff meim schleyffstein
Messerklinge*n* / mittl / groß und klein /
Feyln / Schlösser / bender allewegn /
Helleparten / Dolch / Schwert und Degn /
Allen Harnisch zu Fuß und Roß /
Halb und gantz Hacken / zum geschoß
ReitHäm*m*er / Partisan / ich zier /
Auch auff der Scheiben ich palier.

Sliberen

På min slibesten sliber jeg mellemstore, store og små knivsblade meget skarpe: [jeg sliber] flittigt file, låse, bånd, hellebarder, dolke, sværd og kårder, al harnisk til fodfolk og ryttere og små og store hagebøsser* til at skyde med. Jeg forsirer stridshamre* og partisaner*; desuden bruger jeg skiven til at polere med.

I trykket er vers 3 og 4 byttet om i forhold til Sachs' håndskrift, hvilket giver en mindre indlysende sammenhæng. Håndskriftet siger, at knivsblade, hellebarder, dolke, sværd og kårder slibes, mens file, låse, bånd osv. forsires og poleres, hvilket forekommer mere meningsfuldt.

hagebøsse, et tidligere brugt håndskydevåben, som under piben var forsynet med en hage, der ved at støtte mod underlaget kunde afbøde tilbagestødet.

stridshammer, et hammerlignende våben af sten eller metal, der anvendtes indtil middelalderens slutning.

partisan, stangvåben med et langt og spidst, mere eller mindre liljeformet blad.

Der Schleyffer.

Ich ſchleiff ſehr ſcharff auff meim ſchleyff ſtein
Meſſerklingē/mittl/groß vnd klein/
Feyln/Schlöſſer/bender allewegn/
Helleparten/Dolch/Schwert vnd Degn/
Allen Harniſch zu Fuß vnd Roß/
Halb vnd gantz Hacken/zum geſchoß
Reit Häñer/Partiſan/ich zier/
Auch auff der Scheiben ich palier.

Der

Der Steynmetz. 85

Ich bin ein Steinmetz lange zeit /
Mit stangn / Winckelmäß und Richtscheit /
Ich auffricht Steinheuser wolbsinn /
Mit Keller / gewelb / Bad und Brünn /
Mit Gibelmauwrn von Quaderstein /
Auch Schlösser und Thürnen ich meyn /
Setz ich auff festen starcken grundt /
Cadmus erstlich die Kunst erfund.

Stenhuggeren

Jeg har været stenhugger længe med stang*, vinkelmål og retholt*. Jeg bygger velgennemtænkte stenhuse med kælder, hvælvinger, bad og brønd, med gavlmure af kvadersten. Desuden anbringer jeg slotte og tårne på fast og solid grund, skulle jeg mene. Cadmus* var den første, der opfandt denne kunst.

stang, formentlig løftestang.

retholt, lige stang af træ eller metal, som bruges til at kontrollere, at en overflade er jævn.

Cadmus, Kadmos, skikkelse i den græske mytologi, grundlagde oldtidsbyen Theben. Trykket følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Steynmetz.

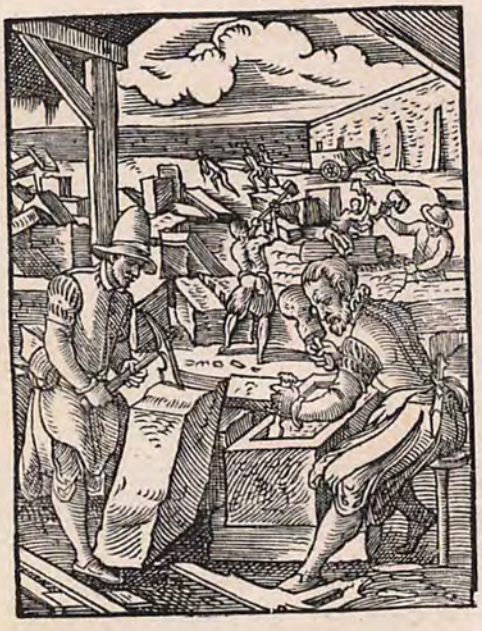

Ich bin ein Steinmetz lange zeit/
Mit ſtangn/Winckelmäß vñ Richtſcheit/
Ich auffricht Steinheuſer wolbſinn/
Mit Keller/gewelb/Bad vnd Brünn/
Mit Gibelmauwrn von Quaderſtein/
Auch Schlöſſer vnd Thürnen ich meyn/
Setz ich auff feſten ſtarcken grundt/
Cadmus erſtlich die Kunſt erfund.

Der Ziegler. 86

Ein Ziegler thut man mich nennen /
Auß Lättn kan ich Ziegel brennen /
Gelatt und hell / Kälend darbey /
DaschenZiegl / auch sonst mancherley /
Damit man deckt die Heusser obn /
Für Regen / Schnee und Windes thobn /
Auch für der heyssen Sonnen schein /
Cynira erfund die Kunst allein.

Teglbrænderen

Man kalder mig teglbrænder. Af ler kan jeg brænde glatte og skinnende tegl*, buede, flade og andre slags*, hvormed man dækker husene foroven mod regn, sne og vindens rasen og mod den brændende sol. Cynira* var den, der opfandt denne kunst.

glatte og skinnende tegl, formentlig om forskellige overflader, måske uglaserede og glaserede tegl.

buede, flade og andre slags, forskellige former for tagsten, f.eks. hultegl som de buede "munke" og "nonner" og fladtegl som f.eks. "bæverhaler".

Cynira, Cinyras, skikkelse i den græske mytologi, konge af Cypern og grundlægger af byen Pafos. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Ziegler.

Ein Ziegler thut man mich nennen/
Auß Lättn kan ich Ziegel brennen/
Gelatt vnd hell / Kälend darbey/
Daſchen Ziegl / auch ſonſt mancherley/
Damit man deckt die Heuſſer obn/
Für Regen/ Schnee vnd Windes thobn/
Auch für der heyſſen Sonnen ſchein/
Cynira erfund die Kunſt allein.

Der Zimmermann. 87

Ich Zimmermann / mach starck gebeuw /
In Schlösser / Heusser / alt und neuw /
Ich mach auch mancherley Mülwerck /
Auch Windmüln oben auff die Berg /
Uber die Wasser starcke Brückn /
Auch Schiff und Flöß / von freyen stückn /
Blochheusser zu der gegenwehr /
Dedalus gab mir diese Lehr.

Tømreren

Som tømrer laver jeg solidt tømmerværk til gamle og nye slotte og huse. Jeg laver også forskellige slags mølleværk samt vindmøller oppe på bakketoppene, solide broer over vandløbene og skibe og tømmerflåder, som jeg nu har lyst, og bolværker* til forsvarsbrug. Dette har Dedalus* lært mig.

bolværk, fæstningsværk bestående af nedrammede pæle, palisadeværk.

Dedalus, Dædalus, skikkelse i den græske mytologi, berømt som bygmester, opfinder og håndværker, byggede for kong Minos på Kreta labyrinten, hvor uhyret Minotauros blev holdt fanget. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Der Zimmermann.

Ich Zimmermann / mach ſtarck gebeuw/
In Schlöſſer/ Heuſſer/ alt vnd neuw/
Ich mach auch mancherley Mülwerck/
Auch Windmüln oben auff die Berg/
Vber die Waſſer ſtarcke Brückn/
Auch Schiff vnd Flöß/ von freyen ſtückn/
Blochheuſſer zu der gegenwehr/
Dedalus gab mir dieſe Lehr.

Der Schreiner. 88

Ich bin ein Schreinr von Nürenberg /
Von Flader mach ich schön Teflwerck /
Verschrottn / und versetzt mit zier /
Leisten und Sims auff Welsch monier /
Thruhen / Schubladn / Gwandbehalter /
Tisch / Bettstat / Brettspiel Gießkalter /
Gefirneust / köstlich oder schlecht /
Eim jeden umb sein pfenning recht.

Snedkeren

Jeg er en snedker fra Nürnberg. Af året træ laver jeg smukke paneler med nydelige intarsier*, lister og gesimser på vælsk* maner, dragkister, skuffemøbler, klædeskabe, borde, sengesteder, brætspil og servanter, lakerede, kostbare eller enkle, passende til enhvers pengepung.

intarsier, udsmykning i indlagt træ, f.eks. med træsorter i forskellige farver.
vælsk, italiensk eller fransk.

Der Schreiner.

Ich bin ein Schreinr von Nürenberg/
Von Flader mach ich schön Teflwerck/
Verschrottn/vnd versetzt mit zier/
Leisten vnd Sims auff Welsch monier/
Thruhen/Schubladn/Gwandbehalter/
Tisch/Bettstat/Brettspiel Gießkalter/
Gefirneust / köstlich oder schlecht/
Eim jeden vmb sein pfenning recht.

Der

Ich mach Räder / Wägen und Kärrn /
Roll und Reyßwägen / für groß Herrn /
Kammerwägen / den Frauwen klug /
Auch mach ich dem Bauwren den Pflug /
Und darzu auch Schleyfen und Egn /
Thus als mit gutem Holtz verlegn /
Ich arbeit hart bey meinen tagn /
Friges erfundn erstlich den Wagn.

Vognmageren

Jeg laver hjul, vogne og kærrer, rulle- og rejsevogne* til store herrer, karme* til fine damer. Jeg laver også plove til bonden og desuden sluffer* og harver. Jeg fremstiller det hele af godt træ. Jeg arbejder hårdt alle mine dage. Frygerne* var de første, der opfandt vognen.

rullevogn, vogn til transport af gods.

rejsevogn, vogn til rejsebrug.

karm, stor og bekvem vogn, ofte lukket, karet.

sluffe, et lad eller en kasse forsynet med meder, som anvendes til transport.

frygerne, et indoeuropæisk folk, hvis rige lå i det nuværende Anatolien og nåede sit højdepunkt omkring 800 f.Kr. I sit håndskrift opfatter Sachs *Friges* som ental og formentlig som et personnavn og følger her Plinius efter den tyske oversættelse fra 1543. I trykket følger forlæggeren Sigmund Feyerabend Plinius (se efterskriftet s. 274 ff.) efter den tyske oversættelse fra 1565, hvor *Friges* er opfattet som flertal og altså som et folk.

Der Wagner.

Ich mach Räder/Wägen vnd Kärrn/
Roll vnd Reyßwägen / für groß Herrn/
Kammerwägen / den Frauwen klug/
Auch mach ich dem Bauwren den Pflug/
Vnd darzu auch Schleyfen vnd Egn/
Thus als mit gutem Holtz verlegn/
Ich arbeit hart bey meinen tagn/
Friges erfundn erstlich den Wagn.

Der Bütner. 90

Ich bin ein Bütner / und mach stoltz /
Auß Förhen / Tennen / EichenHoltz /
Badwann / Schmaltzkübl / scheffel und geltn /
Die Bütten und Weinfässer / weltn /
BierFässer machn / bichen und binden /
Waschzübr thut man bey mir finden /
Auch mach ich Lägl / Fässer und Stübch /
Gen Franckfurt / Leiptzig und Lübig.

Bødkeren

Jeg er bødker, og af fyrre-, gran- og egetræ laver jeg med stolthed badekar, smørbøtter, skæpper og stripper*, bøtter, vinfade og kar*. Jeg laver øltønder og beger* og binder* dem. Hos mig finder man vaskebaljer. Desuden laver jeg lejler*, fade og tønder til forsendelser til Frankfurt, Leipzig og Lübeck.

strippe, 'lille balje ell. kar af træstaver, oftest af form som en spand, men med en af staverne forlænget, saaledes at den kan bruges som hank [...] især om en saadan balje brugt som mælkespand [...] ell. øsekar' (ODS s.v. 'Strippe').

kar, den tyske tekst har ordet *weltn*, hvis betydning er uklar, men muligvis betegner et kar til anvendelse ved vin- eller ølfremstilling.

bege, bestryge noget med beg for at tætne det.

binde, lave tønder, specielt om at lægge en ring omkring dem for at gøre dem faste og tætte.

lejle, 'trædunk, af form som en tromme ell. ost, til opbevaring af drikke (især: brugt til at føre øl olgn. med sig i under arbejde i marken); bimpel' (ODS s.v. 'Lejle').

Der Bütner.

Ich bin ein Bütner / vnd mach ſtoltz/
Auß Förhen / Tennen / Eichen Holtz/
Badwañ/Schmaltzkübl/ſcheffel vñ gelten/
Die Bütten vnd Weinfäſſer / welln/
Bier Fäſſer machn / bichen vnd binden/
Waſchzübr thut man bey mir finden/
Auch mach ich Lägl / Fäſſer vnd Stübch/
Gen Franckfurt / Leiptzig vnd Lübig.

Der Holtzdrechßler. 91

Ich dreh von Buchßbaum büchßlein klein
Zu kleinot und Edlem gestein /
Auch Futteral / zu Gülden Scheuwrn /
Predigstül / dran man sich kan steuwrn /
Köstlich Stolln / zu Tisch und Betten /
Hämmerstiel / so die Goldschmid hettn /
Auch für die Bauwrn Kugel und Kegl /
Wellen / und auch Steynmetz Schlegel.

Trædrejeren

Af buksbom drejer jeg fine små æsker til smykker og ædelstene, desuden futteraler til gyldne bægre, prædikestole, som man kan støtte sig til, prægtige bordben og sengestolper, hammerskafter, som guldsmedene vil have dem, og kugler og kegler til bønderne, rullestokke* samt trækøller til stenhuggerne.

rullestok, rund stok bl.a. til brug ved rulning af tøj eller rulning af tunge genstande.

Der Holtzdrechßler.

Ich dreh von Buchßbaum büchßlein
Zu kleinot vnd Edlem geſtein/ (klein
Auch Futteral/ zu Gülden Scheuwrn/
Predigſtül/ dran man ſich kan ſteuwrn/
Köſtlich Stolln/ zu Tiſch vnd Betten/
Hämmerſtiel/ ſo die Goldſchmid hettn/
Auch für die Bauwrn Kugel vnd Kegl/
Wellen/ vnd auch Steynmetz Schlegel.

Der Büchsenschäffter. 92

Die Eysern Rohr kan ich eynfaßn /
In Hültzen Schäfft / künstlicher maßn /
Mit verschrottem werck / sauber rein /
Mit eingelegtem Helffenbein /
Kurtz unde lang / klein unde groß /
Die man führet zu Fuß und Roß /
Wohin reyset ein ehrlich Mann /
Sich der Räuber auff halten kan.

Bøsseskæfteren

Jeg kan indfatte jernløbene i træskæfter på kunstfærdig vis med fine intarsier* med indlagt elfenben, korte og lange, små og store, som man bærer til fods og til hest, så en ærlig mand kan forsvare sig mod røvere overalt, hvor han rejser hen.

intarsier, udsmykning i indlagt træ, f.eks. med træsorter i forskellige farver.

Der Büchſenſchäffter.

Die Eyſern Rohr kan ich eynfaßn/
In Hültzen Schäfft / künſtlicher maßn/
Mit verſchrottem werck / ſauber rein/
Mit eingelegtem Helffenbein/
Kurtz vnde lang / klein vnde groß/
Die man führet zu Fuß vnd Roß/
Wohin reyſet ein ehrlich Mann/
Sich der Räuber auff halten kan.

Der

Ich kauff Schaffell / Böck / und die Geiß /
Die Fell leg ich denn in die beyß /
Darnach firm ich sie sauber rein /
Spann auff die Ram jeds Fell allein /
Schabs darnach / mach Permennt darauß /
Mit grosser arbeit in mein Hauß /
Auß ohrn und klauwen seud ich Leim /
Das alles verkauff ich daheim.

Pergamentmageren

Jeg køber fåre-, bukke- og gedeskind. Så lægger jeg huderne i luden. Derefter skraber jeg dem helt rene, spænder hvert enkelt skind op på rammerne, pudser det så af og laver pergament af det med megen møje til min forretning. Af ører og klove koger jeg lim. Alt det sælger jeg derhjemme.

Pergamentmagerens arbejde er beslægtet med garverens (se nr. 56), men omfatter ikke garveprocessen. For at løsgøre hårlaget lægges huderne i kar med lud, hvorefter oversidens hårlag skrabes af og undersiden renses for fedt- og kødrester. Derpå spændes huderne op på rammer for at tørre, og med et skrabejern foretages så den finere forarbejdning.

Der Permennter.

Ich kauff Schaffell/Böck/vñ die Geiß/
Die Fell leg ich denn in die beyß/
Darnach firm ich ſie ſauber rein/
Spann auff die Ram jeds Fell allein/
Schabs darnach/mach Permennt darauß/
Mit groſſer arbeit in mein Hauß/
Auß ohrn vnd klauwen ſeud ich Leim/
Das alles verkauff ich daheim.

Der Sieber. 94

Ich muß am tag viel Höltzer kliebn /
Zu dünnen Spänen zu den Siebn /
Und zu zargen oben herumb /
Der Sieb mach ich ein grosse Summ /
In die Mülen / auch zu den Beckn /
Das Mehl zuscheyden in den seckn /
Mach auch WürtzSieblein in die Kräm /
Grob Rätten ich den Bauwren nem.

Sigtemageren

Jeg må dagligt spalte mange stykker træ til tynde spåner til sigterne og til sarger* omkring dem foroven. Jeg laver et stort antal sigter til møllerne og også til bagerne til at sigte melet i sækkene med. Jeg laver også krydderisier til kramboderne. Til bønderne laver jeg grove sold.

sarg, sidevæg omkring f.eks. en sigte.

Der Sieber.

Ich muß am tag viel Höltzer kliebn/
Zu dünnen Spänen zu den Siebn/
Vnd zu zargen oben herumb/
Der Sieb mach ich ein grosse Summ/
In die Mülen / auch zu den Beckn/
Das Mehl zuſcheyden in den seckn/
Mach auch Würtz Sieblein in die Krām/
Grob Rätten ich den Bauwren nem.

Der Seyler. 95

Ich bin ein Seyler / der zum theil /
Kan machen die langen SchiffSeyl /
Auch Seyl zum bauw / dran man allein
Auffziech Mörder / Zim*m*erholtz un*d* Stein /
Ich kan auch machen Garn und Netz /
Zur Jägerey und zu der Hetz /
Darzu auch FischNetz / groß und klein /
Sonst auch allerley Strick gemein.

Rebslageren

Jeg er rebslager og kan blandt andet lave lange skibstove, også tove til byggeriet, som man ene mand kan hejse mørtel, tømmer og sten op med. Jeg kan også lave garn og net til jagt og parforcejagt, desuden store og små fiskenet og ellers også alle slags almindeligt reb.

Der Seyler.

Ich bin ein Seyler / der zum theil/
Kan machen die langen Schiff Seyl/
Auch Seyl zum bauw / dran man allein
Auffziech Mörder / Zimerholtz vñ Stein/
Ich kan auch machen Garn vnd Netz/
Zur Jägerey vnd zu der Hetz/
Darzu auch Fisch Netz / groß vnd klein/
Sonst auch allerley Strick gemein.

Der Schiffmann. 96

Im Meer bin ich ein SchiffPatron /
In dem Compastich[1] sehen kan
Wo wir im Meer irr gfaren sind /
Wenn sich erhebet ein Sturmwind /
Mit grossen Welln uns wil bedeckn /
Den Ancker wir im Meer einsenckn /
Auff daß das Schiff unbweglich steh /
Biß die grausam Fortun vergehe.

Skipperen

Jeg er skipper på havet. På kompasset kan jeg se, når vi er faret vild på havet. Når der rejser sig en storm, der vil overskylle os med store bølger, sænker vi ankeret i havet, så skibet bliver liggende ubevægeligt, indtil den store fare er drevet over.

---

1 trykfejl for *Compast ich.*

Der Schiffmann.

Jm Meer bin ich ein Schiff Patron/
Jn dem Compaſtich ſehen kan
Wo wir im Meer jrr gfaren ſind/
Wenn ſich erhebet ein Sturmwind/
Mit groſſen Welln vns wil bedeckn/
Den Ancker wir im Meer einſenckn/
Auff daß das Schiff vnbweglich ſteh/
Biß die grauſam Fortun vergehe.

Der

Der Fischer. 97

Ich fach gute Fisch ohn mangel /
Mit der Setz / Reußen / und dem Angl /
Grundel / Sengel / Erlen und Kressn /
Forhen / Esch / Ruppen / Hecht und Pressn /
Barben / Karpffen / thu ich behaltn /
Orphen / Neunaugen / Ehl und Altn /
Kugelhaupt / Nasen / Hausn und Huchn /
Krebs mag man auch bey mir suchen.

Fiskeren

Jeg fanger gode, fejlfri fisk med sættegarn, ruse og krog: smerlinger, flodgrundlinger, elritser og grundlinger, foreller, stallinger, ferskvandskvabber, gedder og brasener. Jeg fanger barber, karper, orfer, niøjer, ål og rimter, ferskvandsulke, næser, husblasstører og donaulaks. Også krebs kan man finde hos mig.

Der Fiſcher.

Ich fach gute Fiſch ohn mangel/
Mit der Setz/Reußen/vnd dem Angl/
Grundel/Sengel/Erlen vnd Kreſſn/
Forhen/Eſch/Ruppen/ Hecht vnd Preſſn/
Barben / Karpffen / thu ich behaltn/
Orphen / Neunaugen/Ehl vnd Alten/
Kugelhaupt / Naſen / Hauſn vnd Huchn/
Krebs mag man auch bey mir ſuchen.

Der Olmacher. 98

Mancherley öl ich zubereit
Zu essen und zu Artzeney allzeit /
Als Baumöl / Nußöl und Pinöl
Loröl / Hanfföl / Leinöl / da soll
Ich die Beer samlen unvergessen
Zermalmen / und darnach außpressen /
Darmit das öl ich darauß bring /
Minerva erfund diese ding.

Oliemølleren

Jeg fremstiller til enhver tid mange slags olier til mad og til medicin såsom olivenolie, nøddeolie og fyrreolie, laurbærolie, hampeolie, linolie. Dertil må jeg omhyggeligt samle bærrene, knuse dem og derefter presse dem, for at jeg kan få olien ud af dem. Det var Minerva*, der opfandt disse ting.

Minerva, det romerske navn for den græske gudinde Pallas Athene. Ifølge Polydor Vergil 3.3.12 var Pallas Athene den første til at presse olie af olivenfrugter.

Der Olmacher.

Mancherley öl ich zubereit
Zu eſſen vnd zu Artzeney allzeit/
Als Baumöl / Nußöl vnd Pinöl
Coröl/ Hanfföl / Leinöl / da ſoll
Ich die Beer ſamlen vnvergeſſen
Zermalmen / vnd darnach außpreſſen/
Darmit das öl ich darauß bring/
Minerua erfund dieſe ding.

Der Rebmann. 99

Ich bin ein Häcker im Weinberg
Im Früling hab ich harte werck /
Mit graben / pältzen und mit hauwen /
Mit Pfälstossn / pflantzen und bauwen /
Mit auffbinden und schneiden die Reben /
Biß im Herbst die Traubn Wein geben:
Den man schneidt und außprest den*n* fein
Noa erfand erstlich den Wein.

Vinbonden

Jeg er arbejder i vinmarken. Om foråret må jeg arbejde hårdt med at grave, pode og hakke, med at slå pæle i jorden, plante og passe [vinstokkene], med at binde vinrankerne op og beskære dem, indtil klaserne om efteråret giver druer, som man så høster og perser omhyggeligt. Noa* var den første, der opfandt vinen.

Noa, efter den store syndflod var agerdyrkeren Noa den første, der plantede en vingård, jf. 1. Mos. 9,20.

Der Rebmann.

Ich bin ein Häcker im Weinberg
Im Früling hab ich harte werck/
Mit graben/ pältzen vnd mit hauwen/
Mit Pfälſtoſſn/ pflantzen vnd bauwen/
Mit auffbinden vnd ſchneiden die Reben/
Biß im Herbſt die Traubn Wein geben:
Den man ſchneidt vnd außpreſt deñ fein
Noa erfand erſtlich den Wein.

Die Singer. 100

Gut Gesang habn wir hie notirt /
Das in vier Stim*m* gesungen wirdt /
Tenor / Discant / Alt und der Baß /
Mit schön höfflichen Text dermaß /
So lieblich zusammen concordirt /
Und also ubersüß sonirt /
Daß sich ein Hertz erhebt dar von /
Das Gesang erfund Amphion.

Sangerne

Her har vi nedskrevet gode sange, der synges firstemmigt med tenor, diskant, alt og bas, med overmåde smukke og fine tekster, og som har en liflig harmoni og klinger overmåde sødt, så ens hjerte opløftes derved. Det var Amfion*, der opfandt sangen.

Tekst og billede er her (i trykkets 1. oplag fra 1568) anbragt forkert, idet der er sket en ombytning med nr. 104 *Bjergværksmanden*. Fejlen er rettet i 2. oplag fra 1574.

Amfion, skikkelse i den græske mytologi, søn af Zeus og nymfen Antiope, konge af Theben, nævnes ofte i sammenhæng med Orfeus. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Die Singer.

Gut Geſang habn wir hie notirt/
Das in vier Stim̃ geſungen wirdt/
Tenor/ Diſcant/Alt vnd der Baß/
Mit ſchön höfflichen Text dermaß/
So lieblich zuſammen concordirt/
Vnd alſo vberſüß ſonirt/
Daß ſich ein Hertz erhebt dar von/
Das Geſang erfund Amphion.

Die

Dratzieher. 101

Den Drat / Kupffer und Messing rein /
Zeuch ich auff meiner Scheiben klein /
Mach Röllen Drat / Zin in und Wid /
Und Dratbürsten für die Goldschmidt /
Auch kommn meiner quintsaiten sum*m*
Herrlich auff das Claucordium /
Auß kleinem Drat man an viel orten
Macht Hutschnür un*d* gedrungen Borten.

Trådtrækkeren

Jeg trækker ren kobber- og messingtråd tynd på min skive*. Jeg laver rulletråd*, fortinner og snor den, og [laver] trådbørster til guldsmedene. Desuden sættes alle mine kvintstrenge* på clavicordiet* til almindelig fryd. Af fin tråd laver man mange steder hattesnore og stramt flettede borter.

Trådfremstilling foregik ved, at metalstænger flere gange blev trukket gennem stadig mindre konusformede huller i en matrice. I begyndelsen trak trådtrækkeren med en tang. I en senere fase, når tråden var blevet tyndere, krævedes mindre kraft og trådtrækkeren kunne dreje tråden op på en skive eller rulle.

skive, når tråden var gjort tilstrækkelig tynd, kunne den drejes op på en skive.
rulletråd, mellemfin ståltråd, der drejes op på en rulle.
kvintstreng, den højeste (og tyndeste) streng på et strengeinstrument, her om fine og tynde strenge i almindelighed.
clavicord, klaviaturinstrument, hvis tangenter bringer en lille metalstift til anslag mod en streng.

Dratzieher.

Den Drat/Kupffer vnd Meſſing rein/
Zeuch ich auff meiner Scheiben klein/
Mach Röllen Drat/Zin jn vnd Wid/
Vnd Dratbürſten für die Goldſchmidt/
Auch kommn meiner quintſaiten ſum̃
Herrlich auff das Claucordium/
Auß kleinem Drat man an viel orten
Macht Hutſchnůr vñ gedrungen Borten.

Der Hefftelmacher. 102

Ich mach Steckhefft auß Messing drat /
Fein außgebutzt / rund / sauber / glatt /
Mit runden Knöpfflein gut und scharpff /
Aller art wie man der bedarff /
Auch mach ich Hackn und schleifflein gut
Gschwertzt und geziert / darmit man thut
Sich eynbrüsten Weib und auch Mann /
Daß die Kleider glatt ligen an.

Hægtemageren

Af messingtråd laver jeg fint forsirede, runde, smukke og glatte hæftenåle med runde hoveder, gode og spidse af alle slags, som man har brug for. Jeg laver også gode sværtede* og forsirede hægter og maller, som både kvinder og mænd samler klæderne over brystet med, så de slutter tæt.

sværte, bejdse under opvarmning for at give metallet en mørk overflade.

Der Hefftelmacher.

Ich mach Steckhefft auß Meſſing drat/
Fein außgebutzt/rund/ſauber/ glatt/
Mit runden Knöpfflein gut vnd ſcharpff/
Aller art wie man der bedarff/
Auch mach ich Hackn vnd ſchleifflein gut
Gſchwertzt vnd geziert/darmit man thue
Sich eynbrüſten Weib vnd auch Mann/
Daß die Kleider glatt ligen an.

Der Lautenmacher. 103

Gut Lauten hab ich lang gemacht
Auß Tännenholtz / gut und geschlacht /
Erstlich uber die Form gebogn /
Darnach mit Saiten uberzogn /
Und angestimmt mit süssem Klang /
Eben gleich figuriertem Gsang /
Gefürnist Kragen / Bodn und Stern /
Auch mach ich Geigen und Quintern.

Lutmageren

Jeg har længe lavet gode lutter af godt og fint grantræ. Først [har jeg] bøjet [dem] over formen, derefter påsat strenge og bragt [dem] til at klinge lifligt, helt ligesom figureret sang*. [Jeg har] lakeret krave*, bund og roset*. Jeg laver også giger* og mandorlaer*.

figureret sang, rytmisk og harmonisk udsmykket sang.

krave, skruekassen, hvori skruerne til stemning af strengene sidder.

roset, udsmykning omkring lydhullet på et strengeinstrument.

gige, violin eller violinlignende strygeinstrument.

mandorla, stor, dybtklingende mandolin.

Der Lautenmacher.

Gut Lauten hab ich lang gemacht
Auß Tännenholtz/gut vnd geſchlacht/
Erſtlich vber die Form gebogn/
Darnach mit Saiten vberzogn/
Vnd angeſtimmt mit ſüſſem Klang/
Eben gleich figuriertem Gſang/
Gefürniſt Kragen/Bodn vnd Stern/
Auch mach ich Geigen vnd Quintern.

Der Bergknapp. 104

Ich treib alles Ertz Knappenwerck /
Im Thal und auff Sanct Annen Berg /
Mit den Steigern / Knappen und Bubn
In Stollen / Schacht und den Ertzgrubn /
Mit graben / zimmern / böltzn und bauwn /
Mit eynfahren / brechen und hauwn /
Wird ich fündig und Silber bring /
So ist der Bergherr guter ding.

Bjergværksmanden

Jeg udfører al slags bjergværksarbejde i Joachimstal* og Annaberg* sammen med stigerne*, arbejderne og drengene* i minegange, skakter og malmgruber; jeg graver, tømrer, stiver af og bygger, kører ind og bryder og hugger malmen. Hvis jeg gør et fund og bringer sølv, så er bjergværksejeren fornøjet.

Tekst og billede er her (i trykkets 1. oplag fra 1568) anbragt forkert, idet der er sket en ombytning med nr. 100 Sangerne. Fejlen er rettet i 2. oplag fra 1574.

Joachimstal, Sankt Joachimsthal, by i det nordvestlige Böhmen, hvor der 1516 anlagdes en kendt sølvmine.
Annaberg, by i Erzgebirge i Sachsen, grundlagt 1492 med henblik på sølvminedrift.
stiger, formand, opsynsmand eller lignende i et bjergværk.
dreng, tjenestedreng eller læredreng.

Der Bergknapp.

Ich treib alles Ertz Knappenwerck/
Im Thal vnd auff Sanct Annen Berg/
Mit den Steigern/Knappen vnd Bubn
In Stollen/Schacht vnd den Ertzgrubn/
Mit graben/zimmern/bölzn vnd bauwn/
Mit eynfahren/ brechen vnd hauwn/
Wird ich fündig vnd Silber bring/
So iſt der Bergherr guter ding.

Der

Das Positiff mit süssem hal /
Schlag ich auff Bürgerlichem Sal /
Da die ehrbarn der Gschlecht sind gsessn /
Ein köstlich Hochtzeitmal zu essen /
Daß in die weil nicht werd zu lang
Brauchn wir die Leyern mit gesang /
Daß sich darvon ir Hertz eben /
In freud und wunne thu erhebn.

Orgelspilleren

Jeg slår positivet* med liflig klang i borgersalen*, hvor de fornemme familier sidder og spiser et kosteligt festmåltid. For at tiden ikke skal falde dem for lang, synger vi til liren*, så deres hjerte straks kan opløftes i glæde og fryd derved.

positiv, lille (flytteligt) orgel.

borgersal, finere sal, hvori borgerne holdt deres sammenkomster og fester.

lire, fællesbetegnelse for en række strengeinstrumenter, som i de enkelte tilfælde ikke altid lader sig klart identificere.

Der Organiſt.

Das Poſitiff mit ſüſſem hal/
Schlag ich auff Bürgerlichem Sal/
Da die ehrbarn der Gſchlecht ſind gſeſſn/
Ein köſtlich Hochtzeitmal zu eſſen/
Daß jn die weil nicht werd zu lang
Brauchn wir die Leyern mit geſang/
Daß ſich darvon jr Hertz eben/
In freud vnd wunne thu erhebn.

Harpffen und Lauten. 106

Wir schlagen nach der Tablatur /
Nach der Noten rechter Mensur /
Daß die Lauten und auch die Harpff
Geben ir Concordantz fein scharpff /
Mit gschwinden leufflein auff und nidr /
Nach deß Gsangs art hin und wider /
Singn wir Carmina mit dem Mund /
Orpheus die schöne kunst erfundt.

Harper og lutter

Vi spiller efter tabulatur*, efter nodernes rette værdi, så lutten og harpen harmonerer helt præcist, med hurtige løb op og ned. Alt efter melodiens art synger vi af og til viser. Orfeus* opfandt den skønne kunst.

tabulatur, notationsmåde, hvor det med bogstaver og tal angives, hvilke gribebånd og strengekor lutspilleren skal benytte.

Orfeus, skikkelse i den græske mytologi, søn af Apollon og musen Kalliope. Af Apollon fik han en lyre, og med sit spil rørte han guder, mennesker og endog dyr, planter og sten. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Harpffen vnd Lauten.

Wir ſchlagen nach der Tablatur/
Nach der Noten rechter Menſur/
Daß die Lauten vnd auch die Harpff
Geben jr Concordantz fein ſcharpff/
Mit gſchwinden leufflein auff vnd nidr/
Nach deß Gſangs art hin vnd wider/
Singn wir Carmina mit dem Mund/
Orpheus die ſchöne kunſt erfundt.

Drey Geiger. 107

Die Geigen wir gar künstlich ziehn
Daß all schwermütigkeit muß fliehn /
Wie sie erklingen künstlich gantz
An einem Adelichen Tantz /
Mit leisen trittn höflichen prangen /
Hertzlieb sein Hertzlieb thut umbfangen
Das Hertz und Gmüt sich freuwen muß /
Und tantzen mit geringem Fuß.

Tre gigespillere*

Vi stryger gigerne særdeles kunstfærdigt, så al mismod må fly, når de klinger overmåde kunstfærdigt ved en adelig dans. Med fornemme trin og høvisk glans griber en hjertenskær om sin hjertenskær og danser med lette fjed, så hjerte og sind må frydes derved.

gige, violin eller violinlignende strygeinstrument.

Drey Geiger.

Die Geigen wir gar künſtlich ziehn
Daß all ſchwermütigkeit muß fliehn/
Wie ſie erklingen künſtlich gantz
An einem Adelichen Tantz/
Mit leſen trittn höflichen prangen/
Hertzlieb ſein Hertzlieb thut vmbfangen
Das Hertz vnd Gmüt ſich freuwen muß/
Vnd tantzen mit geringem Fuß.

Drey Pfeiffer. 108

Mit gar lieblicher Melodey
So pfeiffen wir hie alle drey /
Mit Schwegel / Zincken und zwerchpfeiffen
Darmit wir gar gründtlich ergreiffn /
Die Thon der Lieder componirt /
Und der Lieb darmit wirt hofiert /
Der zarten Frauwen roter Mund /
Pan der Gott die Pfeiffen erfund.

Tre pibere

Her blæser vi alle tre en meget liflig melodi på svegel*, sinke* og tværfløjte, som vi meget præcist spiller de komponerede sanges melodier på. Og dermed prises kærligheden og de blide kvinders røde mund. Det var guden Pan*, der opfandt fløjten.

svegel, trehulsfløjte, der kunne spilles med blot en hånd, mens musikeren med den anden hånd trakterede en langagtig tromme, som hang ved hans underarm. Dette instrument ses ikke på billedet hér, men derimod på billedet til nr. 109. I nyere tid bruges *svegel* som betegnelse for en tværfløjte. En sådan ses på billedet hér, men er i den tyske tekst (vers 3) benævnt *zwerchpfeiff* ('tværfløjte').

sinke, trætrompet, ottekantet med skindovertræk, med seks fingerhuller og et tommelfingerhul.

Pan, i den græske mytologi gud for skoven, naturen og hyrderne, søn af Hermes (Merkur) og nymfen Dryope, opfinder af panfløjten. Sachs følger her Plinius, se efterskriftet s. 274 ff.

Drey Pfeiffer.

Mit gar lieblicher Melodey
So pfeiffen wir hie alle drey/
Mit Schwegel/ Zincken vñ zwerchpfeiffen
Darmit wir gar gründtlich ergreiffn/
Die Thon der Lieder componirt/
Vnd der Lieb darmit wirt hofiert/
Der zarten Frauwen roter Mund/
Pan der Gott die Pfeiffen erfund.

Herdrum/

Heertrummel. 109

Mein Heertrum*m*el die laß ich brommen /
Bald der Adl auff die Bahn ist kommen /
Zu thurniren / rennen und stechen
In Schilt un*d* Helm die Spär zubrechen /
Dergleich wo sie zu feld auch ligen /
Gegen dem feind in den Kriegen /
Mit der Heertrummel das hertz ich weck
Der unsern / und die feind erschreck.

Kedeltrommen*

Jeg lader min kedeltromme buldre, så snart adelen er kommet på banen for i skjold og hjelm at bryde lanserne ved turneringer og ridderspil*. Og når vore folk ligger i felten i krigene mod fjenden, opildner jeg ligeledes deres hjerter med kedeltrommen og forskrækker fjenderne.

kedeltromme, slaginstrument bestående af en halvkugleformet kobberkedel, hvorover et trommeskind er spændt; hærpauke.

ridderspil, gengiver ordene *rennen* og *stechen* i trykket (vers 3), der betegner de to hovedkampformer ved turnering, nemlig henholdsvis kamp med stump lanse og kamp med skarp lanse.

Heertrummel.

Mein Heertrum̃el die laß ich brommen/
Bald der Adl auff die Bahn iſt kommen/
Zu thurniren/rennen vnd ſtechen
In Schilt vñ Helm die Spär zubrechen/
Dergleich wo ſie zu feld auch ligen/
Gegen dem feind in den Kriegen/
Mit der Heertrummel das hertz ich weck
Der vnſern/vnd die feind erſchreck.

Der Teppichmacher. 110

Ich mach der Teppich mancherley /
Köstlich / mittel / und rein darbey /
Auß wüllem Garn uber Bett und Tisch /
Von farben schön / tunckel und frisch /
Mit Bildung / gwächß und schön blumen /
Die in Egypten seind auff kummn /
Vor vil jaren und langer zeit /
Der jetzt auch vil das Teutschland geit.

Tæppemageren

Jeg laver mange slags tæpper, både kostbare, af mellemste kvalitet og smukke*, af uldgarn til seng og bord med smukke mørke og lyse farver, med billeder, planteranker og smukke blomster. Tæpper* blev først lavet i Ægypten for mange år og lang tid siden, men nu laves der også mange af dem i Tyskland.

smukke, gengiver trykkets *rein*, som formentlig er en omformning af *ring* ('af ringe kvalitet'), som står i Sachs' håndskrift, og som giver bedre mening i tekstsammenhængen.

tæpper, gengiver pronominet *die* i vers 6, der viser tilbage til *Teppich* i vers 1. Hertil henviser også pronominet *der* i vers 8.

Der Teppichmacher.

Ich mach der Teppich mancherley/
Köſtlich/ mittel / vnd rein darbey/
Auß wüllem Garn vber Bett vnd Tiſch/
Von farben ſchön/ tunckel vnd friſch/
Mit Bildung/ gwächß vñ ſchön blumen/
Die in Egypten ſeind auff kummn/
Vor vil jaren vnd langer zeit/
Der jetzt auch vil das Teutſchland geit.

Der Geltnarr. 111

Ein Geltnarr so werd ich genannt /
On ruh ist mein hertz / mund und hand /
Wie ich nur groß Gelt und Reichthumb
Unverschempt listig uberkumb /
Mit dem Jüdenspieß thu ich lauffn /
Mit Wucher / auffsätzn und verkauffn /
Bin doch darbey sehr genauw und karck /
Ich spar das gut und friß das arg.

Pengenarren

Jeg kaldes en pengenar. Mit hjerte, mund og hånd har ingen ro [med hensyn til], hvordan jeg bare på skamløs, listig vis får fat i mange penge og stor rigdom. Jeg driver åger på jødevis*, bedrager og sælger*, men er samtidig meget nøjeregnende og nærig; jeg gemmer det gode og æder det slette.

driver åger på jødevis, gengiver tekstens *mit dem Judenspieß laufen* i vers 5, en talemåde, der anvendes om ikke-jøder, der driver åger.

sælger, gengiver tekstens *verkaufen*, der måske er en omformning af *vorkaufen* ('forkøbe'), som betyder 'opkøbe forud (dvs. før købsprisen er fastsat af lauget) med henblik på stor fortjeneste', hvilket passer godt i tekstsammenhængen, og som Sachs' håndskrift har i formen *für kauffen*.

Der Geltnarr.

Ein Geltnarr ſo werd ich genannt/
On ruh iſt mein hertz/mund vnd hand/
Wie ich nur groß Gelt vnd Reichthumb
Vnverſchempt liſtig vberkumb/
Mit dem Jüdenſpieß thu ich lauffn/
Mit Wucher/ auffſätzn vnd verkauffn/
Bin doch darbey ſehr genauw vnd karck/
Ich ſpar das gut vnd friß das arg.

Der Fressend Narr. 112

Ich bin genennt der Fressend Narr /
Man kennt mich in der gantzen Pfarr /
Wo mich ein reich Mann lett zu tisch /
Setzt mir für gut Wildpret und fisch /
So schlem ich sam wolt mirs entlauffn /
Thu auch den Wein so knollicht sauffn /
Als ob ich sey gantz bodenloß /
Deß ist mein Schmerbauch dick und groß.

Ædenarren

Jeg kaldes en ædenar. Man kender mig i hele sognet. Når en rig mand byder mig til bords og sætter godt vildt og fisk for mig, så frådser jeg, som om det ville rende fra mig. Jeg tyller også vinen i mig, som om jeg var helt bundløs. Derfor er min vom stor og tyk.

Der Freſſend Narr.

Ich bin genennt der Freſſend Narr/
Man kennt mich in der gantzen Pfarr/
Wo mich ein reich Mann lett zu tiſch/
Setzt mir für gut Wildpret vnd fiſch/
So ſchlem ich ſam wolt mirs entlauffn/
Thu auch den Wein ſo knollicht ſauffn/
Als ob ich ſey gantz bodenloß/
Deß iſt mein Schmerbauch dick vnd groß.

Der

Ich brauch mancherley Narren weiß /
Darmit ich verdien Tranck und Speiß /
Doch weiß ich durch ein zaun mein Man*n* /
Mit meim fatzwerck zu greiffen an.
Da ich mit mein närrischen Sachn /
Die Herrschafft kan fein frölich machn /
Mit heuchlerey die Leut ich blendt /
Drum*b* man mich ein Schalcksnarren nen*n*t.

Den durkdrevne hofnar

Jeg laver mange slags narrekunster, hvorved jeg tjener mad og drikke. Dog forstår jeg på listig vis at drille min mand med mit narrespil. Hvor jeg rigtig kan more herskaberne med mine narrestreger, blænder jeg folk med forstillelse; derfor kalder man mig en durkdreven nar.

Der Schalcksnarr.

Ich brauch mancherley Narren weiß/
Darmit ich verdien Tranck vnd Speiß/
Doch weiß ich durch ein zaun mein Mañ/
Mit meim fatzwerck zu greiffen an.
Da ich mit mein närriſchen Sachn/
Die Herrſchafft kan fein frölich machn/
Mit heuchlerey die Leut ich blendt/
Drumm man mich ein Schalcksnarren neñt.

Der Stocknarr. 114

Ein natürlich Stocknarr ich bin /
Denn ich hab weder Witz noch Sinn /
Hab ein groben verstand / der massen /
Kan weder hengen noch nachlassen /
Ich fahr herauß mit wort und that
Tölpischer weiß / folg keinem raht /
Verschon niemand / drumb man mich zelt /
Für ein groben Stocknarren helt.

Ærkenarren

Jeg er fra naturens hånd en ærkenar, for jeg har hverken vid eller fornuft. Jeg har en overmåde grov forstand og kan hverken holde mig tilbage eller holde op. Jeg farer frem i ord og handling på tølperagtig vis, følger intet råd, skåner ingen. Derfor regner og anser man mig for en grov ærkenar.

Der Stocknarr.

Ein natürlich Stocknarr ich bin/
Denn ich hab weder Witz noch Sinn/
Hab ein groben verſtand/der maſſen/
Kan weder hengen noch nachlaſſen/
Ich fahr herauß mit wort vnd that
Tölpiſcher weiß/ folg keinem raht/
Verſchon niemand/drumb man mich zelt/
Für ein groben Stocknarren helt.

Also sind hie gezeiget an
Vierzehen und hundert Person /
In Emptern / Künstn und Handarbeit
Doch underschieden ferr und weit /
Zu eim fürbild / daß jederman
Auff sich selb sol gut achtung han /
Daß in seinem Befelch und Ampt
Auß unfleiß gar nichts werd versaumpt:
Dergleich Künstner und Handwercksleut /
Sollen auch handlen gar vertreuwt /
Einer dem andern dienen sol
Mit seiner arbeit recht und wol /
Wie er begert in rechter treuw
Und hab vor allen Lastern scheuw /
Als eigen nutz / und müssig gan /
Weil Gott ein scheuwen hat daran /
Der uns herreicht in dieser zeit
Sein Brot durch viel mühe und arbeit /
Es sey so ring es immer wöll
Uns doch daran benügen sol
Gott darumb sagen Lob und Ehr /
Weil uns sein Hand alle ernehr:
Wer aber führt ein bösen Handel
Unnütz / Gottloß / diesen Wandel

Beſchluß.

Alſo ſind hie gezeiget an
Vierzehen vnd hundert Perſon/
In Emptern/Künſtn vñ Handarbeit
Doch vnderſchieden ferr vnd weit/
Zu eim fürbild / daß jederman
Auff ſich ſelb ſol gut achtung han/
Daß in ſeinem Befelch vnd Ampt
Auß vnfleiß gar nichts werd verſaumpt:
Dergleich Künſtner vnd Handwercksleut/
Sollen auch handlen gar vertreuwt/
Einer dem andern dienen ſol
Mit ſeiner arbeit recht vnd wol/
Wie er begert in rechter treuw
Vnd hab vor allen Laſtern ſcheuw/
Als eigen nutz/vnd müſſig gan/
Weil Gott ein ſcheuwen hat daran/
Der vns herreicht in dieſer zeit
Sein Brot durch viel mühe vnd arbeit/
Es ſey ſo ring es immer wöll
Vns doch daran benügen ſol
Gott darumb ſagen Lob vnd Ehr/
Weil vns ſein Hand alle ernehr:
Wer aber führt ein böſen Handel
Vnnütz/Gottloß/dieſen Wandel

Auff das er nur groß Reichthumb hab
Der ker vmb/ vnd laß darvon ab
So entgeht er vil vngemachs/
Hie vnd auch dort/ so spricht Hans Sachß.

ENDE.

Gedruckt zu Franckfurt am
Meyn/ bey Georg Raben/ in
verlegung Sigmund Feyerabents.

M. D. LXVIII.

Auff das er nur groß Reichthumb hab
Der ker umb / und laß darvon ab
So entgeht er vil ungemachs /
Hie und auch dort / so spricht Hans Sachß.

ENDE.

Gedruckt zu Franckfurt am
Meyn / bey Georg Raben / in
verlegung Sigmund Fey-
erabents.

M. D. LXVIII.

Afslutning

Her er der så beskrevet hundrede og fjorten personer i – meget forskellige – embeder, kunster og håndværk*, som et forbillede, for at enhver omhyggeligt skal påse, at intet forsømmes i hans stilling og embede på grund af efterladenhed. Ligeledes skal kunstnere og håndværkere arbejde meget pålideligt. Den ene skal tjene den anden med sit arbejde på ret og god vis, som han i rimelig tillid forventer det, og sky alle laster såsom egennytte og lediggang, for det er Gud vederstyggeligt, som i denne verden rækker os sit brød for [vor] store møje og besvær. Det være sig så ringe, det være vil, så skal vi dog stille os tilfredse dermed og love og prise Gud, fordi hans hånd giver os alle føden. Men den, der fører et slet liv og en unyttig og gudløs vandel blot for at opnå stor rigdom, han skal vende om og afstå derfra. Sådan undgår han mange ubehageligheder både her og hisset. Således taler Hans Sachs.

SLUT.

Trykt i Frankfurt am Main hos Georg Rab,
udgivet hos Sigmund Feyerabend.

[Forlagssignet: Fama]

MDLXVIII

kunster og håndværk, gengiver ordene *Kunst* og *Handarbeit* i vers 3, der betydningsmæssigt ligger tæt op ad hinanden.

Efterskrift 3

I 1568 udkom der i Frankfurt am Main en lille bog med den for samtiden typiske lange titel *Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden / Hoher und Nidriger / Geistlicher und Weltlicher / Aller Künsten / Handwercken und Händeln / etc. vom grösten biß zum kleinesten / Auch von irem Ursprung / Erfindung und gebreuchen. Durch den weitberümpten Hans Sachsen Gantz fleissig beschrieben / und in Teutsche Reimen gefasset* – plus yderligere seks linjer. Bogens kendte og betydelige forlægger, Sigmund Feyerabend, betegner i sit forord flere steder beskedent bogen som *diß Büchlin* ('denne lille bog'), og der er da også tale om en lille udgivelse sammenlignet med de mange store og fornemt udstyrede publikationer, han også udgav. Men den lille *Stænderbog* må have været en salgssucces, for i 1574 kunne bogen udkomme i andet oplag. Og succesen er forståelig. Bogens indhold med dens beskrivelser af samtidens stænder og erhverv må have appelleret til et bredt publikum, og med de fine træsnitsillustrationer af Jost Amman, en af tidens bedste bogillustratorer, og de charmerende tekster i knittelvers af Hans Sachs, en af samtidens kendteste tyske digtere, er der tale om et værk af høj kvalitet inden for sin genre.

Også i nyere tid har bogen været genstand for betydelig interesse, ikke mindst blandt kulturhistorikere og et bredere kulturhistorisk interesseret publikum. Det skyldes især illustrationerne, der med deres klarhed og detaljerigdom formidler et levende billede af renæssancens håndværk, produkter, produktionsformer, værktøj og klædedragt og er en vigtig kilde til vor viden herom. Derimod har der – måske på grund af de sproglige vanskeligheder, der er forbundet med at læse tyske tekster fra det 16. århundrede – været mindre fokus på bogens versificerede beskrivelser af stænder og håndværk, men også de giver i mange af teksterne en plastisk fremstilling af, hvordan håndværkerne arbejdede, og hvad de fremstillede.

Om *Stænderbogens* tilblivelse

Den 30. oktober 1565, få dage før sin 71 års fødselsdag, blev Hans Sachs færdig med at indføre teksten til *Stænderbogen* i bind 18 af sine 'spruch-digt'-bøger.[1] *Stænderbogen* er altså, hvad teksterne angår, et udpræget alderdomsværk, oven i købet et meget omfangsrigt alderdomsværk med næsten 950 verslinjer. I de følgende år indtil hans død den 19. januar 1576 kom der kun godt 100 korte tekster til. Den sidste digtning med værknummer 6169 er dateret den 15. maj 1573.

Det er ikke kun som omfangsrigt alderdomsværk, at *Stænderbogen* indtager en særstilling i Hans Sachs' samlede produktion. Også genremæssigt står håndskriftets tekst noget isoleret i forfatterskabet og er vanskelig at indplacere. I oplistningen af repræsentanterne for de enkelte stænder og erhverv, som for de flestes vedkommende ytrer sig i jeg- eller vi-form, minder *Stænderbogen* om de strukturelt beslægtede revyspil hos Hans Sachs, men den er ikke et dramatisk værk, og både dens omfang og det forhold, at ikke alle repræsentanter optræder i første person (f.eks. nr. 7, 8 og 9), udgør en forskel. De enkelte repræsentanter er heller ikke knyttet til et fælles tema og forholder sig ikke til en hovedperson, som det er tilfældet i revyspillene. I stedet gives der så at sige en 'objektiv' beskrivelse af de enkelte personers virke, som ikke beror på noget religiøst synspunkt, når man ser bort fra, at den beskrevne sociale verden som helhed – som det må forventes, og som det også kommer til udtryk i værkets afslutning (nr. 115) – anses som værende skabt af Gud, og at den samvit-

---

1 Som en anden bogholder førte Hans Sachs nøje regnskab over sin litterære produktion. Han udfærdigede et register over alle sine digtninger med angivelse af titel, årstal og omfang for hvert enkelt værk, og han indførte alle sine værker i 33 håndskrevne bøger (mestersang-bøger og 'spruch-digt'-bøger), hvoraf 12 desværre er gået tabt. Den 18. 'spruch-digt'-bog, der som nævnt indeholder håndskriftet til *Stænderbogen*, eksisterer stadig og befinder sig i dag i Stadtarchiv Zwickau i Sachsen.

tighedsfulde opfyldelse af de med stand og erhverv forbundne pligter betragtes som et moralbud.

Men går man ud over Hans Sachs' håndskriftsversion af *Stænderbogen* og betragter den færdige trykte bog fra 1568 som en helhed, nemlig som forfatterens, illustratorens og forlæggerens fælles produkt, viser det sig, at den repræsenterer en typisk og i samtiden meget populær genre, nemlig små bøger om yndede emner med træsnitsillustrationer, ledsaget af korte verstekster på tysk og/eller latin. Dette er også en type bøger, der præger forlæggeren Sigmund Feyerabends forlagsprogram. Af hans publikationer inden for denne genre kan nævnes *Neuwe Biblische Figuren deß Alten und Neuwen Testaments* (1564, med nye udgaver i 1565, 1569, 1571 og 1579 og med en latinsk udgave *Bibliorum utriusque testamenti icones*, 1571), *Ein neuw Thierbuch* (1569), *Neuwe Livische Figuren* (scener fra romersk historie, 1573, med en latinsk udgave *Icones Livianae*, 1572), *Stamm- oder Gesellenbuch* (1579, med en latinsk udgave *Anthologia gnomica*, 1579), *Stamm- und Wapenbuch* (1579), *Künstliche, Wolgerissene New Figuren von allerlai Jagt und Weidtwerck* (1582), *Stände und Orden der Römischen Catholischen Kirchen* (1585, med en latinsk udgave *Cleri totius Romanae Ecclesiae*, 1585) og *Frauentrachtenbuch* (1586, med en latinsk udgave *Gynaeceum, sive Theatrum Mulierum*, 1586), alle med træsnit af Jost Amman. Dette tyder på, at det var forlæggeren Sigmund Feyerabend, der tog initiativet til udgivelsen af *Stænderbogen* og henvendte sig til den gamle, kendte forfatter Hans Sachs og til den unge illustrator Jost Amman, som han siden 1562 havde arbejdet sammen med.

Et andet værk af Hans Sachs, der med hensyn til genren kan sammenlignes med *Stænderbogen*, og som samtidig er et yderligere vidnesbyrd om samarbejdet mellem Sachs, Amman og Feyerabend, synes desværre at være gået tabt. Værket indeholdt en beskrivelse af 44 militære embeder og en afslutningstekst på tilsammen 452 verslinjer. Hvert embede var beskrevet i ti rimede verslinjer, ledsaget af et træsnit af Jost Amman, som denne i første omgang havde fremstillet til de udgaver af Leonhard Fronspergers *Kriegsbuch*, som Feyerabend publicerede i 1564, 1565 og 1566. Sachs' håndskriftversion af teksten

Hierin wird angezeigt ohn gferd,
Mit kurzen Worten fein erklärt
Die Kriegsampt, was jede Person
Im Krieg ſoll laſſen oder thon,
Aus Leonhard Fronsbergers Kriegsbuch,
Wer weitres wiſſen will, der ſuch.

Darin findt ers nach Läng beſchrieben,
Doch beſſer wär unkrieget blieben,
Weil Krieg iſt nach der Schrifte Sag
Ein erſchreckliche Gottesplag,
Ein Urſprung großes Ungemachs,
Ein ſteten Fried wünſcht uns Hans Sachs.

Jost Ammans Schlußbild zu dem Kriegsbuch
mit den Verſen des Hans Sachs.

til denne bog var indeholdt i den ikke bevarede 17. 'spruch-digt'-bog og var dér dateret 1564. Den trykte udgave af Sachs' tekst med Ammans træsnit udkom på Feyerabends forlag, formentlig i 1565. Så vidt vides, eksisterede der omkring 1900 kun et – ufuldstændigt – eksemplar af bogen, der befandt sig på det daværende Kongelige Bibliotek i Dresden. Det synes at være bortkommet i forbindelse med Anden Verdenskrig.

Hans Sachs' afsluttende tekst til bogen om krigsembeder med Jost Ammans træsnit hertil, gengivet efter Rudolph Genées bog om Hans Sachs fra 1902. De 12 tekstlinjer er det eneste af bogens tekst, der kendes i dag. Træsnittet hører til de illustrationer, Amman fremstillede til forlæggeren Sigmund Feyerabends første udgave af Leonhard Fronspergers *Kriegsbuch* 1564. Teksten lyder:

Hierin wird angezeigt ohn gferd,	Her bliver sandfærdigt vist
Mit kurzen Worten fein erklärt	og i korte ord nøje beskrevet
Die Kriegsampt, was jede Person	krigsembederne, nemlig hvad enhver person
Im Krieg soll lassen oder thon,	skal gøre eller ikke gøre i krigen,
Aus Leonhard Fronsbergers Kriegsbuch,	fra Leonhard Fronsbergers krigsbog.
Wer weitres wissen will, der such.	Den, der vil vide mere, kan søge der;
Darin findt ers nach Läng beschrieben,	der finder han det udførligt beskrevet.
Doch besser wär unkrieget blieben,	Men bedre var det, om der ikke fandtes krig,
Weil Krieg ist nach der Schrifte Sag	for krig er, som Skriften siger,
Ein erschreckliche Gottesplag,	en skrækkelig Guds plage
Ein Ursprung großes Ungemachs,	og en årsag til stor ulykke.
Ein steten Fried wünscht uns Hans Sachs.	En evig fred ønsker os Hans Sachs.

Når Sigmund Feyerabend henvendte sig til Hans Sachs for at få ham til at skrive teksterne til sin bog om stænderne, kan det – ud over at han var en af tidens kendteste tyske digtere – have været en medvirkende grund, at Sachs var bosiddende i Nürnberg. På grund af sin beliggenhed, hvor nord-sydgående og øst-vestgående europæiske handelsveje krydsede hinanden, var byen i det 15. og 16. århundrede et af de betydeligste tyske centre for handel og håndværk. Den havde i 1550 ca. 50.000 indbyggere og var dermed en af de tre største byer i Tyskland. Mange af byens håndværk var højt udviklede, og de varer, der fremstilledes, blev eksporteret til det meste af Europa. Ikke mindst de metalforarbejdende håndværk var højt specialiserede, hvilket også fremgår af de mange forskellige smede- og støbehåndværk, der beskrives i *Stænderbogen*. Nürnberg var kendt for

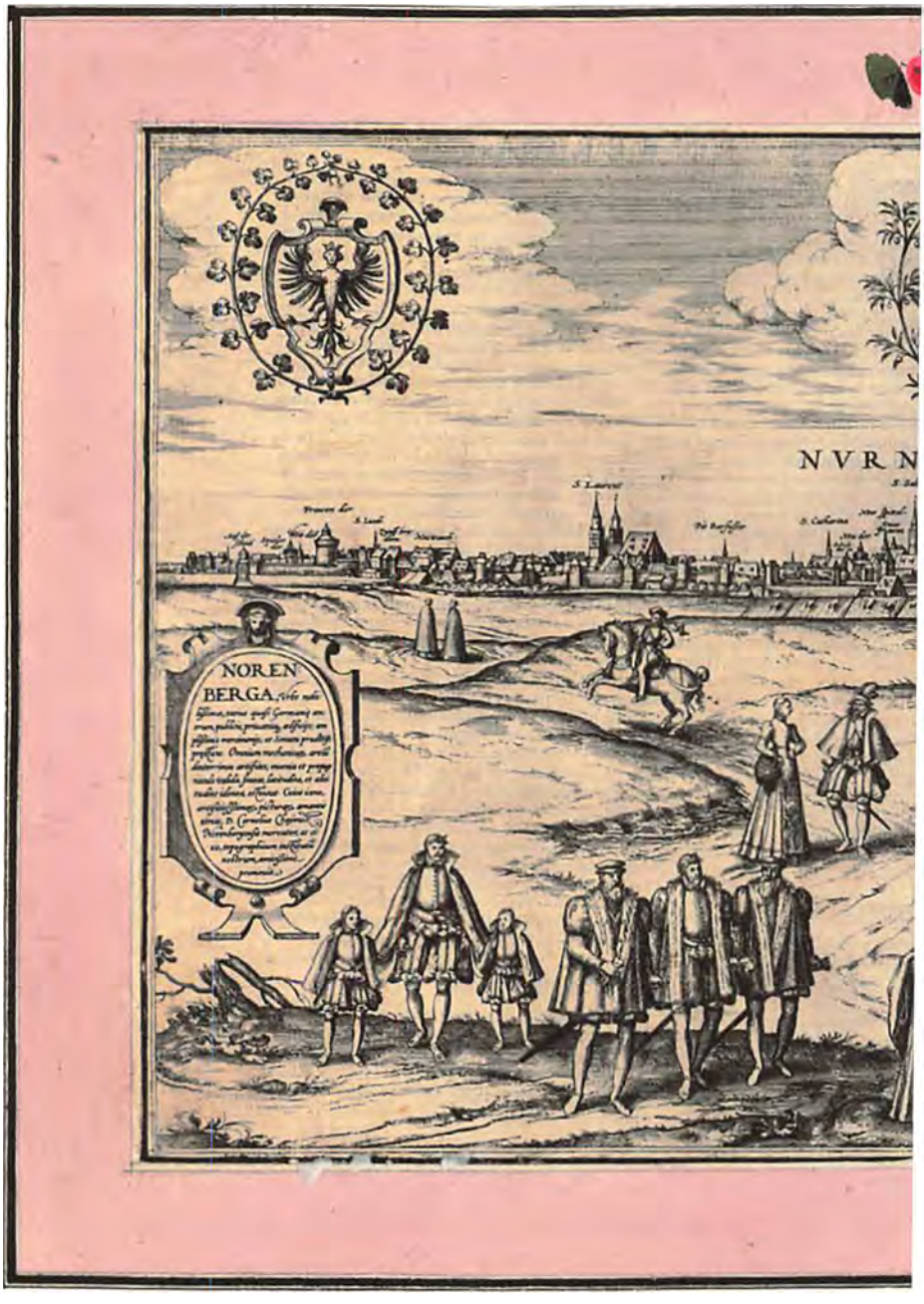
NVRN
NOREN
BERGA

Nürnberg omkring år 1575. Kobberstik udgivet af Georg Braun og Franz Hogenberg i 1575, gengivet efter eksemplaret i Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden. Nürnberg var på det tidspunkt en af Tysklands største byer og et af de vigtigste centre for handel og håndværk.

fremstillingen af præcisionsinstrumenter, bl.a. mekaniske ure. De første mekaniske lommeure blev fremstillet her i begyndelsen af det 16. århundrede, og det såkaldte Nürnbergæg, et ovalt mekanisk lommeur, der kunne slå timeslag, var fra århundredets midte en stor eksportartikel. Også guldsmedehåndværket havde et højt stade. Således udførte den ansete guldsmed Wenzel Jamnitzer, hvem *Stænderbogen* er tilegnet, og som havde sit værksted i Nürnberg, bl.a. arbejder for de tyske kejsere Karl V, Ferdinand I, Maximilian II og Rudolf II. Den lille by Schwabach lidt uden for Nürnberg var i det 16. århundrede et af verdens førende centre for fremstillingen af bladguld. Tekstilproduktion, især fremstilling af barchent, et stof vævet af bomuld og hør, spillede en væsentlig rolle, og byens råd lod mellem 1488 og 1524 bygge en særlig bydel med 21 væverhuse for at lokke barchentvævere fra Augsburg og Ulm til byen. Nürnberg var desuden et af de tyske centre for forlagsvirksomhed og bogtryk, og nogle af de betydeligste bogillustratorer som Albrecht Dürer, Hans Sebald Beham, Virgil Solis og Jost Amman havde deres virke her. Også inden for handel var Nürnberg en af Tysklands førende byer med handelsforbindelser til store dele af verden. Ikke mindst spillede eksporten af højt specialiserede metalvarer af fremragende kvalitet en central rolle, og det var derfor naturligt, at de store handelshuse i Nürnberg også havde væsentlige interesser i bjergværksdriften i Øst- og Mellemeuropa. Desuden var handel med krydderier af stor betydning.

Opfinderangivelserne i *Stænderbogen*

I 26 af *Stænderbogens* 114 tekster til de enkelte stænder og erhverv anføres det, hvem der er opfinderen eller ophavsmanden til den pågældende aktivitet. Eksempelvis siges det, at kykloperne opfandt smedekunsten (nr. 72), og at guden Pan opfandt fløjten (nr. 108). Med disse ophavsangivelser viderefører Hans Sachs den klassiske oldtids tradition for opfinderkataloger og brugen af den såkaldte opfindertopos, og Sigmund Feyerabend betoner i sit forord til *Stænderbogen* opfinderangivelserne som et vigtigt træk ved bogen.

I to tilfælde anfører trykket ophavsmænd fra Biblen, Noa (nr. 99) og Paulus (nr. 4), i to tilfælde fra den romerske historie, Julius Cæsar (nr. 7) og Romulus (nr. 8). Desuden nævnes Mainz som den by, hvor trykkekunsten blev opfundet (nr. 19). I alle de øvrige tilfælde henvises der til skikkelser fra den klassiske mytologi.

Man har længe ikke vidst, hvilke kilder Hans Sachs benyttede til disse ophavsangivelser, og det har i nyere tyske udgaver af *Stænderbogen* ført til fejlagtige kommentarer til Milesius (nr. 13), Lydus (nr. 54) og Syrus (nr. 78) og til manglende kommentarer til Liber pater (nr. 33), Corebus (nr. 82) og Friges (nr. 89). Imidlertid er Rolf Dieter Jessewitsch gennem sin mere indgående beskæftigelse med udgiveren Sigmund Feyerabends fortale til *Stænderbogen* blevet opmærksom på Plinius den Ældres *Naturhistorie* som kildegrundlag, men synes at mene, at Hans Sachs benyttede den latinske udgave af dette værk.

Hans Sachs har ganske rigtigt benyttet Plinius' *Naturhistorie* som kildegrundlag, dog ikke den latinske udgave, men derimod den første tyske oversættelse ved Heinrich von Eppendorff, der var udkommet i Straßburg i 1543. Sachs ejede selv denne udgave, hvilket fremgår af en katalog over hans bøger, som han udfærdigede den 28. januar 1562. Heri registrerer han under bogstav 'P' "Plinius von der Natur, Menschen, Thier und Fisch, 5 Pücher". Dermed menes Straßburg-udgaven, der indeholder bøgerne 7-11 af den latinske udgaves 34 bøger. I 7. bogs afsluttende kapitel med overskriften "Viler ding erste erfinder" ("Mange tings første opfindere"), der kun omfatter godt fem sider, behandles – bortset fra Minerva (nr. 98) – samtlige de ophavsmænd fra den klassiske mytologi, som Hans Sachs nævner i *Stænderbogen*. Et yderligere bevis for, at det netop er Straßburg-udgaven af Plinius' *Naturhistorie*, Sachs har benyttet, er, at han overtager entydige oversættelsesfejl fra denne udgave.

Ved forberedelsen af udgivelsen af *Stænderbogen* kunne Sigmund Feyerabend støtte sig til Plinius' *Naturhistorie* i en ny og bedre tysk oversættelse ved Johann Heyden, som Feyerabend selv havde udgivet i 1565, og som han gør reklame for i sin fortale til *Stænderbogen* (l. 74-

78). Desuden kendte og benyttede han Polydor Vergils værk *De rerum inventoribus* ("Om alle tings opfindere") i den tyske oversættelse, der var udkommet i 1560 hos hans kompagnon Weigand Han, og som han ligeledes henviser til i fortalen til *Stænderbogen* (l. 148-152). De få uoverensstemmelser i ophavsangivelserne, der er mellem Hans Sachs' håndskrift og trykket fra 1568 (ved Stenhuggeren (nr. 85), hvor håndskriftet anfører Hiberbius, mens trykket nævner Cadmus som opfinder, og ved Vognmageren (nr. 89), hvor *Friges* i håndskriftet opfattes som ental og dermed formodentlig som et personnavn, mens det i trykket opfattes som flertal og dermed som en nationsbetegnelse), beror således på, at Sachs og Feyerabend som nævnt konsulterede to forskellige tyske oversættelser af Plinius' *Naturhistorie*. I alt væsentligt stemmer ophavsangivelserne i håndskrift og tryk dog overens.

At Sachs og Feyerabend begge benyttede Plinius' *Naturhistorie* og Feyerabend desuden Polydor Vergils bog om opfindere, er ikke så overraskende. Begge værker var uhyre populære og meget udbredte i anden halvdel af det 16. århundrede. Plinius' latinske *Naturhistorie*, der regnes som en forløber for moderne encyklopædier, udkom første gang på tryk i Venedig i 1469 og fik derefter stor udbredelse. Mellem 1469 og 1799 udkom der mere end 200 komplette udgaver og næsten 300 udgaver med udvalgte tekster. Den første tyske oversættelse udkom som nævnt i Straßburg i 1543, og i anden halvdel af det 16. århundrede udkom yderligere en række tyske udgaver (se kommentaren til Gaius Plinius Secundus i fortalen). Polydor Vergils

---

Begyndelsen af Hans Sachs' håndskrift fra 1565 til *Stænderbogen*. Teksten er indskrevet i hans 18. 'spruch-digt'-bog, der i dag befinder sig i Stadtarchiv Zwickau i Sachsen. Siden viser Hans Sachs' korte fortale, der ikke er medtaget i den trykte udgave, de otte verslinjer til henholdsvis *Kejseren* og *Kongen* samt de fire første verslinjer til *Fyrsten*. I modsætning til den trykte udgave, der begynder med gejstligheden, starter Hans Sachs' håndskrift med den verdslige øvrighed.

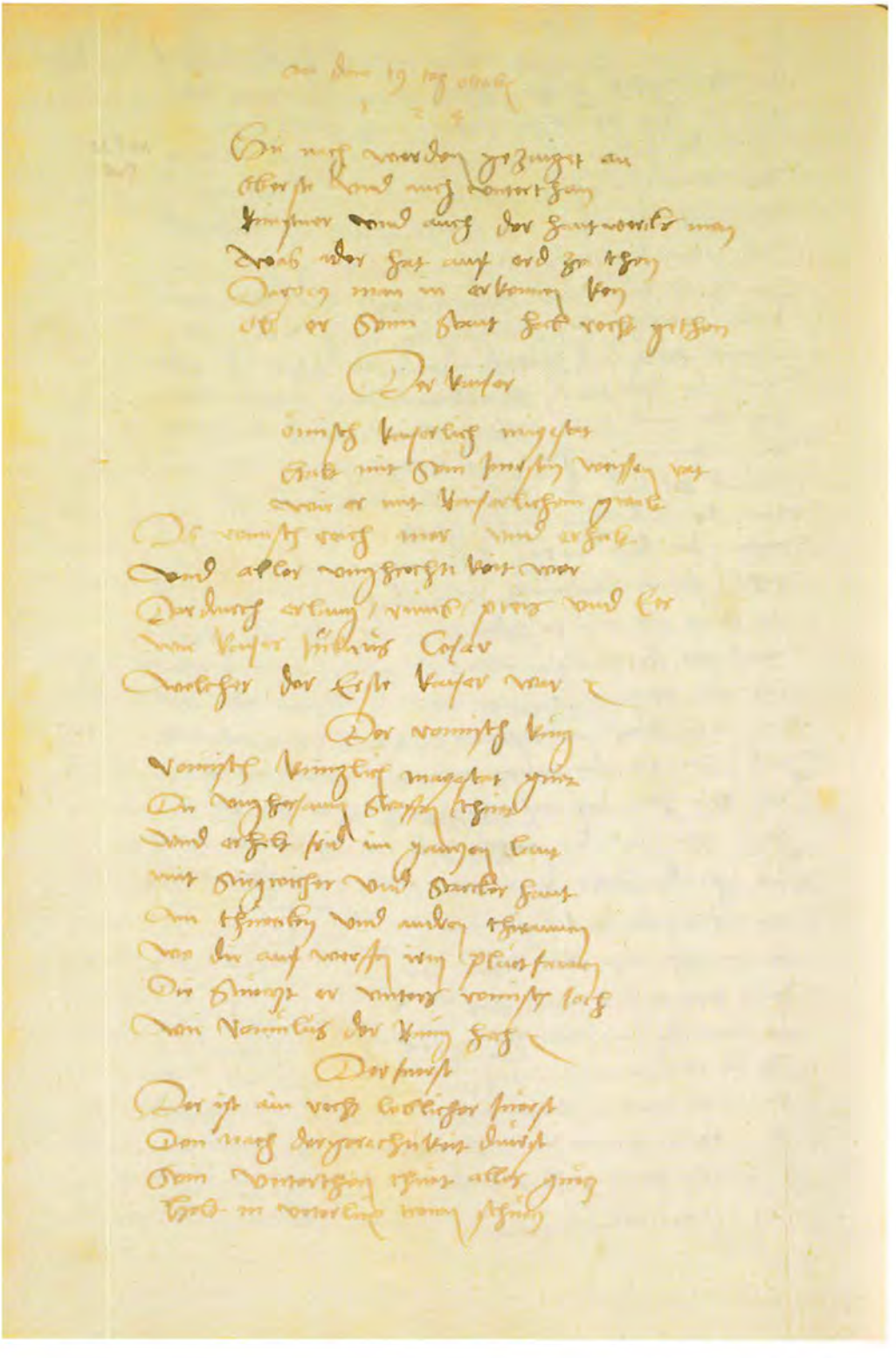

latinske værk om opfindere udkom første gang i 1499 i tre bind, men blev så udvidet til fem bind og udgivet på ny i 1521. Allerede mens Polydor Vergil levede, blev det genoptrykt 40 gange og oversat til fem sprog. Også her udkom der en række tyske udgaver i 2. halvdel af det 16. århundrede (se kommentaren til Polydorus Vergilius i fortalen).

Om forholdet mellem håndskrift og tryk

I sin ældste form findes Hans Sachs' tekst til *Stænderbogen* som digterens håndskrift fra 1565 (se fodnote 1). Håndskriftsversionen af teksten blev i 1895 udgivet i let normaliseret form i bind 23 af Keller og Goetzes store Hans-Sachs-udgave, men er siden næsten blevet glemt. Det vides ikke, om teksten i denne bevarede håndskriftsversion i alle detaljer svarer til det forlæg, der blev anvendt som grundlag for den trykte udgave af *Stænderbogen*, der udkom i 1568, men man må formode, at det i alt væsentligt har været tilfældet.

Sammenligner man *Stænderbogen* i Hans Sachs' håndskriftsversion med den trykte udgave, er der en række sproglige og indholdsmæssige forskelle, der springer i øjnene. Den ortografi, Hans Sachs benytter i håndskriftet, afspejler et regionalt, delvis dialektalt præget skriftsprog med et stærkt individuelt, uensartet præg. I den trykte udgave er ortografien mere ensartet og stærkere reguleret og afspejler et overregionalt trykkersprog. Også i ordforrådet og formuleringerne er der foretaget enkelte ændringer i trykket, idet mere regionale og måske forældede ord er udskiftet. Men den største forskel består i rækkefølgen af de beskrevne stænder og erhverv, hvilket efter al sandsynlighed skyldes forlæggerens redigering af teksten. En bemærkning i Sigmund Feyerabends fortale (l. 152f.) tyder på, at han har anvendt betydelige midler på den beskrevne bearbejdelse af forlægget. Hvor Hans Sachs i håndskriftet begynder med de verdslige øvrighedspersoner (kejser, konge, fyrste), er det i den trykte udgave gejstligheden (pave, kardinal, biskop osv.) der er anbragt forrest. Selv munkene og jakobsbrødrene, der i håndskriftet er placeret sammen med de lavere rangerende stænder som bønder, tandtrækkere og jø-

der, er i trykket anbragt forrest sammen med den øvrige gejstlighed. Denne forskel i rækkefølgen skyldes formodentlig, at Hans Sachs var tilhænger af Luthers lære og bosat i det stærkt protestantiske Nürnberg, mens forlæggeren Feyerabend, der ganske vist også selv var tilhænger af Luthers lære, med henblik på en optimering af salget også i de katolske områder af Tyskland har villet opprioritere den katolske gejstlighed.

2. oplag af *Stænderbogen*

I 1574 udgav Sigmund Feyerabend *Stænderbogen* i andet oplag, men i modsætning til første oplag, der var trykt hos Georg Rab, nu trykt hos Paul Reffeler. Ud over en vis modernisering af ortografien og tegnsætningen adskiller andet oplag sig fra første kun ved nogle mindre ændringer i stændernes rækkefølge i bogens slutning.

Hartmann Schoppers latinske udgave

Samtidig med Hans Sachs' og Jost Ammans bog udgav Sigmund Feyerabend også en latinsk udgave, ligeledes med Ammans træsnit, med den nylatinske digter Hartmann Schopper (1542- efter 1595) som forfatter. Den latinske udgave inddrager ud over de stænder, som den tyske bog indeholder, også den militære verden. Beskrivelsen af de militære embeder hos Schopper svarer til beskrivelsen af de militære embeder i den forsvundne bog af Hans Sachs, som er omtalt ovenfor.[2] Her genanvendtes fem af træsnittene fra *Stænderbog*-delen; desuden anvendtes 13 nye træsnit, det ene to gange, som Jost Am-

2 Om Hans Sachs' bog om krigsembeder og dens forhold til Hartmann Schopper og Leonhard Fronsperger se: Hans Blosen og Harald Pors: Militær faglitteratur på vers i det 16. århundrede. På sporet af en savnet Hans Sachs-tekst. I: Torben Arboe og Inger Schoonderbeek Hansen (red.): Jysk, ømål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk, Aarhus 2011, s. 109-122.

Vitriarius. Der Glaſer.

VItrea conflaui multos iam vaſa per annos,
Vſibus humanis quæ ſatis apta puto.
Nam te ſiue merum potare iuuabit auitum,
Si vel aquam mulſam, ſeu noua muſta bibas.

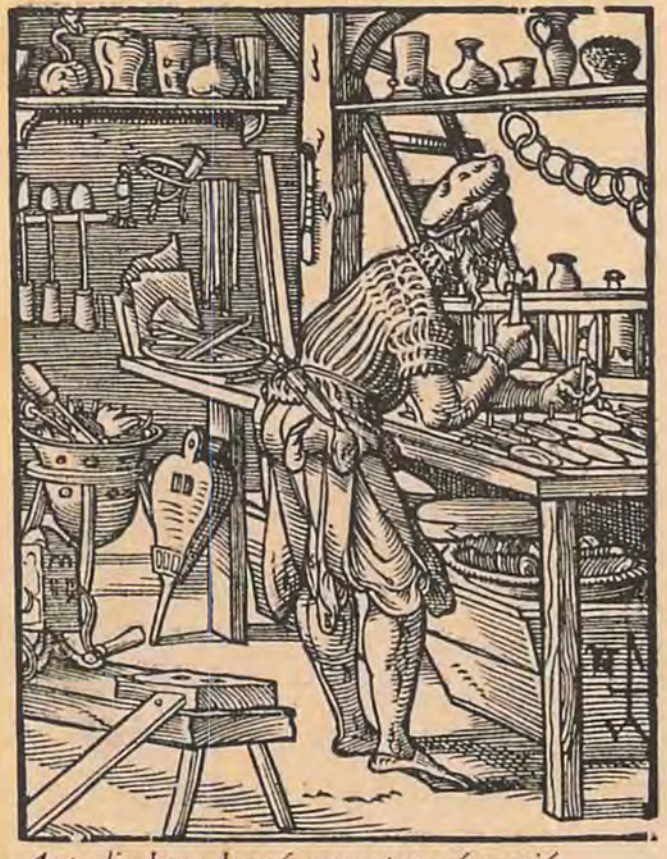

Aut aliud quodcunq; genus potusq; meriq;,
In terris generans Bacchicus humor alit.
Hic tibi reperias de leui pocula vitro,
Quæ paſcant oculos, exhilarentq; tuos:
Nam conuiua tuas ſi quando vocatus in ædes
Venerit, his lautè ſuſcipiendus erit.

D Acu-

Side fra Hartmann Schoppers latinske udgave af *Stænderbogen* (1568). Træsnittet er det samme som i den tyske udgave. Teksten lyder:

Vitriarius. Der Glaser.

VItrea conflavi multos jam vasa per annos,
Usibus humanis quae satis apta puto.
Nam te sive merum potare juvabit avitum,
Si vel aquam mulsam, seu nova musta bibas.
Aut aliud quodcun*que* genus potus*que* meri*que*,
In terris generans Bacchicus humor alit.
Hic tibi reperias de levi pocula vitro,
Quae pascant oculos, exhilarent*que* tuos:
Nam conviva tuas si quando vocatus in aedes
Venerit, his laute suscipiendus erit.

Glaspusteren

Jeg har allerede i mange år blæst drikkeglas,
som jeg mener er velegnede til menneskelig brug.
Så hvad enten du vil nyde gammel ublandet vin
eller mjød, eller du skulle have lyst til at drikke ny vin
eller en hvilken som helst anden slags drik eller vin,
som den bacchiske væske frembringer på jorden,
vil du her kunne finde fine drikkeglas,
som vil fryde og opmuntre dine øjne:
Så hvis engang en gæst indbydes til dit hus,
bør han modtages overdådigt med disse.

(Efter original i Bayerische Staatsbibliothek München)

---

man havde fremstillet til brug her eller i anden sammenhæng. De sidste 26 tekster og den afsluttende *Conclusio* er uden illustrationer. Ligesom den tyske udgave af *Stænderbogen* udkom også den latinske i et nyt oplag i 1574. En digitaliseret udgave af originalen fra 1568 er tilgængelig på internettet (se litteraturfortegnelsen).

Biografier

Hans Sachs

Hans Sachs' liv og virke er ganske godt belyst, dels gennem talrige arkivalier, dels gennem hans eget digt "Summa all meiner gedicht vom MDXIIII jar an biß ins 1567 jar", hvori han i 254 verslinjer aflægger beretning om sit hidtidige forfatterskab og de vigtigste begivenheder i de første 72 år af sit liv.

Han blev født i Nürnberg i 1494 som søn af en tilvandret skrædder fra Sachsen. Fra 1501 til 1509 gik han på latinskole og kom derpå som 15-årig i skomagerlære. Efter afslutningen af den toårige læretid gik han på valsen, hvilket førte ham gennem Sydtyskland og Østrig og til Rhinområdet og Aachen. I 1520 opnåede han mesterbrev som skomager i sin hjemby Nürnberg. Hans indtægter som håndværksmester, en betragtelig arv og en medgift gav ham mulighed for i stigende omfang at hellige sig sin intensive litterære virksomhed. Han havde et for en håndværker usædvanlig omfattende bibliotek, der må

Hans Sachs. Radering af Jost Amman efter maleri af Andreas Herneysen.
Versene under billedet lyder:

Zwai monat ein vnd achzg Jar alt	To måneder og enogfirs år gammel
War ich Hans Sachs in der gestalt	blev jeg, Hans Sachs, i denne skikkelse
Von Endres Herrneysen abgmalt	afbildet af Andreas Herneysen.
Ein kind war ich auff dwelt geborren	Som et barn blev jeg født til verden,
Zum Kind bin ich auch wider worren	og til et barn er jeg atter blevet,
Den all mein Krefft hab ich verlorren	for alle mine kræfter har jeg mistet.
Gott Bscher mir nun ein Seligs ennd	Gud skænke mig nu en salig ende
Vnd nem mein seel in seine Hennd	og tage min sjæl i sine hænder
Geb mir auch ein Frölich Vrstennd	og give mig en glædelig opstandelse.

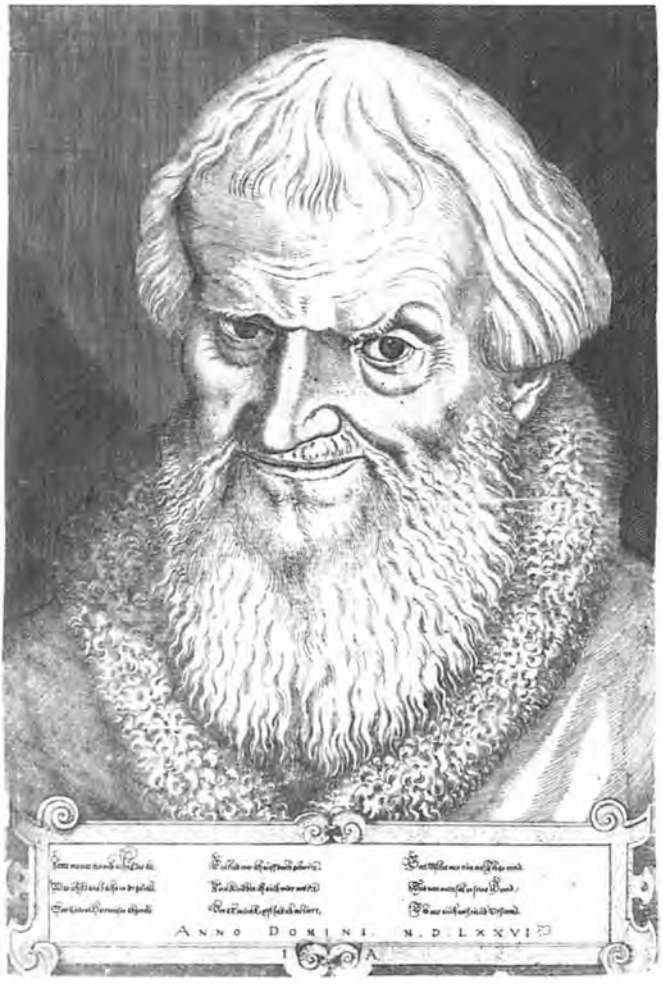

have repræsenteret en betydelig værdi, og som var en vigtig kilde for ham i hans digtning.

Hans kærlighed til digtekunsten blev allerede vakt i hans læretid af hans bysbarn, linnedvæveren og mestersangeren Lienhard Nunnenbeck. Reformationen var en skelsættende begivenhed for ham, og allerede i begyndelsen af 1520'rne gik han over til den Lutherske lære. Hans digt "Die Wittenbergisch Nachtigall", hvori han i 1523 tog parti for Luther, såvel som fire reformationsdialoger, tekster, der alle blev genoptrykt adskillige gange, gjorde hans navn kendt langt ud over Nürnbergs grænser. Et antipaveligt stridsskrift bragte ham imidlertid også i et modsætningsforhold til byens øvrighed og betød, at han en tid havde forbud mod at publicere.

Som sin digterforgænger Hans Folz står Hans Sachs helt i den Nürnbergske håndværkerdigtnings tradition. Dertil hører mestersangen, der forblev hans foretrukne udtryksform bortset fra de sidste to årtier af hans liv. Hans næsten 4300 mestersange er skrevet i ca. 300 forskellige 'toner' (metrisk-musikalske former), hvoraf han selv opfandt de 13. Fra ca. 1515 finder man hos ham desuden håndværkerlitteraturens anden hovedgenre, 'spruch-digtene', dvs. ikke-dramatisk rimpardigtning. Også håndværkerdigtningens tredje traditionelle genre, fastelavnsspillet, finder man hos ham så tidligt som i 1517, men den kulminerer først langt senere. Af hans 85 fastelavnsspil er mere end 60 skrevet mellem 1550 og 1560.

Uden for håndværkerdigtningens litterære tradition står hans mere end 120 komedier og tragedier, der især behandler bibelske og antike emner. De er i begyndelsen påvirket af det humanistiske drama, senere også af det protestantiske skoledrama. Ligesom fastelavnsspillene har disse genrer også deres højdepunkt hos ham i tidsrummet fra 1550 til 1560. Det er det Nürnbergske mestersangerteaters blomstringstid.

Hans Sachs har selv været optaget af og sørget for at bevare sit forfatterskab for eftertiden. Han indførte løbende sine værker i store samlebind. Første bind indeholder både mestersange og 'spruch-digte'; i de følgende bind er genrerne opdelt, så bøgerne enten indeholder mestersange eller 'spruch-digte' (der også omfatter fastelavnsspil, komedier og tragedier). Af de 33 bind, som denne samling udgjorde ved hans død, er 21 bevaret i dag. I 1558 udkom første bind af den Nürnbergske trykte folioudgave af Hans Sachs' værker. De første tre bind udkom, mens han levede. Værket afsluttedes i 1579 med 5. bind. Hans Sachs døde i 1576 i en alder af 81 år.

Jost Amman

Jost Amman er en af det 16. århundredes mest produktive grafikere og bogillustratorer. Han blev født i Zürich i 1539 som søn af en korherre og professor i ældre sprog ved Collegium Carolinum, Zürichs

Da der ikke er overleveret noget portræt af Jost Amman, gengives her træsnittet til fortegneren i *Stænderbogen* (nr. 16), hvor fortegneren er markant iscenesat, og hvor figuren af flere anses for at være et selvportræt, således allerede af Matthäus Merian den Ældre i 1641. Jost Amman betegnede også ofte sig selv som fortegner, når han underskrev sine breve.

lærde skole, hvor han også selv fik en god uddannelse. I Zürich kom han i lære som glasmaler og var beskæftiget som fortegner både der, i Schaffhausen og i Basel, inden han i 1561 flyttede til Nürnberg og uddannede sig i træsnit og radering hos den kendte formskærer Virgil Solis. Efter Virgil Solis' død i 1562 overtog han dennes værksted og fortsatte som bogillustrator Virgil Solis' samarbejde med den foretagsomme forlægger Sigmund Feyerabend i Frankfurt am Main. Han fortsatte ligeledes med at fremstille forlæg (kartoner) til heraldi-

ske glasruder for tyske og schweiziske familier. Hovedvægten i hans arbejde lå imidlertid på det grafiske område, idet han sammen med flere træskærere, der arbejdede i hans værksted, fremstillede enkeltblade og – især – bogillustrationer, som han fik i opdrag af Feyerabend og andre forlæggere.

Til de bøger, han har illustreret med træsnit, hører – foruden Biblen og klassikere som Plutarch og Livius – værker som Fronspergers *Kriegsbuch* i flere dele og udgaver (bl.a. 1573), en *Turnierbuch* (1566), Schallers *Tierbuch* (1569), Hartmann Schoppers *Speculum vitae aulicae* (1574), Weigels *Trachtenbuch* (1577), en *Türkische Chronik* (1577), der indeholder en dedikation til grafikerkollegaen Melchior Lorch, en *Trachtenbuch der katholischen Geistlichkeit* (1585), den klædningshistorisk vigtige *Frauentrachtenbuch* (1586) og som det mest kendte værk *Ständebuch* (1568). For den ansete guldsmed Wenzel Jamnitzer i Nürnberg omarbejdede han dennes tegninger til hans *Perspectiva corporum regularium* (1568) til raderinger. I 1577 opnåede han borgerret i Nürnberg. Han døde i 1591.

Sigmund Feyerabend

Sigmund Feyerabend, en af det 16. århundredes betydeligste tyske forlæggere, blev født i Heidelberg i 1528. Efter sin barndom og opvækst i Augsburg blev han udlært som fortegner og formskærer og bidrog med illustrationer til flere bogværker. Hans første større projekt som forlægger var at udgive Luther-biblen med træsnit af Virgil Solis. Udgivelsen blev til i et samarbejde med trykkeren David Zöpfel og skriftstøberen Johann Rasch og udkom i Frankfurt am Main i 1560. Den blev så stor en succes, at den allerede året efter kunne udkomme i et nyt oplag.

I Frankfurt indgik Feyerabend et kompagniskab med trykkerne Weigand Han og Georg Rab, kendt under navnet "Die Companei". Det bestod indtil 1569 og forestod udgivelsen af en række publikationer, blandt andet en nyudgave af Luther-biblen med illustrationer af Jost Amman samt førsteudgaven af *Stænderbogen*. I Frankfurt

Sigmund Feyerabend. Radering af Jost Amman, 1569.

samarbejdede Feyerabend desuden med bogtrykkeren Simon Hüter, med hvem han blandt andet i 1565 udgav Plinius den Ældres *Naturhistorie* i en tysk oversættelse af Johann Heyden.

Feyerabend var en særdeles foretagsom forlægger, der udgav en lang række flot udstyrede klassiske og tyske værker, men som også

på grund af sine forretningsmetoder var indviklet i en række retssager, hvilket førte til, at han i årene efter 1568 udgav en del værker i sin umyndige søn Hieronymus Feyerabends navn. Hans store succes som forlægger beroede på hans udprægede sans for bogmarkedets muligheder, men vel også i høj grad på hans evne til at knytte en række fremragende kunstnere til sig som bogillustratorer, heriblandt Virgil Solis og efter dennes død Jost Amman, Tobias Stimmer og andre. Sigmund Feyerabend døde i 1590.

Andre ældre værker om stænder og erhverv

I sin form som en revy over stænder, håndværk og erhverv med træsnitsillustrationer og tilhørende versificerede beskrivelser er Hans Sachs' og Jost Ammans *Stænderbog* ret enestående. Men der findes en række andre fremstillinger fra det 15., 16. og 17. århundrede, der i prosa og/eller billeder giver en beskrivelse af samtidens professioner. Her skal blot kort omtales nogle af de vigtigste.

Et tidligt eksempel på beskrivelser af handel og håndværk findes i værket *Speculum Vitae Humanae* af den spanske biskop Rodericus Zamorensis (Rodrigo Sánchez de Arévalo, 1404-1470). Værket, der er affattet på latin, udkom første gang i Rom i 1468 og blev hyppigt genoptrykt i de følgende århundreder. I 1475 udkom en tysk udgave, oversat af Heinrich Steinhöwel. Bogen, der i den tyske udgave også

Side fra Rodericus Zamorensis' *Speculum Vitae Humanae* i Heinrich Steinhöwels tyske oversættelse fra 1475. Træsnittet viser smedehåndværket, der er den anden af de syv håndværksgrupper, Rodericus opdeler de mekaniske kunster i. Denne gruppe omfatter, som det fremgår af teksten, også våbensmeden, guldsmeden, kandestøberen, kobbersmeden, møntmesteren, stenhuggeren, mureren, tømreren og snedkeren.

(Efter original i Bayerische Staatsbibliothek München)

Schmid werck ist das ander hantwerck / vnder dem waffen schmid goldschmid / kanttengiesser / rottschmid / vñ wolche mit eincherley̆ metall vmb gan / münt meyster / steinmetz maurer / zimerleüt / schreyner vnd ir geleychen begriffen werdet ist nottufft ist groß / Wañ wo die bey̆ mit wärent so möchtent die menschen in gedenlicher gemeynsame mit bey̆ ein ander wonen / vnd vergienge menschliche einmütigkeit vnd aller gottes dienst / wañ was möchtest du lieplichs oder lustlichs auff erden finden / wañ weder stett / schloß / dorffer / od heüser wärē / voz auff kein tempel gottes / Die menschē müstent in dē hölern wonē / als die wilden tier / Der goldschmid hāt werck vnd irer nachfolger / die mit andern metallē ire künstē

indeholder mange træsnitsillustrationer, falder i to dele, der behandler henholdsvis den verdslige og den gejstlige verden. I den verdslige del beskrives først øvrighedspersonerne, nemlig kejser, konger, fyrster, adel, hoffolk, dommere, borgmestre og rådmænd, advokater og notarer. Derpå følger nogle almene kapitler om bønder og håndværkere, hvorpå de enkelte erhvervsgrupper beskrives. I overensstemmelse med en tradition, der går tilbage til filosoffen Hugo af Saint-Victor i det 12. århundrede, inddeler Rodericus Zamorensis erhvervene i syv grupper, som han betegner som de syv mekaniske kunster, parallelt med antikens syv frie kunster. De syv mekaniske kunster omfatter vævekunsten, smedekunsten, skibsfart og handel, jagten, landbruget med jordbrug og dyrehold, teatret og lægekunsten. Hver af beskrivelserne er opdelt i en redegørelse for erhvervenes nytte og ulemper. Bogen synes ikke at foreligge i dansk oversættelse. En digitaliseret udgave af den tyske oversættelse fra 1475 er tilgængelig på internettet (se litteraturfortegnelsen).

En omfattende beskrivelse af stænder og erhverv finder man i italieneren Tommaso Garzonis (1549-1589) store værk *Piazza Universale*, der udkom første gang i Venedig i 1585, og som hurtigt opnåede stor udbredelse med nye oplag, bl.a. i 1587, 1589 og 1592, og som blev genoptrykt langt op i det 17. århundrede. I 1619 udkom bogen i tysk oversættelse hos forlæggeren Lucas Jennis i Frankfurt am Main. Heri gives der en udførlig prosabeskrivelse af stænder og erhverv med en

---

Side fra Tommaso Garzonis *Piazza Universale* i den tyske oversættelse fra 1641. Træsnittet viser et skomagerværksted og er genbrug af træsnittet i Hans Sachs' og Jost Ammans *Stænderbog*. Teksten beskriver, hvem der har brug for sko til nytte og til pynt, hvilke modeller der findes, hvilke typer af læder de er fremstillet af samt fremstillingsprocessen og det værktøj, der anvendes.

(Efter original i Sächsische Landes- Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Deutsche Fotothek)

Hitze/durch Nägel/Eyſen/Dorn/Glaß/vnnd andere Zufälle beſchädiget werde/ vnnd hernach ſein lebenlang die Straff ſeiner Vnachtſamkeit (wie man dann offt ſiehet an denen/die ſich barfüſſig zugehen vermeſſen) tragen müſſe. Dienen alſo die Schuhe bey allen Menſchen/jung vnd alt/reich vnd arm/ſonderlich den reyſenden/denen die hacken/graben/oder ſonſten in der Erden arbeiten/ vnnd die beydes in Stätten vnnd Dörffern haben vber Wege zugehen/ nicht allein zur Nottuꝛfft/ wie gemeldet worden/ ſondern auch zur Zier: Vnnd läſt ſich mancher beduncken/ er ſey noch ſo ſchön herauß gebutzet/ wann er einen ſchönen vnd wolgemachten Schuch an ſeinem Fuß hat: Wirdt derhalben auch groſſer Fleiß darauff gewendet/vnnd will der eine ſeine Schuhe auff Hiſpaniſch/ der ander auff Neapolitaniſch/ der ander auff Saphoiſch/ der ander auff eine andere Art vnd Weiſe gemacht vnd auffgezogen haben. Auch halten ſie die Füſſe ſauber vnnd warm/vnd in einer feinen Richtung/ daß man beynahe einen Stollfuß in einem hohen Schuch kan verbergen. Beneben dem/ daß ſich einer wol etwas gröſſer kan machen/ als er iſt/wie man dann von den Venetianiſchen Madamen ſiehet/ welche ſo hoch vber S. Marco daher gehen/ als wann ſie zu Rieſen worden weren.

Bey dieſem Handwerck bekompt man Schuhe/ einfach oder doppelt/ Tripſchuhe/ Pantoffeln/Stiffel/Knieſtiffel/Lederne Göller mit jhren Schnitten vnnd Gröſſen/ wie man die haben will/ welches alles mit einander von bereiteten Häuten/entweder Cardowoniſch oder geſchmiert/ von Ochſen/Kalbs/ Büffels oder anderer Thier Häuten gemacht wirdt. Darzu ſie dann auch jhre Muſter vnnd Model von gepaptem Papir haben müſſen/ nach denen ſie jhre Arbeit mit Vortheil ſchneiden: darzu auch ein dick Schneidtbret von gelindem vnnd ebenem Holtz/als Bierbaum vnd Linden/darauff ſie den Schnitt verrichten/ wann jhr ſonderliches Meſſer/welches ſie ſelbſt den Kneip nen-

nen/mit einem Helffenbeinern oder Buchsbaumen Stiel/ damit ſie das beſchnittene Solen Leder reiben/ daß es ſchön gläntze/Item den Laiſt/das Klopffholtz/den Stegreiff: Item den Drath/ ſo von Hanff geſponnen/ mit Bech beſtrichen/ vnnd an einem Ende mit einer Säwbürſten/ ſo daran gedrehet/ verſehen/ damit ſie gemeldten Drath durchſtechen: Item die Laiſt/Höltzlein oder Keyl/ damit ſie die Schuhe auff dem Laiſt anziehen/Item Senneyſen/damit ſie die Schuhe verſtechen/ verhawen vnnd vernußbaumen/ auff daß ſie einem jeden nach ſeiner Fantaſey gefallen mögen.

Iſt alſo jhr gantzer Werckzeug/das Maß-Holtz/ die Laiſte/Keyl/ Klopffholtz/ Kneip/

gennemgang af deres produkter og arbejdsprocesser. Den tyske udgave fra 1619 er på mere end 700 sider og uden illustrationer. Den blev genoptrykt i 1626. I 1641 udkom bogen i en ny tysk udgave på over 1000 sider hos forlæggeren og kobberstikkeren Matthäus Merian den Ældre i Frankfurt am Main, denne gang forsynet med træsnitsillustrationer, der er overtaget fra Hans Sachs' og Jost Ammans *Stænderbog*. Værket synes ikke at være udgivet i dansk oversættelse. Både udgaven fra 1619 og udgaven fra 1641 af den tyske oversættelse foreligger i digitaliseret form og er tilgængelige på internettet (se litteraturfortegnelsen).

I 1698 udgav den tyske kobberstikker, forlægger og forfatter Christoph Weigel den Ældre (1654-1725) en stænderbog med titlen *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände Von denen Regenten Und ihren So in Friedens- als Kriegs-Zeiten zugeordneten Bedienten an / biß auf alle Künstler Und Handwercker / Nach Jedes Ambts- und Beruffs-Verrichtungen / meist nach dem Leben gezeichnet und in Kupfer ge-*

Kobberstiksillustration fra Christoph Weigels *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände* [...] (1698). Teksten lyder:

Der Zimmermann	Tømreren
Bau auff das Eitle nicht,	Byg ikke på forgængeligheden,
der Boden weicht und bricht.	den grund viger og styrter sammen.
Kan uns das Haus auff Erden nützen,	Kan huset her på Jord gavne os
und in beliebtem Frieden schützen,	og beskytte os i elsket fred
vor manchem trüben Wolcken-Guß:	mod mangt et trist skybrud:
Wie fleissig sollte man dann bauen,	hvor flittigt skulle man da ikke bygge
dort, wo die Seel, herab kan schauen,	der, hvorfra sjælen kan skue ned,
wann sie von hier aus Ziehen muß.	når den må drage herfra.

(Efter original i Sächsische Landes- Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Deutsche Fotothek)

Der Zimmermann
Hauet auff das Gebälcke, der Boden weicht und bricht.

Kan uns das Haus auff Erden gutten,
und unbelebtem Frieden schützen,
vor manchem trüben Volcken-Güss;
Wie fleissig sollte man darum bäten,
dort, wo die Seel, herab fart schäten,
wann Freyonthie aus Sieben müss;

bracht / auch nach Dero Ursprung / Nutzbar- und Denckwürdigkeiten / kurtz / doch gründlich beschrieben / und ganz neu an den Tag geleget Von Christoff Weigel / in Regenspurg. Selv om beskrivelserne betegnes som "kurz", er der tale om en omfattende bog på 676 sider med indgående beskrivelser af mere end 200 håndværk og erhverv, der hver er ledsaget af en kobberstiksillustration med et tilknyttet kort vers med et gudeligt, moraliserende indhold. Beskrivelserne er i prosa og ganske detaljerede, for Weigel besøgte selv næsten alle værksteder og afstemte indholdet i beskrivelserne med håndværksmestrene. En del af kobberstikkene kopierede han – undertiden spejlvendt – efter en anden stænderbog, *Het Menselyke Bedryf*, som den nederlandske kobberstikker og digter Jan Luyken (1649-1712) havde udgivet i Amsterdam fire år tidligere sammen med sin søn Casper Luyken (1672-1708). Den indeholdt 100 kobberstik af stænder og erhverv med tilhørende korte religiøse vers. Weigels bog giver et udmærket billede af

---

Side fra den Mendelske "husbog" (bl. 17v i 2. bind). Billedet viser knivsmeden Adam Jung ved sit arbejdsbord i færd med at bearbejde en klinge med sin hammer. Gennem vinduet ses det hvide tårn i Nürnberg. Teksten lyder:

Adam Jung ein Messerer ist ins 12 b(ruder) Hauß kommen den 27 Julij Anno 1563 seines alters im 64 iar, dyser ist auch ein Zeytlang thurner gewesen auff dem weyssen thurn. Dyser Bruder ist im 12 b(ruder) Hauß gestorben den 16 Februarij Anno 1565 seines alters im 66 iar vnd ist dyß der 377 Bruder in dysem almussen.

Adam Jung, knivsmed, kom til 12brødrehuset den 27. juli i året 1563 i sin alders 64. år; han har også en tid været tårnvægter i det hvide tårn. Denne broder døde i 12brødrehuset den 16. februar i året 1565 i sin alders 66. år og er den 377. broder i denne stiftelse.

(Efter original i Stadtbibliothek Nürnberg, AMB. 317b. 2°, f. 17v)

37. Adam Jung ein Messerer ist uns 12 b: Hauss kommen den 27 Julij
Anno 1563 seines alters im 64 iar, Dieser ist auch im Zeyt
lang Schirmer gewesen, auff dem Grossen Thurn.

Dieser Bruder ist im 12 b: Hauss gestorben den 16 februarij Anno 1565.
seines alters im 66 iar und ist dises der 377 Bruder in diesem
Almüsseren

samtidens håndværk og deres arbejdsformer. Heller ikke dette værk er tilsyneladende udkommet på dansk. Den tyske udgave er tilgængeligt på internettet (se litteraturfortegnelsen).

En af de vigtigste europæiske billedkilder til historiske håndværk er de såkaldte "husbøger" fra den Mendelske og den Landauerske "Zwölfbrüderstiftung" i Nürnberg. Den Mendelske stiftelse, der er den ældste, blev oprettet i 1388 med det formål at give kost og logi til 12 fattige, gamle håndværkere, der ikke mere kunne klare at forsørge sig selv. Den Landauerske stiftelse blev oprettet i 1510 med samme formål. Begge stiftelser eksisterede indtil 1807. I 1425 besluttede lederen af den Mendelske stiftelse at oprette en "husbog", hvori stiftelsens brødre blev indført, når de afgik ved døden. For hver afdød broder blev der indført nogle kortfattede personlige oplysninger samt et billede, der viser broderens erhverv. Denne tradition blev videreført indtil 1806, og de tre bind, som "husbogen" på dette tidspunkt omfattede, indeholdt da 799 broderbeskrivelser, hvoraf 773 er bevaret til i dag. Indtil 2. halvdel af det 17. århundrede viser billederne brødrene under udførelsen af deres erhverv, mens de senere billeder som regel viser brøderene i halvfigur stående eller siddende med et typisk produkt eller stykke værktøj fra deres erhverv. Med deres detaljerigdom er billederne en vigtig kilde til vor viden om samtidens produktionsmetoder, værktøjer og produkter. Det samme gælder for den Landauerske "husbog", der blev påbegyndt i 1511. Her foreligger der to bind, der tilsammen rummer i alt 406 billeder af brødre og plejere. Både den Mendelske og den Landauerske "husbog" er tilgængelige på internettet (se litteraturfortegnelsen).

Nyere udgaver af *Stænderbogen*

Hans Sachs' tekst til *Stænderbogen* efter forfatterens håndskrift blev som nævnt udgivet af E. Goetze i 1895 i bind 23, s. 271-303, af den store udgave af Sachs' værker, som omfatter 26 bind.

Trykket fra 1568 med Jost Ammans træsnit er udkommet i adskillige nyere udgaver, af hvilke kun enkelte skal nævnes her:

Den mest udbredte er nok den lidt forenklede faksimileudgave i Insel-Bücherei (Nr. 133), der udkom første gang i 1934 med ordforklaringer og efterord af Richard Graul. Udgaven blev fra 1975 bearbejdet af Manfred Lemmer, der også inddrog Sigmund Feyerabends fortale og Hans Sachs' afslutning. Lemmer optog endvidere de 19 træsnit til den militære verden, som Hartmann Schoppers latinske version af *Stænderbogen* var blevet udvidet med. Insel Verlags meget populære udgave udkom sidste gang i 1989, hvorefter udgivelsen blev indstillet.

Som en vis erstatning herfor kan en anden forenklet faksimileudgave betragtes, der udkom på forlaget Anaconda i Köln i 2006 og er forsynet med en oversættelse til moderne tysk ved Ursula Schulze. Denne udgave omfatter ikke Sigmund Feyerabends fortale.

En fuldstændig faksimileudgave suppleret med korte engelske sammenfatninger af Hans Sachs' tekster og med en bred introduktion ved Benjamin A. Rifkin udkom i New York i 1973. I 2009 publicerede Theodore K. Rabb en faksimileudgave med en længere introduktion på engelsk og med en oversættelse af Hans Sachs' tekster til engelske vers.

En fuldstændig faksimileudgave af trykket uden nogen form for kommentar udkom i Leipzig i 2005 som genoptryk af en udgave fra 1966.

En ny, videnskabelig udgave i to bind, udarbejdet af Hans Blosen, Per Bærentzen og Harald Pors, er udkommet på Aarhus Universitetsforlag i 2009. Bind I indeholder en faksimilegengivelse af trykket og sidestiller desuden systematisk trykkets tekst med håndskriftsversionen. Bind II omfatter en kommentar, et ordformsregister og et rimregister, et apparat med afvigelserne i 2. oplag fra 1574 samt konkordanser, der sammenligner trykket fra 1568 med håndskriftet, trykket fra 1568 med 2. oplag fra 1574 og den tyske med den latinske udgave.

Der findes to digitaliserede udgaver af originalen fra 1568 tilgængelige på internettet (se litteraturfortegnelsen).

Nærværende udgave

Forlægget for vor faksimilegengivelse er det originale eksemplar af trykket fra 1568, der befinder sig på Det Kongelige Bibliotek i København med signaturen Boghistorisk Samling 48, 159. Quarto.

Eksemplaret er i mørkebrunt læderbind fra samme tid. Bindet måler 20,5 cm i højden og 13,5 cm i bredden. For- og bagpermen er udsmykket med blindtrykslinjer og stempler. Forpermen er foroven forsynet med initialerne V I M, forneden med ordet ANNO; bagpermen er foroven forsynet med initialerne O M S, forneden med årstallet 1573. Initialerne har ikke kunnet identificeres.

Bogblokken består af 30 læg med læg- og arktællingen)(4, B-Z4, a-g4. Papiret måler 19,5 x 13,2 cm (målt på titelbladet) og repræsenterer forskellige papirtyper. Foruden *Stænderbogen* indeholder bindet Georg Schallers *Tierbuch* fra 1569 med træsnit af Jost Amman efter forlæg af Hans Bocksperger den Yngre, ligeledes fra Sigmund Feyerabends forlag, men udgivet under sønnen Hieronymus Feyerabends navn.

I vores transskription af trykkets tekst er der for at lette læsningen gennemført følgende normaliseringer:

Trykkets to forskellige former for *s* (rundt og langt s-bogstav) gengives i transskriptionen begge med bogstavet *s*.

I trykket repræsenterer bogstaverne *u, v, i, j* snart en vokallyd og snart en konsonantlyd, som gengives i transskriptionen med henholdsvis vokalbogstaverne *u, i* og konsonantbogstaverne *v, j*.

De i trykket forekommende nasalstreger opløses og gengives i transskriptionen som *m* eller *n*.

Det i trykket forekommende ord *vn* med en vandret streg over det sidste bogstav repræsenterer ordet *und* og gengives i transskriptionen som: un*d*.

Stænderbog-trykket fra 1568 er i vidt omfang blevet benyttet som billedkilde i kulturhistoriske publikationer af mange slags, først og fremmest til belysning af den sene middelalders og renæssancens håndværk. I denne sammenhæng er Jost Ammans træsnit som oftest gengivet uden Hans Sachs' tekst, som det bl.a. er tilfældet i Troels-

Lunds store kulturhistoriske værk om dagliglivet i Norden i det 16. århundrede, for blot at nævne et eksempel.

Der er i tidens løb sket et tydeligt skift i interessen for *Stænderbogen* fra teksten til illustrationerne. Dette kan bl.a. aflæses af titelbladets udformning i forskellige nyere udgaver. På det oprindelige titelblad fra 1568 benyttede forlæggeren Sigmund Feyerabend den "vidtberømte" forfatter Hans Sachs' navn – trykt med rød farve – som en målrettet reklame for bogen, mens illustratoren Jost Ammans navn slet ikke var anført. I første oplag af udgaven i 'Insel-Bücherei' fra 1934 er det derimod Jost Amman, der står nævnt først, foran Hans Sachs: *Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs.* Endnu stærkere pointeret fremtræder skiftet, efter at Manfred Lemmer overtager udgaven i 1975: *Jost Amman. Das Ständebuch. 133 Holzschnitte mit Versen von Hans Sachs und Hartmann Schopper.* Også i Ursula Schulzes udgave fra 2006 på forlaget Anaconda er illustratoren fremhævet på teksforfatterens bekostning: *Jost Amman. Das Ständebuch. Herrscher, Handwerker und Künstler des ausgehenden Mittelalters. 114 Holzschnitte mit Versen von Hans Sachs.* Udviklingen er gået så vidt, at et større værk fra 1997 om middelalderens teknik i litteraturhenvisningerne anfører den originale titel fra 1568 under illustratorens navn: *Amman, Jost, Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden, Frankfurt/Main 1568.*

I 1970 udkom der i København som privattryk en bog med titlen *Lidt om den sorte kunst* med en faksimilegengivelse af 8 tekster (nr. 15-19 samt 21, 32 og 93), der omhandler forskellige faser i fremstillingen af trykte bøger. Også i denne lille bog ligger hovedvægten på Jost Ammans træsnit, men Hans Sachs' tekst er dog ledsaget af en oversættelse til dansk, endda i rimede vers.

Nærværende udgave skal ud over at gengive illustrationerne til *Stænderbogen* også yde Hans Sachs' tekst retfærdighed. Den formidler et ganske detaljeret billede af datidens liv og virke og giver i mange af tekststykkerne til de enkelte håndværk et konkret indblik i produkter og arbejdsprocesser. Med den danske oversættelse ønsker vi at gøre Hans Sachs' tekst tilgængelig for et bredere publikum.

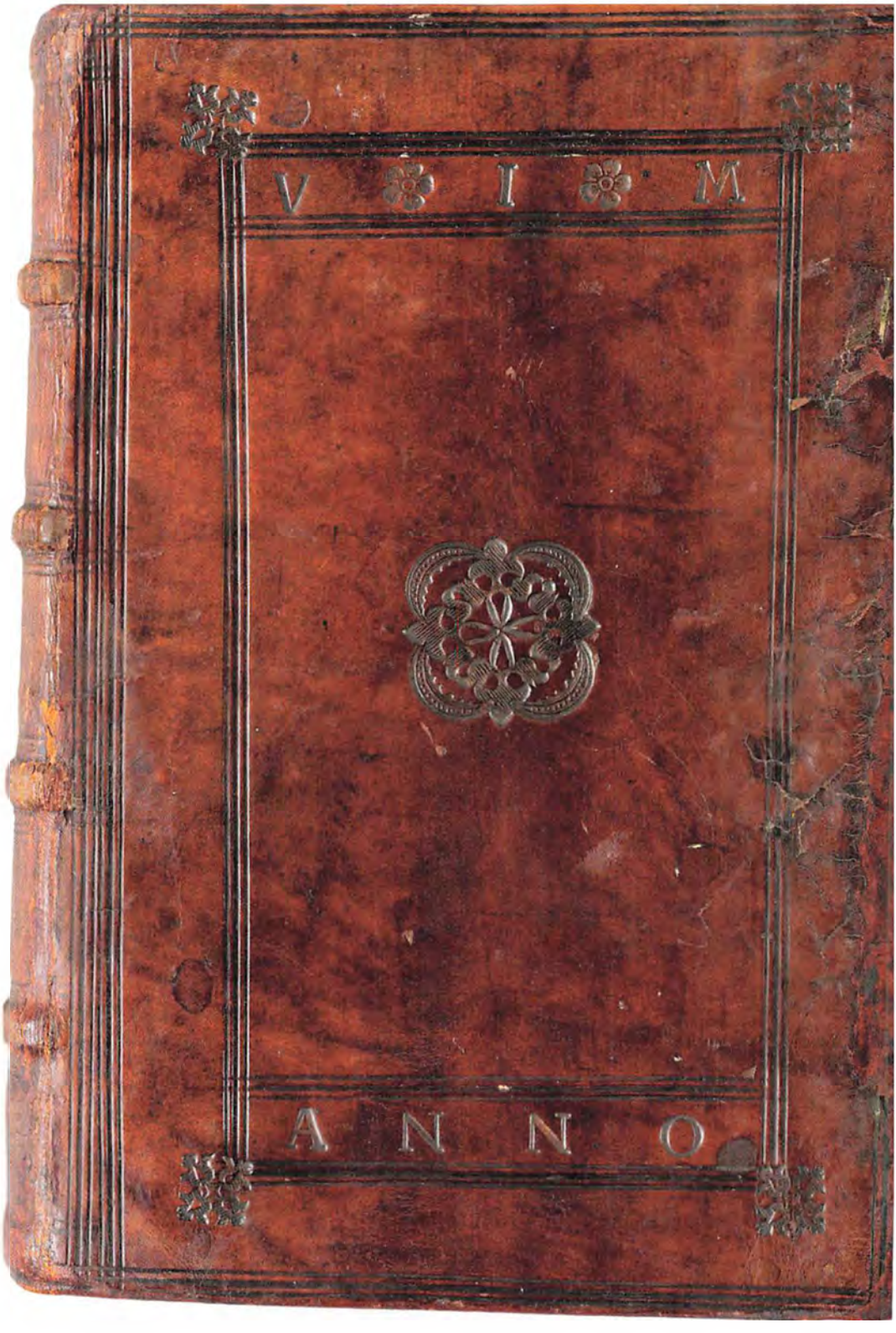

Det Kongelige Biblioteks eksemplar af *Stænderbogen*: forpermet

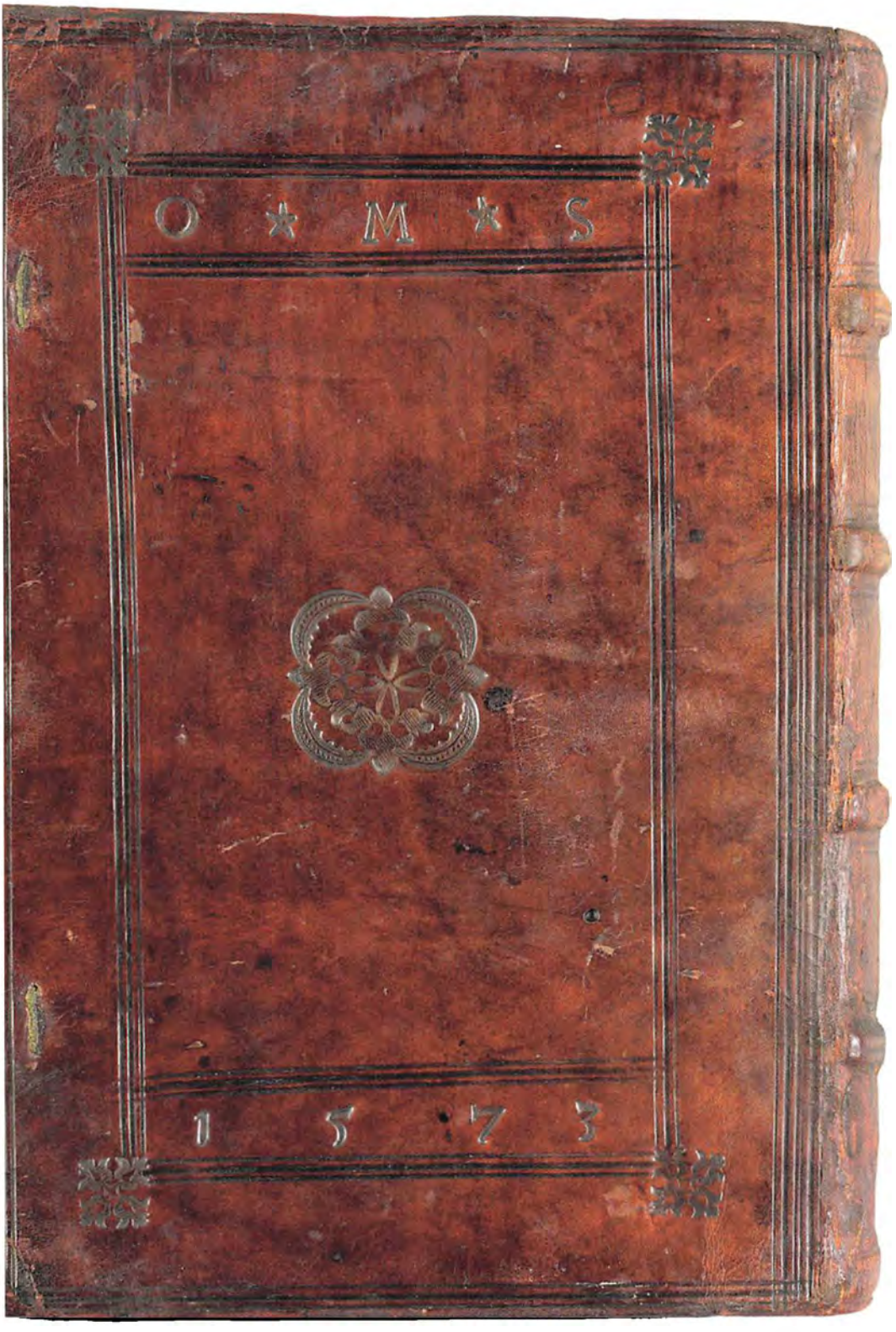
O * M * S
1 5 7 3

Stænderbogens billeder og tekster 4

af Jens Vellev

Den berømte *Stænderbog* udkom 1568 i Frankfurt am Main i to udgaver med henholdsvis tysk og latinsk tekst.[1] Udgiveren var *Sigmund Feyerabend* (1528-1590). Bøgernes træsnit skyldtes *Jost Amman* (1539-1591).[2] Den tyske tekst var skrevet af *Hans Sachs* (1494-1576), den latinske af *Hartmann Schopper* (1542- efter 1595). Bogtrykkeren af begge udgaver var *Georg Rab* (ca. 1535-1580), som havde latiniseret navnet til *Georgius Corvinus*.[3]

Initiativet til udgivelsesprojekterne er vel udgået fra Feyerabend, som også er ansvarlig for forordene i begge udgaver. I den tyske fremhæver han sin egen indsats ikke blot i forbindelse med tekstens redigering, men også i forbindelse med illustrationerne, som han har "fremstillet i trykken til særlig glæde, nytte og ære for alle kunstnere og for enhver [anden]". Allerede i den lange titel anføres, at bogen er forsynet med "kunstfærdige billeder, hvis lige ingen tidligere har set, alle stænder, som er indeholdt i denne bog, til ære og velbehag, og alle kunstnere såsom malere, guldsmede etc. til særlig behag i tryk udfærdiget". Det fremgår altså tydeligt, at forlæggeren har forestillet sig, at træsnittene ikke blot skulle illustrere teksten, men at de også kunne danne forlæg for andre kunstnere. Denne tankegang udtrykker han endnu mere markant i forordet til en udgave fra 1560 af en lille folkelig bog, *Biblische Figuren*, med træsnit af formskæreren

1 Der henvises i det følgende generelt til efterskriftet.

2 Den omfattende litteratur om Amman er opsummeret i Pilz 1992 s. 246-249. Det ældre klassiske katalogværk med detaljeret beskrivelse af Ammans omfattende produktion er Andresen 1864 s. 99-448.

3 Rab er behandlet i det klassiske værk om tyske bogtrykkere: Benzing 1963 s. 116 og 357.

Fig. 1 | På titelbladet til *Ein neuw Thierbuch* udgivet i Frankfurt am Main 1569 er Jost Ammans indsats som illustrator anført med de rosende ord: "gerissen durch den Kunstreichen Joß Amman von Zürich". En lignende karakteristik kunne med rimelighed have været benyttet i *Stænderbogen* udgivet året før. Sigmund Feyerabend skrev forord til begge udgivelser. De to bøger opbevares indbundet i samme bind på Det Kongelige Bibliotek.

Virgil Solis, hvor han motiverer udgivelsen med, at man gennem billederne kan få bevis for kunstnerens kristelige sindelag, og med "at malere og guldsmede og andre elskere af denne kunst ikke skal berøves dette arbejde, selv om de ikke formår at købe hele bibelen".[4]

Feyerabend har altså lagt stor vægt på *Stænderbogens* illustrationer, og det forekommer derfor mærkværdigt, at det blot er "den vidtberømte Hans Sachs", der bliver nævnt på titelbladet. Jost Ammans navn forekommer hverken her eller andetsteds i bogen. Anderledes er det i andre udgivelser, f.eks. i *Ein neuw Thierbuch* af Georg Schaller fra 1569. Også denne bog var udgivet i Frankfurt af Sigmund Feyerabend, men med dennes søn Hieronymus angivet som forlægger. Her karakteriseres illustrationerne på titelbladet som "gerissen durch den Kunstreichen Joß Amman von Zürich" (fig. 1).[5]

De implicerede i det lille udgivelsesprojekt opholdt sig altså alle i 1560'erne i to byer, Frankfurt og Nürnberg, der begge var driftige håndværker-, handels- og bogtrykkerbyer. De nærmere forhold omkring samarbejdet om bogen, som jo udkom samme år i to ret så forskellige udgaver med henholdsvis tysk og latinsk tekst, fremgår ikke klart af de forhåndenværende kilder. Den tyske version blev trykt i kvart (sidemål på ca. 12,5×19,5 cm), den latinske i oktav (sidemål på ca. 8×15 cm) (fig. 2). Baggrunden for at udsende både en tysk og en latinsk version har vel været købernes forskellige sociale og kulturel-

4 Citeret i oversættelse efter Lindgren 1988 s. 40.

5 Bogen findes på Det Kongelige Bibliotek indbundet sammen med *Stænderbogen* fra 1568.

Ein neuw Thierbuch.

Eigentliche vnd auch gründliche beschreibung allerley vier vnd zweyfüssigen Thieren/vom grossen biß zum kleinsten/ sampt derer Art/ Wesen/ Natur vnd Eigenschafft: Erstlich

Durch den weitberhümbten Hansen Bocksperger den jüngern von Saltzburg in visirung gestellt/ Folgendts gerissen durch den Kunstreichen Joß Amman von Zürich: Nun jetzt durch

Georgium Schallerum

von München

Gantz fleissig beschrieben/vnd in Teutsche Reimen gefasset/ nicht weniger nützlich denn lüstig zulesen/ vnd mit schönen kunstreichen Figuren aller vnd jeder beschriebener Thier gezieret/ Sampt der kurtzweiligen Historien auß vielen Scribenten zusammen gezogen: Allen Künstlern als Malern/Goldschmiden/ Bildhawern/ Formschneidern/ Studiosen/ etc. zugefallen vnd sonderlichem dienst in Truck verfertigt.

Mit Röm. Keys. May. Freiheyt in zehen Jaren nicht nach zu drucken.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn/ Anno 15[illegible].

M. D. LXIX.

Fig. 2 | De to eneste originale eksemplarer af *Stænderbogen*, som kendes i Danmark, opbevares begge på Det Kongelige Bibliotek. Det drejer sig om den tysksprogede førsteudgave fra 1568 og den latinske andenudgave fra 1574. De er trykt i formaterne kvart og oktav. Den latinske andenudgaves typografiske udstyr svarer stort set til førsteudgavens, som mærkværdigvis havde en noget anderledes titel. Den indledtes med et med græske bogstaver skrevet "PANOPLIA", efterfulgt af: "omnium illiberalium mechanicarum aut sedentariarum artium genera continens" osv. Det kan forekomme mærkeligt, at udgiveren valgte at udsende bøgerne i to så forskellige formater.

le baggrunde. Den tyske har kunnet tiltrække byernes bedrestillede borgerskab, mens den latinske var tiltænkt den lærde verden. Vi kender ikke de to oplags størrelser. De har vel ikke været store. Allerede seks år efter, i 1574, udsender Feyerabend nye udgaver. Et studium af bevarede eksemplarer med tilskrevne ejersignaturer vil med lidt held kunne give et indblik i bøgernes brug og udbredelse, men bøgerne er åbenbart store sjældenheder; i Danmark er på offentlige biblioteker blot registreret et eksemplar af den tyske originaludgave fra 1568 og et eksemplar af andenudgaven af den latinske fra 1574. De opbevares begge på Det Kongelige Bibliotek.[6] Der forekommer ingen tilskrifter i de to bøger. Det tyske eksemplar blev fem år efter trykningen – i 1573 – indbundet sammen med den ovenfor omtalte *Thierbuch* fra 1569. Bindet, som kan karakteriseres som et fint 1500-talsbind i kalveskind af god kvalitet, er sikkert ikke udført i Danmark. Bindtypen, som oprindelig er fransk, forekommer udbredt i hele Vesteuropa. Stemplerne med bl.a. initialerne VIM og OMS giver ikke mulighed for at lokalisere værkstedet, men indbindingerne er næppe udført i Danmark.[7] Hvornår bindet er kommet til Danmark og Det Kongelige Bibliotek, har det ikke været muligt at efterspore. Den latinske andenudgave på Det Kongelige Bibliotek er, som den tyske førsteudgave, blevet indført i de håndskrevne systematiske kataloger, som

6 Gennem en række store biblioteksfortegnelser, som efterhånden også kan findes elektronisk, er det muligt med lidt besvær at opspore eksemplarer af alle fire udgaver af *Stænderbogen*. Der findes for eksempel bind i *British Library*, *Bibliothèque Nationale* samt *Yale University* og *Harvard University* (USA). Der findes åbenbart ingen eksemplarer i *Library of Congress* (USA). I VD16 er opregnet eksemplarer af den tyske udgave fra 1568 på følgende tyske biblioteker: Bayerische Staatsbibliothek i München, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Forschungsbibliothek Gotha, Universitätsbibliothek Rostock, Bibliothek Otto Schäfer i Schweinfurt, Herzogin Anna Amalia Bibliothek i Weimar og Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel. En tidkrævende eftersøgning af bevarede eksemplarer vil kunne danne udgangspunkt for interessante brugerundersøgelser.

7 Bogbindshistorikeren Karsten Christensen takkes for konstruktive betragtninger om bogbindets eventuelle fremstillingssted.

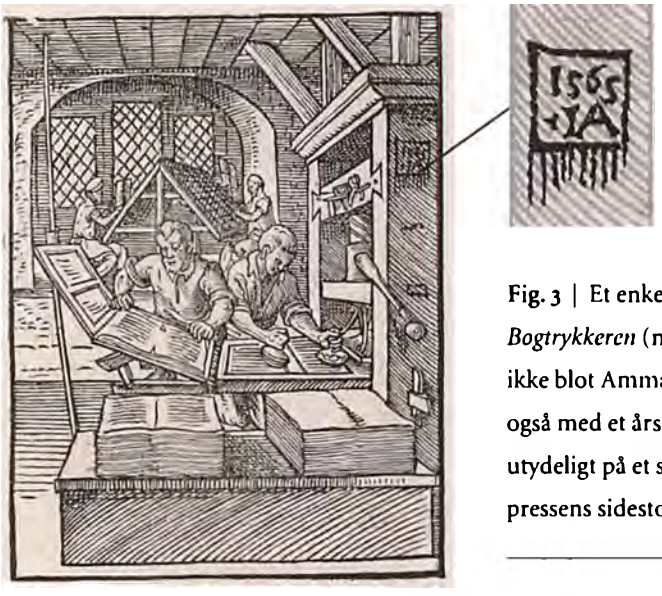

Fig. 3 | Et enkelt af træsnittene – *Bogtrykkeren* (nr. 19) er forsynet med ikke blot Ammans initialer IA, men også med et årstal 1565. Det ses lidt utydeligt på et skilt, som er anbragt på pressens sidestolpe.

blev påbegyndt, da overbibliotekar Daniel Gotthilf Moldenhawer i 1788 tiltrådte sin stilling. Det er måske i forbindelsen med katalogiseringen, at bogen er blevet omindbundet og forsynet med monogram for Frederik 6. (1808-1839).

Træsnittene

Bogprojektet kan være iværksat allerede i 1565. Den 30. oktober det år afslutter Sachs indføringen af sin tekst om "stænderne" i en af sine 'Spruch-digt'-bøger. Feyerabend daterer sit forord til Sachs-udgaven den 24. december 1567. Den mellemliggende tid er vel benyttet til produktionen af de mange træsnit. På et enkelt af dem – *Bogtrykkeren* (nr. 19) – har Amman anført året 1565 (fig. 3). Det ses lidt utydeligt på det lille skilt anbragt på en af pressens stolper. Det kan have markeret starten på arbejdet med de mange illustrationer. Amman har ved sin ankomst til Nürnberg fået kontakt til den driftige formskærer *Virgil Solis* (1514-1562), som havde oparbejdet en imponerende produktiv forretning.[8] Mange bøger, oftest udgivet af Feyerabend, var forsynet

8 Schultz 1938 s. 248-253.

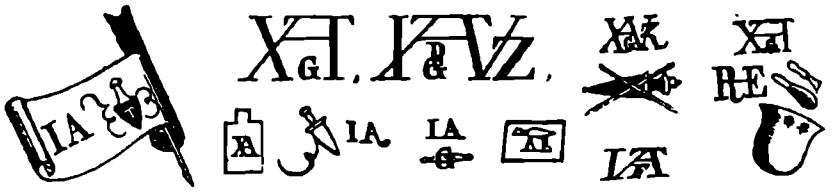

Fig. 4 | Jost Amman har gennem årene signeret sine værker – træsnit og kobberstik – med ret forskellige versioner af initialer. IA kan suppleres med for eksempel G for *Glasmaler* eller GVZ for *Glasmaler von Zürich*. Nogle gange suppleres med en formskærerkniv. Sammenstillingen er bragt i Andresen 1864 s. 99.

med hans fremragende træsnit, hvor den sammenskrevne signatur VS vidnede om ophavsmanden, eller rettere hans værksted. Signaturen må sikkert blot opfattes som værkstedets kontrolmærke.

Efter Solis' død i 1562 har Amman, med benyttelse af en del af formskærerne fra værkstedet, fortsat samarbejdet med Feyerabend. Værkstedssignaturen blev nu naturligvis Jost Ammans initialer IA i ret forskellige udformninger. Og princippet, som han kendte fra tiden hos Solis – at blot en del af træsnittene blev signeret – fortsatte. Nogle gange er signaturen IA suppleret med bogstavet G (for Glasmaler) eller GVZ (Glasmaler von Zürich) (fig. 4). Andre gange ses en formskærerkniv, som det kendes fra træsnittene fra Solis' værksted.[9] I *Stænderbogen* bemærkes det, at blot 32 af de 114 træsnit er forsynet med initialerne IA. Det drejer sig om følgende snit: 2, 3, 6, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24, 30, 31, 32, 39, 47, 48, 51, 54, 55, 59, 68, 74, 76, 78, 79, 83, 88, 89, 103, 110. – Det skal dog bemærkes, at snit 48 og 110 er identiske. Initalerne er ikke skrevet med fraktur som bogens tekst, men med ret forskellige versioner af latinske versaler. Især A'et fremtræder

9 Et udvalg af signaturer er gengivet som indledning (s. 99) til det detaljerede beskrivende katalog ved Andresen 1864.

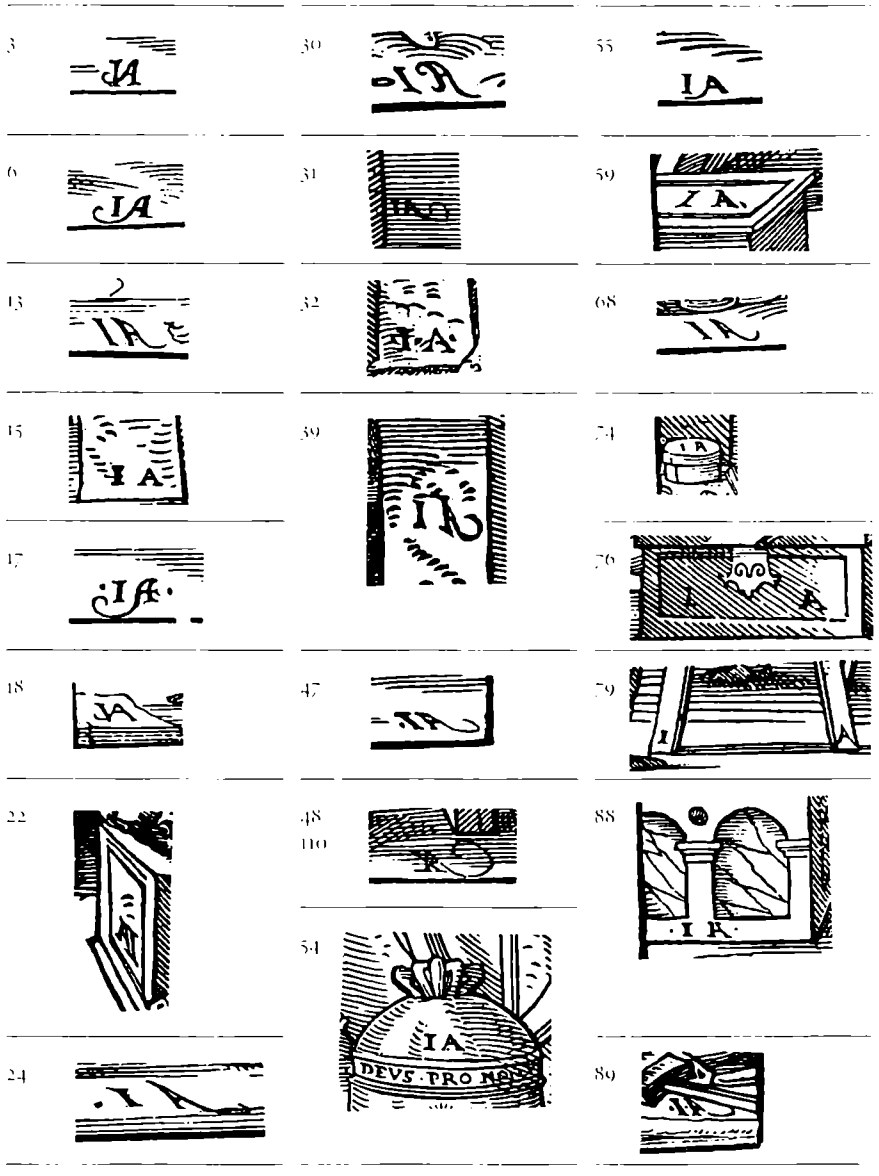

Fig. 5 | Jost Ammans initaler i *Stænderbogen* er udformet på mange forskellige måder. Nogle gange indgår de som en form for dekoration på inventar eller produkter.

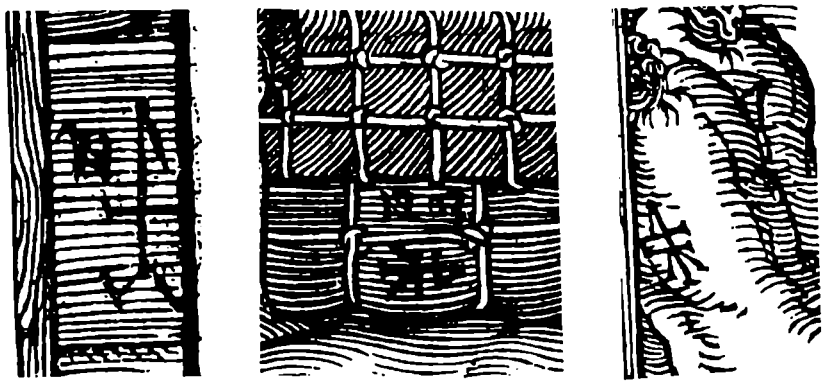

Fig. 6 | På tre træsnit (nr. 23, 29 og 40) har Amman fået anbragt et bomærke – måske forskellige versioner af hans eget. En gang er mærket placeret på en kasse under glarmesterens bord (nr. 23), to gange er mærket anbragt på købmandens snoromvundne pakke (nr. 29) og møllerens sæk (nr. 40). Amman arbejdede jo selv med glas.

med varierende udformninger af de slyngede afslutninger på benene (fig. 5). Den store forskellighed kan skyldes, at arbejdet har fordelt sig over længere tid, eller måske skal afvigelserne tilskrives, at det er forskellige formskærere, der har færdiggjort arbejdet efter Ammans fortegning. Initialerne er oftest placeret nederst i billedet, hvor der kunne findes en passende plads (f.eks. 3, 6, 103). Andre gange er de placeret mere eller mindre skjult på inventaret som en form for dekoration (f.eks. 51, 59, 76, 79). Nogle gange finder vi initialerne anbragt på produkterne (f.eks. 54: en klokke, 74 og 78: runde spånæsker). En enkelt gang er initialerne udformet som en tynd skriveskrift, der kan være svær at få øje på (48, og kopien 110). Et særligt tilfælde udgør som nævnt ovenfor nr. 19 med bogtrykkeren, hvor der på pressens ene stolpe er placeret en firkant med en tolinjet tekst, som med god vilje kan læses: 1565 / IA. Tre gange (23, 29 og 40) forekommer der bomærker, som nok er forskellige i udformningen, men dog også har visse fællestræk. Kan vi her stå over for udgaver af Jost Ammans personlige bomærke, hvor nogle enkeltelementer kan have været misforstået af formskærerassistenten? (fig. 6).

Bogens indhold har vel ved projektets start været aftalt med både illustrator og de to forfattere. Men et nærmere samarbejde synes der ikke at have været mellem de tre implicerede indbyrdes. Feyerabend har som arbejdsgiver åbenbart været den vigtige koordinator, som også skrev forord til begge udgaver. Det tyske er dateret 24. december 1567, det latinske få dage efter, den første januar 1568, angivet efter den romerske kalenderbetegnelse *calendæ januarij*. Rækkefølgen af træsnit – og tilhørende digte – er ikke helt ens i de to udgaver, men et overordnet princip er gennemgående – som det tydeligt fremgår af titelbladet i den tyske udgave. Her indleder udgiveren den lange titel med "Nøje beskrivelse af alle stænder på jorden, høje og lave, gejstlige og verdslige, af alle kunster, håndværk og beskæftigelser etc." Der startes følgelig i bogen med de gejstlige embeder i hierarkisk orden: pave, kardinal, biskop, præst, munk og jakobsbrødre. Derefter kommer kejser, konge, fyrste og adelsmand, som følges af læge, apoteker, astronom og prokurator. Først derefter dukker håndværkene frem. Der sluttes med en restgruppe bestående af fire narre. Hans Sachs var svoren lutheraner, men har naturligvis accepteret at bidrage med beskrivelser af også det katolske hierarki. Bogen skulle jo også sælges til den store katolsksindede del af befolkningen.

Udgangspunktet for bogens behandling af håndværk er naturligvis byen Nürnberg, men blot i et enkelt digt bliver dette afsløret af Sachs. I *Snedkeren* (nr. 88) indleder han: "Jeg er en snedker fra Nürnberg". Byen var efter tidens målestok stor. Det er anslået, at halvdelen af de ca. 50.000 indbyggere tilhørte en relativt velstående middelstand af håndværkere og handlende. Håndværkerne var dog afskåret fra at deltage i bystyret, og de måtte ikke, som det ellers var sædvane i tyske – og også danske – byer, organisere sig i lav. Den regulering af arbejdsforhold såsom mestrenes antal, arbejdstid og uddannelse, der var nødvendig, blev i Nürnberg varetaget af et bystyre bestående af en velstående overklasse.[10] Sachs tilhørte som uddannet skomager den store middelklasse, men via sin digterevne formåede han at indgå i

10 *Hans Sachs der Schuhmacher 1494-1576* 1994 s. 12-20.

Fig. 7 | Hans Sachs har selvfølgelig kunnet nikke genkendende til mange detaljer i træsnittet af hjembyen, som 1552 blev anbragt øverst på flyvebladet med hans "Ein lobspruch der stat Nürnberg". Op over byens tætliggende huse strækker sig tårnene på de mange kirker og byporte, som har fået deres navne tilføjet: Spittlertor, S. Jakob, S. Lorenz, S. Sebald og mange flere.

kulturelle miljøer, hvor han kom i kontakt med adskillige bogtrykkere og forlæggere.[11] Hans base forblev dog Nürnberg, som han allerede i 1530 tilegnede "Ein lobspruch der stat Nürnberg" (hyldestdigt til byen Nürnberg), som i 1552 blev genudgivet som flyveblad, øverst forsynet med et træsnit af byen, hvor de mange kirketårne rejser sig over den tæt bebyggede by (fig. 7).[12] Her havde håndværkerne indrettet deres efter Ammans træsnit at dømme ganske små værksteder.

I værkstederne finder vi ofte blot en enkelt person optaget af arbejdet. Han kan arbejde stående, eller han sidder på en skammel med tre ben som hos *Fortegneren* (16), *Formskæreren* (17), *Stenskæreren* (27). Men i flere tilfælde udføres arbejdet af mester selv assisteret af lærlinge. Herved bliver det muligt for Amman at illustrere flere ar-

11 Litteraturen om Sachs er overvældende. En særlig indgangsvinkel udgør de af hans skrifter, der er forsynet med træsnit. I 400-året for hans død arrangerede Nürnbergs bymuseum en udstilling med disse ofte sjældne grafiske arbejder – heriblandt også nogle af Ammans billeder i *Stænderbogen*. I udstillingskataloget *Die Welt des Hans Sachs* med 340 numre er en stor del af værkerne afbildet. I bogen findes der litteraturhenvisninger til de ofte svært tilgængelige ældre katalogværker.

12 Hele flyvebladet med billede og tekst er gengivet i *Hans Sachs der Schuhmacher* 1976 s. 13, mens træsnittet er gengivet i *Die Welt des Hans Sachs* 1976 s. 252-253.

bejdsgange. I billedet med *Bogtrykkeren* (19) ses i forgrunden to, der arbejder ved trykpressen, mens andre to i baggrunden er placeret ved de skråtstillede sættekasser. Nogle gange er det hustruen, der hjælper til. Det er vel tilfældet med *Nålemageren* (76) og *Bjældemageren* (74). I det sidste tilfælde finder vi som noget sjældent et legende barn.

Værkstederne har ofte direkte forbindelse til gaden udenfor, så kunderne kunne betjenes, mens de inspicerede arbejdet. Ved *Skomageren* (50) sidder to svende i forgrunden, mens det vel er den finere klædte mester, der handler med en kone. På en stang i vinduesåbningen hænger sko til salg. Flere af dem er vist som tidens typiske *komulesko* med brede tåender. Den samme kombination af værksted og salgsbod mod gaden med ophængte varer i åbningen ses ved *Pungmageren* (34), hvor det også må være mester selv i fin dragt, der handler med et par skeptiske kunder. I tilfældet med *Vægtmageren* (79) er produkterne igen hængt frem til beskuelse, men kunden er nu kommet ind i værkstedet, hvor mester i sit fine tøj sidder ved arbejdsbordet.

Nogle gange har Amman valgt at vise værksted og salgsbod set ude fra gaden (fig. 8). *Urmageren* (67) står bag skranken med udstillede ure, hvor især det ene vises med mange tandhjul. Den indviklede mekanik har naturligvis været noget, som Amman har været optaget af. Sachs derimod beskriver produktionen af sandure, som slet ikke ses på billedet. Mon de to har arbejdet helt uafhængigt af hinanden? I baggrunden af billedet ses en svend, der med en hammer bearbejder en metalplade, som vel har været opvarmet i ildstedet bag ham. For Amman har det været vigtigt i billederne at kunne vise en eller flere arbejdsprocesser. *Lygtemageren* (80) viser et udvalg af sine produkter til en kone på gaden. Der har her ikke været plads til at vise en arbejdssituation inde i værkstedet, men mester får dog en hammer i hånden.

Nogle håndværk har krævet mere plads end blot et enkelt værkstedslokale med salgsmulighed til gaden. *Papirmageren* (18) i Nürnberg må have haft sin papirmølle placeret ved floden Pegnitz, som

Fig. 8 | Amman viser ikke byen med gadelivet og de tætliggende forretninger, hvor brillemageren og skomagerne kan have været naboer. Et indtryk af et samtidigt gadestrøg med butikker finder vi i en tegning af den flamske kunstner Jan van der Straet, kaldet Stradanus (1523-1605). Billedet med titlen "Conspicilla" (Briller) indgår i en serie kaldet "Nova Reperta" (Nye opdagelser), som omkring 1584 blev udgivet i form af kobberstik udført af skiftende kunstnere. De 24 motiver, hvori indgår bogtrykkeren og kobberstikkeren, kan på mange måder ses som paralleller til Ammans lidt ældre håndværksbilleder. På billedet er ikke blot vist brillemageren, men også skomageren og skriveren. De fleste aktører bærer naturligvis briller. Efter *Hans Sachs – Der Schuhmacher* 1994 s. 25.

drev hjulene, hvis skovlblade ses uden for vinduerne. Lige indenfor er stampen placeret. Her blev kludene søndermalet. Papirmageren står alene ved det bødkrede kar med sin si og øser papir. Hertil kræves normalt to personer, men der har på træsnittets begrænsede plads ikke været mulighed for at vise alle de komplicerede arbejdsgange.

Ved bagvæggen er der blevet plads til pressen, hvor vandet blev presset ud af de våde papirark. Drengen i forgrunden bærer en stabel nypresset papir. I det tilhørende digt anføres flere af de arbejdsprocesser, som Amman ikke har fundet plads til. Her nævnes, at kludene skal skæres itu, de skal opblødes i vand, papirarkene skal lægges på filt. Efter presning skal arkene hænges op til tørring. Og så har Sachs naturligvis – som det var tilfældet med Ammans træsnit – gennem digtets otte linjer kun været i stand til at inddrage udvalgte, men relevante redskaber og arbejdsprocesser. Ingen af dem kommer for eksempel ind på det i papirproduktionen så udbredte fænomen, at den på øserammen opspændte sibund af kobbertråd har været forsynet med et påsyet letgenkendeligt ornament, som blev overført til papiret i form af et vandmærke. I bøgerne ses disse mærker placeret ved bogfalsen, så de fordeler sig over to blade. Dette skyldes, at de store papirark efter trykningen jo skulle falses før indbinding. Ved nærmere studium af eksemplaret af 1568-bogen på Det Kongelige Bibliotek kunne det konstateres, at der ikke blot forekom flere mærketyper, men at papirkvaliteten også ændrede sig hen igennem bogen. Bogtrykkeren Georg Rab i Frankfurt har åbenbart måttet færdiggøre bogen med papir fra flere producenter (fig. 9).

Gennem de mange fint komponerede træsnit får vi indblik i værkstedernes indretning med borde, stole, bænke og skabe. En enkelt gang dukker en kakkelovn op (76). Amman har som glasmaler åbenbart haft en særlig glæde ved vinduer, som fremtræder i mange forskellige udformninger.

I mange værksteder, hvor der arbejdes med metaller, ses et ildsted, en ovn eller en esse. Det drejer sig naturligvis om *Smeden* (72), hvor essen fylder meget i baggrunden. Hos *Sømsmeden* (69) forekommer essen noget overdimensioneret. Den er desuden med en lille flad skorsten placeret, så røgen driver ud inde i rummet. Amman har åbenbart for billedkompositionens skyld gengivet indretningen af værkstedet på en misvisende måde. Set med kritiske briller vil der sikkert kunne påvises flere unøjagtigheder i de detaljefyldte billeder.

For Amman har det været vigtigt på den begrænsede plads at vise

Fig. 9 | Papiret i 1568-udgaven af *Stænderbogen* på Det Kongelige Bibliotek skifter kvalitet flere gange gennem bogen. I starten optræder et tyndt papir med tydelige såkaldte kædelinier, men uden vandmærke. Fra ark Q med brillemageren bliver papiret tykkere og grovere. Senere bliver papiret tyndere. På nogle ark forekommer der nu vandmærke. På bladet med Bjergværksmanden (nr. 104) ses inde ved falsen en 4-bladet blomst, som er afslutningen på motivet med en krukke, som optræder på bladets fortsættelse. De vandrette kædelinier ses med en afstand på 3 cm.

flere centrale arbejdsprocesser, som dog ikke behøvede at være udført samtidig. Billederne skal ikke opfattes som skildring af bestemte værksteder eller butikker. Gennem ture rundt i byen har det for ham været muligt at få et nuanceret indblik i arbejdsdagen hos håndværkerne, og på den måde er han i stand til at vise et inspirerende *helhedsbillede* af en tysk renæssancebys arbejdsmæssige dagligdag.

Håndværkerne benyttede sig naturligvis af mange forskellige former for værktøj, som de betjener med synlig koncentration. Arbejdsdagen har sikkert været lang, og det lykkes for Amman at vise, at der arbejdes flittigt og koncentreret. *Snedkeren* (88) bruger sin rammesav, *Vognmageren* (89) skeboret, mens de mange typer af smede – for eksempel *Kobbersmeden* (65), *Sømsmeden* (69) og *Smeden* (72) – har løftet den højre hånd med hammeren. Amman har her naturligvis fortegnet motiverne spejlvendt på træstokken, så håndværkerne på det retvendte tryk brugte den rigtige hånd til at føre deres værktøj. Ved andre erhverv vises mere specialiserede former for værktøj. Det gør sig for eksempel gældende ved *Bogbinderen* (21). I værkstedet arbejdes samtidig med to delprocesser. I forgrunden tilskæres bogblokken med en *boghøvl*. Til venstre ses en *bogpresse*, hvori der sidder en bog med en banket fals. På gulvet ligger en *nedbankningshammer*. Manden i baggrunden sidder ved en *heftelade*. På væggen hænger forskelligt værktøj, hvor især de tre *rullefileter* skiller sig ud. De benyttes til at præge guldstreger på bindet.[13]

Ammans træsnit viser ikke blot arbejdsprocesser, men også i mange tilfælde de færdige produkter. Hos *Skrædderen* (45) hænger en kjole på væggen, på gulvet hos *Klokkestøberen* (54) står selvfølgelig en stor klokke, som er forsynet med latinsk indskrift: "DEVS PRO NO[BIS]". Men mesteren kunne også støbe kanoner, mørsere og malmgryder. På væggen er placeret et stort hjul, hvorpå er viklet et

13 Arbejdsprocesserne i de forskellige håndværk er beskrevet i den omfattende faglitteratur. Her skal blot henvises til et tysk og et dansk oversigtsværk: Reith (udg.) 1990 og Nellemann & Danielsen (red.) 1971. Bogbinderfaget er i de to værker behandlet s. 42-46 og s. 65-73.

reb. Det er uklart, hvilken funktion hjulet har haft. Et lignende hjul finder vi hos *Kandestøberen* (75), som på et bord og en hylde har vist et udvalgt af drikkekrus og kander. Hos *Brillemageren* (57) ligger de slebne glas fremme. En åbenbart ældre kunde med langt skæg prøver, hvordan de nu monterede brilleglas virker. Hvis han har købt, har han nok kun brugt dem ved særlige lejligheder. Ingen af de i bogen afbillede personer er vist med briller.

En del af træsnittene viser situationer, hvor der ikke fabrikeres varer. Det drejer sig her især om erhverv knyttet til fødevareproduktion: *Slagteren* (37), *Kokken* (39), *Mølleren* (40), *Bageren* (41), *Bonden* (42). Her synes det, som om Amman har haft svært ved at finde detaljer, der kunne nuancere arbejdssituationerne. Ved bageren kunne han have vist nogle af de mange brødtyper, som Sachs opremser. Det går bedre med *Ølbryggeren* (43), hvor de bødkrede kar og tønder fylder godt op i billedet. For første og eneste gang finder vi en *stige*, der leder op til en platform, hvor råvarer kan have været anbragt.

Musik har åbenbart spillet en stor rolle for borgerne i Nürnberg. Og nu optræder kvinderne som udøvere, måske ikke af et erhverv, men som dygtige amatører. Af *Sangerne* (100) er de to kvinder. Bogen med basstemmen er lagt frem på bordet. I tilfældet *Orgelspilleren* (105) er hovedpersonen en kvinde. Instrumenternes navne danner udgangspunkt for overskrifterne *Harper og lutter* (106), *Tre gigespillere* (107), *Tre pibere* (108).

For udgiveren Feyerabend har det været vigtigt, at også gejstlighed, fyrster og adel var med i bogen. Og igen er det lykkedes Amman at lave illustrationer, der mere eller mindre klart karakteriserer de enkelte personers tilhørsforhold. Her har han naturligvis ladet sig inspirere af forskellige tegnede og malede forlæg. *Paven* (1) er således vist med tiara, den tredobbelte krone, *Kardinalen* (2) med sin flade hat, mens *Biskoppen* (3) har sin bispehue. – Som modvægt til de fine personkredse i starten slutter bogen overraskende med fire *Narre* (111-114) med hver sin "stillingsbetegnelse".

Man kan gå på opdagelse i Ammans detaljerede billeder, hvor der gang på gang dukker overraskende detaljer op. Hos *Tandtræk-*

keren (52) finder vi således en række udtrukne tænder ophængt til beskuelse. Og på samme måde fremtræder der i digtene af Sachs en forundelig nuanceret dagligdagsverden.

Den tyske *Stænderbog* har i nyere tid opnået en enorm popularitet. Dette skyldes især Ammans små detaljefyldte, men klare træsnit, som let lader sig reproducere. Den tyske udgave er således, ofte uden forordet, genoptrykt mange gange (første gang 1884), og de enkelte håndværksbilleder optræder som illustrationer i et stort antal kulturhistoriske publikationer, hvor de ofte, måske i mangel af bedre egnet materiale, kommer til at fungere som lidt tilfældige billedreferencer. Blot i et par af nyudgivelserne optræder der en introduktion eller et efterskrift, som mere detaljeret prøver at sætte tekst og billeder i perspektiv. Dette skete for eksempel først sent med de klassiske udgaver hos det tyske Insel Verlag, som siden 1934 har udsendt mange oplag, alle med betegnelsen *Insel-Bücherei Nr. 133*. I 1975 udkom bogen med et efterord af Manfred Lemmer, som kortfattet kommenterer billederne.[14] Det er i øvrigt karakteristisk, at denne version af *Stænderbogen* er udgivet med Jost Ammans navn først på titelbladet. Derefter dukker ikke blot Hans Sachs op, men også Hartmann Schopper. Begrundelsen for det sidste er, at udgaven som bilag også bringer de 19 ekstra træsnit af militærpersoner, som var med i den latinske udgave. En amerikansk udgave fra 1973 bringer en introduktion ved Benjamin A. Rifkin, som med mange fine iagttagelser og henvisninger til relevante værker må betragtes som det første væsentlige bidrag til en nuanceret indplacering af værket i en større almenkulturel europæisk sammenhæng.[15]

Mærkværdigvis synes *Stænderbogen* ikke at have været genstand for en detaljeret behandling i monografisk form, før Rolf Dieter Jessewitsch i 1987 udgav *Das "Ständebuch" des Jost Amman (1568)*. I bogen ses Ammans billeder i relation til især forholdene i Nürnberg, som jo er udgangspunktet for Ammans arbejde. Det påpeges, at der

14 Lemmer 1975.

15 Rifkin 1973.

for mange af håndværksbillederne ikke forelå en *ikonografi*, der direkte kunne overtages.[16] Enkelte af billederne kunne således optræde som repræsentant for flere håndværk. Anderledes forholdt det sig i tiden efter, hvor Ammans grafiske "tolkning" af flere håndværk kom til at danne et ikonografisk udgangspunkt for nye fremstillinger.

Træsnit var dyre at fremstille, og stokkene med de indskårne motiver er derfor ofte blevet genbrugt. Efterhånden blev træstokkene slidt. Det ses tydeligt på trykkene i andenudgaven af *Stænderbogen*, hvor detaljer er forsvundet. Flere af illustrationerne ses anvendt i andre sammenhænge. Det kan i dag være en kompliceret opgave at finde frem til de ofte sjældne publikationer. En første oversigt blev fremlagt 1864 i Andreas Andresens store katalogværk om Jost Amman. Her anføres fire tilfælde af genbrug. Nogle af publikationerne er udgivet i Frankfurt am Main, hvor Ammans træstokke har fået et efterliv til langt ind i 1600-tallet.[17]

Digtene

Som det ovenfor er påpeget, ser det ud til, at beskrivelserne i versene af Sachs sjældent direkte refererer til detaljerne i billederne. Forfatteren, som også var håndværker (skomager), har haft et godt kendskab til dagliglivet i sin fødeby, hvor han efter ungdomstiden på valsen tog permanent ophold. Nürnberg var en stor handelsby, som havde kontakter til hele Europa. Navne på byer og lande dukker da også op i relevante sammenhænge. *Mainz* omtales som bogtrykkerkunstens fødested (19), købmanden (29) handler med *Arles*, pungmageren (34) benytter skind fra *Eger, Prøjsen, Køln* og *Rusland*, remmesnideren (36) får læder fra *Køln*, overskæreren (60) arbejder med klæde fra *Mechelen, London* og *Lier*, bødkeren (90) laver pakfade til tranport

16 Jessewitsch 1987 s. 137.

17 Andresen 1864 s. 383-84. I tilfældet med Tommaso Garzonis *Piazza universale* – den tyske udgave fra 1659 – påpeges det, at "Die Abdrücke sind schlecht. Einige verloren gegangene Stöcke sind durch radirte Kopieen ersetzt".

til *Frankfurt, Leipzig* og *Lübeck*. Desuden omtaler Sachs de berømte sølvminer i *Joachimstal* og *Annaberg*. Sydeuropa er repræsenteret ved de kendte pilgrimssteder *Santiago de Compostela* og *Rom*; glarmesteren (23) sælger glasruder fra *Venedig*, mens buntmageren (46) anvender *vælske* (italienske eller franske) halsskind og gedeskind. Men Norden finder Sachs ikke anledning til at nævne. De bækkener, som kedelsmeden (73) sælger *omkring i landet*, nåede også i stort tal til Danmark, hvor de ofte fandt anvendelse som dåbsfade. Men den detalje har ikke været relevant for Sachs. Hans verden udgik fra Nürnberg med udblik til *velkendte* lokaliteter i Europa.

Sachs har som den berømte personlighed med sit navn fremhævet på bogens titelblad kunnet forholde sig relativt frit til de udstukne temaer. På den begrænsede plads lykkes det ham dog at give læseren et detaljeret indblik i vidt forskellige aspekter af byens dagligdag. De naturprodukter, som udnyttes, bliver opregnet med mange detaljer. Stenskæreren (27) benytter *granater, rubiner, diamanter, smaragder, hyancinter, kalcedoner* og *berylller*. Pungmageren (34) benytter skind af *hjort, får* og *kalv*, mens buntmageren (46) arbejder med *zobel, mår, egern, los, hermelin, ilder, ulv, ræv* og *ged*. Knivsmeden (63) laver skafter af *elfenben, buksbom* og *sandeltræ*. Bødkeren (90) bruger *fyrre-, gran-* og *egetræ*.

Fødevarer spiller en stor rolle. Her er slagteren (37) naturligvis væsentlig. Hos ham ser vi, at Nürnbergs borgere kunne købe kød af en *friskslagtet okse, kalv, får* eller *svin*. Og alt skulle udnyttes: *kalvehoveder, fødder, indmad, kallun* og *oksemave*. Jægeren (38) skød *bjørn, vildsvin, rådyr, hjort, ræv, ulv* og *hare*. Kokken (39) kunne for fine gæster tilberede *risretter, krydrede kødgryder* og *grønsagsretter* med *fugle* og *fisk*, og for de hårdtarbejdende kunne han tilbyde *hirsegrød, byggrød, blodpølser, roer* og *kål*. Der var naturligvis forskel på folk. Bageren (41) bager *brød af hvede, rug* og *spelt*. Det nævnes ikke, hvor det benyttede *salt* kom fra. Men der bliver plads til at opregne en række brødtyper: *simler, kringler, leve, spoler* og *vegger*. Den stakkels bonde (42) må drikke *vand* og spise *groft brød*.

Lægen (11) kunne bestemme sygdommes art ved at studere *uri-*

nen. Den situation har Amman vist. Lægen sidder dog ikke i sin konsultation, men viser kolben med urin frem på åben gade. Som medicin giver han *saft* eller *mikstur*. Her er Sachs ikke synderlig meddelsom. Bedre går det hos apotekeren (12), som i sin lifligt duftende forretning benytter *sukker* med *krydderier*. Han laver *afføringsmidler* og *lavement* efter råd fra lægen. Bartskæren (51) havde ud over at være barber også en funktion som læge/kirurg og kunne behandle *knoglebrud* eller *skære stær*. Han kunne også *trække tænder ud*. I modsætning til lægen er han af Amman vist i sin butik. Tandtrækkeren (52) kan ikke bruge al sin tid på at *fjerne dårlige tænder*. I butikken sælger han *kramvarer, petroleum, ormefrø, teriak* og *fluesvampe*. Hos badskæren (53) kunne man ikke blot få *åreladning*, men man kunne også *blive klippet*.

Det lykkes for Sachs at opregne et imponerende udvalg af de produkter, som håndværkerne kunne levere. Og ofte får de en kort beskrivelse med på vejen. Baldyreren (25) laver *hårbånd af hvide perler*, og *messehaglerne* til kirkerne forsyner han med *broderier*. Guldsmeden (26) laver *gyldne signetringe* og *smykker besat med ædelstene*. Stenskæreren (27) kunne *skære våben i ædelsten*, som guldsmeden sætter i signetringen. Møntmesteren (31) slår tidens mønt: *gylden, kroner, dalere, batzere, hvider, kreutzere og tournoser*. Her får Sachs ikke gjort rede for møntmesterens særlige stilling. Nok fremhæves det, at han arbejder i sit værksted, og på billedet er vist en tilskuer, der fra gaden iagttager arbejdet. Sådan har virkeligheden nok ikke været. For Sachs har det blot været væsentligt at fremhæve møntmesterens hæderlighed og hans evne til at producere alle typer mønter med et kunstnerisk præg.

Man kunne forestille sig, at Sachs som udlært skomager ville beskrive detaljer i sit fags arbejdsgang, men han vælger at opregne en række produkter, som viser skomagerens alsidighed, som strækker sig til meget andet end sko: *bøsse-* og *armbrøsthylstre, vadsække, brandspande* og *overtræk til rejsekister*. Først derefter nævnes *støvler, tøfler* og *sko*. På billedet fra butikken bliver der kun plads til sko.

Børstenbinderen (58) laver *klæde-* og *opvaskebørster*, mens kob-

bersmeden (65) får opregnet et langt større udvalg, hvor her blot skal fremhæves: *spande, badekedler, baljer, brandslukningskar, bryggerkedler, pander, sulefade* og *hatte til brændevinsbrænding.* Her får vi til slut nævnt et håndværk, som i bogen ikke får en særskilt behandling.

Messingsmeden (68) kan levere varer til adel, kirke og borger i form af *våbenskjolde til fyrstegrave, røgelseskar til kirken* og *messingsprøjter ved ildebrand.* Det var naturligvis vigtigt at kunne have et bredt udsnit af byens indbyggere som kunder.

Som afslutning skriver Sachs, at han nu har beskrevet 114 *personer* i meget forskellige embeder. Det har altså været ham magtpåliggende, at det var det enkelte menneske, der var i centrum. Enhver skal passe sit arbejde og sky laster og lediggang. Alle skal være tilfredse med deres tildelte rolle i samfundet og prise Gud. Heri er han enig med sin udgiver Feyerabend, som i forordet fremhæver, at "enhver skal være tilfreds i sin stand, sit erhverv eller håndværk, hvori Gud har indsat ham".

Andre stænderbøger

Stænderbogen fik med sine tilsammen fire udgivelser åbenbart en rimelig stor udbredelse. Bøgernes træsnit har været kendt af mange, og de må have været inspirationskilder – måske gennem flere mellemled – for en række kunstnere i 1600-tallet. I Nederlandene udførte Jan Joris van Vliet, der blev født i Delft eller Leiden og levede ca. 1610- efter 1635, i 1635 en serie på 18 raderinger med motiver, der viser centrale håndværk som bager, smed og væver – de fleste var også vist af Amman. Van Vliets ry skyldes primært hans arbejde for den berømte maler Rembrandt (1606-1669). Nogle af bladene af van Vliet er signeret "H.J. v. vliet fe. 1635". Nogle år efter – sikkert i 1650'erne – udførte maleren Leonaert Bramer (1596-1674) i Delft en serie tegninger med motiver af håndværkere og bissekræmmere, der udråber deres varer. Tegningerne er nummereret 1-65, nr. 15 forekommer to gange, så antallet når op på 66. De er alle forsynet med en "stillingsbetegnelse" som *Backer* (bager), *Wever* (væver) med videre. Ved

Fig. 11 | Jan Joris van Vliets radering af bageren fra 1635. Efter Barnes 1995 s. 27.
Fig. 12 | Leonard Bramers tegning af bageren fra 1650'erne. Inspirationen har åbenbart været van Vliets lidt ældre radering. Efter Barnes 1991 s. 37.

sammenligning med van Vliets serie fremgår det, at Bramer i flere tilfælde har ladet sig inspirere af for eksempel arbejdsstillinger hos van Vliet (fig. 11 og 12).[18]

Hverken van Vliets eller Bramers billeder blev ledsaget af en beskrivende tekst, og de udkom ikke i bogform. Det var til gengæld tilfældet med en serie på 100 små tegninger, som illustratoren og forfatteren Jan Luyken (1649-1712) udførte i Amsterdam i slutningen af 1600-tallet. Tegningerne, der i dag opbevares i Amsterdams

18 Alle Bramers tegninger, opbevaret i Rijksuniversiteit i Leiden, er gengivet i Barnes 1991. Donna R. Barnes, tilknyttet Hofstra Museum, Hempstead, New York, i USA, har især beskæftiget sig med nederlandsk dagligliv i 1600-tallet. Bramers tegninger fik hun udstillet på sit museum i 1991. Barnes påviser med flere eksempler Bramers udnyttelse af van Vliets lidt ældre grafiske arbejder.

Historiske Museum, giver et detaljeret indblik i livet i de forskellige værksteder, hvor arbejdet i mange tilfælde udføres med samme redskaber, som det vises på Ammans 100 år ældre træsnit. Ved en nærmere analyse fremgår det, at Luyken ikke direkte kopierer Amman, men der forekommer så mange lighedspunkter – ikke blot i valget af håndværk, men også i billedernes komposition – at man må gå ud fra, at Luyken har haft kendskab til motiverne i den tyske *Stænderbog*.[19]

Luyken, som var en produktiv forfatter og illustrator, har åbenbart allerede fra arbejdets start tænkt på, at illustrationerne som kobberstik skulle udgives i bogform sammen med en belærende religiøs tekst. Han havde i begyndelsen af 1670'erne tilsluttet sig den protestantiske sekt mennonitterne. Værket udkom 1694 i Amsterdam med titlen *Het Menselyk Bedryf* indsat i et figurrigt kobberstik og med undertitlen *Vertoond in 100 Verbeeldingen: van: Ambachten, Konsten, Hanteeringen en Bedryven; met Versen.* Som udgivere anføres foruden Jan (Johannes) også hans søn Caspar (1672-1708).[20] Hver enkelt af de 100 håndværkstegninger med den tilhørende tekst skulle i forbindelse med trykningen graveres på kobberplader. Dette foregår normalt ved at motivet graveres spejlvendt på pladen. Men nu viser det sig, at Jan Luykens originale tegninger allerede var udført "spejlvendt", så motiverne direkte kunne overføres til kobberpladen (fig. 13 og 14).

Bogen udkom allerede i udgivelsesåret 1694 i en ny udgave. I 1704 så en version, der blev håndkoloreret, dagens lys, og flere piratudgivelser vidner om bogens popularitet. Valget af motiver udspringer naturligvis af den dagligdag, som Jan Luyken kendte. Vi befin-

19 De 100 tegninger blev i 1995, som det var tilfældet i 1991 med Bramers tegninger, vist på Hofstra Museum i USA. Det fyldige udstillingskatalog inddrager med et omfattende billedudvalg ikke blot van Vliets og Bramers arbejder, men også Ammans træsnit fra hans *Stænderbog*: Barnes 1995.

20 Luiken 1694. – Familienavnet blev stavet på flere måder: Luiken, Luyken, Luijken. Bogen er 1971/72 udkommet i fotografisk optryk uden oplysning om forlag med videre. Bogen er købt til Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 13 | Jan Luykens tegning af hjulmageren fra ca. 1590. Efter Barnes 1995 s.130.

Fig. 14 | Jan Luykens kobberstik af hjulmageren fra den trykte udgave *Het Menselyk Bedryf* fra 1594. Stikket er en spejlvendt udgave af det lidt ældre tegnede forlæg.

---

der os nu ikke i den driftige sydtyske handelsby Nürnberg med rødder i middelalderen, men i verdensbyen Amsterdam i tiden før 1700, hvor prægtige borgerhuse og store sejlskibe vidnede om en hidtil uset rigdom.

Mens Jan Luyken i Amsterdam lavede sine håndværkstegninger, blev der i Nürnberg arbejdet på et tilsvarende, men langt mere ambitiøst projekt. Kobberstikkeren og kunsthandleren Christoph Weigel (1654-1725) havde i 1697/98 slået sig ned i Regensburg, hvor han i 1698 udgav en stænderbog på ca. 700 sider. Den lange titel indledes med *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände,* hvorved illustrationernes betydning understreges. I 25 afsnit behandler han i alt 204 erhverv. Teksten er forsynet med i alt 212 kobbertik. I forordet til bogen nævner Weigel, at de "beygefügte Kupffer-Figuren" er blevet aftegnet i værkstederne med store omkostninger. Weigel fremhæver selv, at Nürnberg har dannet udgangspunkt for projektet, men han

afslører ikke, hvem der har stået for dette store forarbejde. Det har vist sig, at det skyldes Nürnbergkunstneren Georg Christoph Eimmart (1638-1705). Gennem hans bevarede skitsebøger med mange detailtegninger får vi indblik i ofte komplicerede arbejdsgange og redskabernes indviklede konstruktion. Med dette omfattende studiemateriale har det været muligt for Weigel, som selv deltog i arbejdet med kobberstikkene, i et enkelt billede at give essensen af et erhverv.[21]

Weigels ambitiøse projekt begrænsende sig dog ikke til den sydtyske by, men han ville også inddrage erhverv, som ikke blev dyrket der. Og nu viser det sig, at Weigel genbrugte 87 af Luyken-familiens 100 kobberstik, som jo var udkommet blot fire år tidligere. Det ser ud til at Caspar Luyken også i en årrække selv arbejdede som kobberstikker for Weigel.[22]

Som baggrund for udformningen af den imponerende stofmængde anfører Weigel i sit forord, at han har benyttet værker af en længere række forfattere, men han henviser blot til en enkelt, den italienske selvlærte katolske Tommaso Garzoni (1549-1589), som i Venedig i 1585 udgav den berømte og mange gange på flere sprog senere optrykte omfattende encyklopædiske *La piazza universale di tutte le professioni del mondo.*[23] Weigel har nok benyttet en af de tyske udgaver udgivet i Frankfurt i 1641 eller 1649, hvor den markante og svært oversættelige titelindledning er bibeholdt: *Piazza Universale: Das ist: Allgemeiner Schawplatz, Markt und Zusammenkunfft aller Professionen.* Og her har Weigel desuden kunnet se nogle af Ammans træsnit fra *Stænderbogen* genbrugt ca. 75 år efter deres udarbejdelse.

---

21 Weigel 1698. Bogen er 1987 udkommet i fotografisk optryk med forord, hvor Eimmarts indsats bliver fremhævet med viste eksempler. Weigel har sat sine initaler på et enkelt af billederne – ved side 172.

22 Caspar Luyken har signeret enkelte af billederne med sit fulde navn, andre blot med CL.

23 Et eksemplar af den tyske udgave fra 1641 findes på Det Kongelige Bibliotek, som også ejer flere af de andre udgaver.

Fig. 15 | I Abraham a Santa Claras *Etwas für Alle* (1699-1711) fik udgiveren Weigel anledning til at vise billeder af en række mere perifere håndværk som kastanieristeren. Efter Weigel 1987.

Man kunne nu forestille sig, at Weigel med den store bogudgivelse fra 1698 havde fået indfriet sine ambitioner, men allerede året efter udgav han med den tyske augustinermunk Abraham a Santa Clara (1649-1709) som forfatter[24] første bind af en ny stænderbog med titlen *Etwas für Alle* (fig. 15). De efterfølgende bind 2 og 3 udkom i 1711. Her

24 Hans borgerlige navn var Johann Ulrich Megerle, som han skiftede ud efter i 1662 at have tilsluttet sig den katolske augustinerorden. Tre-bindsværket findes ikke på noget offentligt dansk bibliotek. Udgaven af hans samlede værker 1-21, udkommet 1835-37, findes på Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 16 | Illustrationerne i den franske *Encyclopédie* fra sidste halvdel af 1700-tallet er ikke blot "illustrationer" af de enkelte håndværk. I deres store detaljeringsgrad med tilhørende videnskabelige forklaringer er de et fremragende eksempel på oplysningstidens behov for dokumentation. Til behandlingen af Hjulmageren (Charron) er der udført en længere række detailfyldte tavler. Den her bragte viser samlingen af et hjul med et udvalg af nødvendige redskaber.

---

blev en del af de ældre kobberplader genbrugt, men Weigel benyttede lejligheden til at få omtalt i alt 72 nye "erhverv" med tilhørende kobberstik, hvoraf en del var udført af Caspar Luyken. Hermed har vi gennem den imponerende udgivervirksomhed fået illustrationer af i alt 284 erhverv. Men så måtte Weigel også inddrage en række helt særlige karakterer som en *bjørnefører, kastanierister, linedanser* og en *poet.*

Med Weigels udgivelser med de mange erhvervsillustrationer kan man sige, at ideen med stænderbøger, som er repræsenteret så fint ved Feyerabends to udgivelser i 1568, havde udspillet sin rolle. Oplysningstiden stod for døren. Fornuft og videnskab gik nu hånd i hånd. Mange europæiske videnskabelige selskaber og akademier blev etableret i sidste halvdel af 1600-tallet, i Danmark oprettedes Videnskabernes Selskab i 1742. I Frankrig udkom i årene 1751-1772 den imponerende *Encyclopédie* i 28 bind, hvoraf de 11 med prægtige kobberstukne plancher. Redaktøren var den vidtfavnende og visionære Denis Diderot (1713-1784) i tæt samarbejde med matematikeren, mekanikeren og fysikeren Jean le Rond d'Alembert (1717-1783). På videnskabeligt grundlag med 18.000 sider tekst og 44.000 hovedartikler suppleret med de fremragende illustrationer redegjordes der detaljeret og pædagogisk for selv komplicerede arbejdsprocesser (fig. 16).[25]

---

25 Værket fik en enorm udbredelse med mange optryk. Dele af værket er i forskellige anledninger blevet oversat til andre sprog. De fremragende plancher er ofte genudgivet separat.

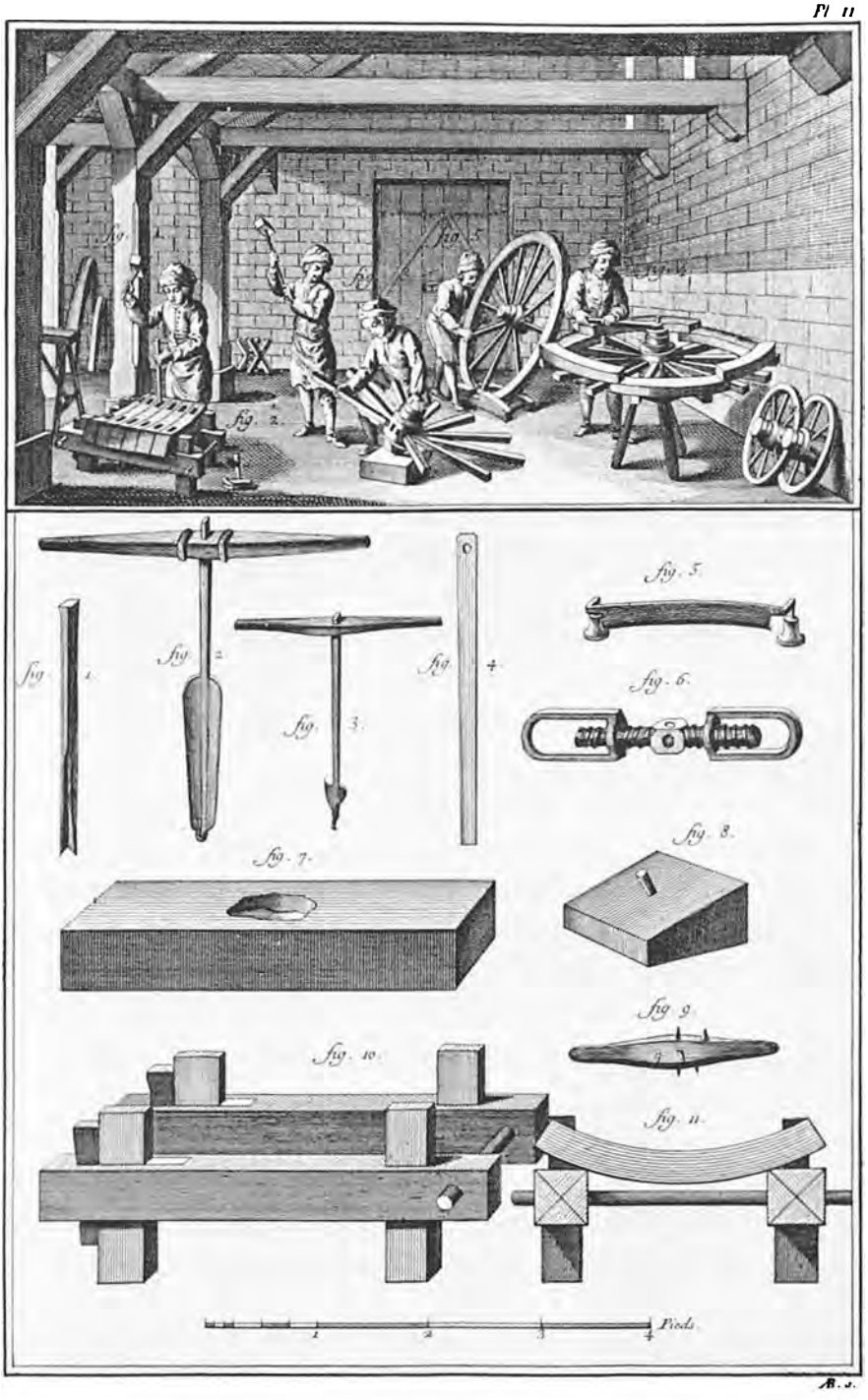
fig. 1.
fig. 2.
fig. 3.
fig. 4.
fig. 5.
fig. 6.
fig. 7.
fig. 8.
fig. 9.
fig. 10.
fig. 11.
Pieds.

Et højdepunkt nåede denne encyklopædiske tradition med tyskeren Johann Georg Krünitz' *Oekonomische Encyklopädie*, der udkom i årene 1773-1858. Værket omfattede 242 bind med tilsammen ca. 169.400 sider og 9398 kobberstiksillustrationer. Krünitz forfattede selv de første 72 bind; efter hans død i 1796 færdiggjordes værket af en række forskellige forfattere. I ofte meget omfattende og detaljerede leksikonartikler gives der en grundig beskrivelse af økonomiske, håndværksmæssige og tekniske emner.[26] Men allerede ved værkets færdiggørelse i 1858 måtte den sidste i forfatterrækken, Carl Otto Hoffmann, konstatere, at værket ikke mere var tidssvarende. En ny tid var indledt med overgangen fra oplysningstiden til industrialiseringen. Allerede i slutningen af det 18. århundrede indledtes, hvad der er kaldt "den industrielle revolution". Dampmaskinen holdt sit indtog; i Storbritannien mekaniseredes tekstilindustrien, og der udvikledes nye teknologier til fremstilling af jern.

Men mange håndværk fortsatte naturligvis med århundredgamle arbejdsprocesser. Sådan var forholdene også i Danmark.

Håndværksbilleder i Danmark

Der udkom ikke i 1600- og 1700-tallet i Danmark stænderbøger eller illustrerede encyklopædier. Men håndværk spillede naturligvis en helt central rolle i borgernes dagligdag. Siden middelalderen havde håndværkslavene i byerne reguleret arbejdsforholdene for mestre og svende med en vis træghed i nyskabelser til følge. De snærende bånd blev først opløst med næringsloven i 1857 – men ideen bag de gamle lav fik et ofte langt efterliv i form af mere socialt betonede mester- og svendeforeninger.

Interessen for de enkelte håndværk udmøntede sig i Danmark på en ganske særlig måde gennem udarbejdelse af såkaldte *kistebilleder*, som havde fået deres navn, fordi de ofte ses opklæbet indvendig i

26 Værket er tilgængeligt på internettet (se litteraturfortegnelsen).

Fig. 17 | Johan Rudolph Thieles dobbeltark fra 1766 med Bogtrykkeren og Bogbinderen. Arbejdsgangene ved trykpressen er de samme, som blev vist af Jost Amman 200 år tidligere.

låget på gamle klædekister.[27] Billederne kunne være religiøse, historiske eller – relevant i denne sammenhæng – belærende. De blev udført som håndkolorerede træsnit med tilhørende forklarende tekst. De udkom i store oplag og solgtes billigt, men er i dag sjældne bl.a. på grund af den ofte ringe papirkvalitet. En af de mest produktive udgivere af sådanne belærende billedark var bogtrykkeren og forlæggeren Johan Rudolph Thiele (1726-1815) i København (fig. 17). Fra

27 De tidligere lidt oversete billeder er blevet skattede samlerobjekter, især efter V.E. Clausens kommenterede katalogudgivelse 1985.

hans værksted er der bevaret tryk med billeder (med mål på ca. 22,5 cm × 16,5 cm) af for eksempel *Dreyeren, Snedkeren, Oxe-Slagteren + Svine-Slagteren, Bøssemageren + Stolemagerne* og *Bogtrykkeren + Bogbinderen.*[28] På den sidst nævnte dobbeltfremstilling ses til venstre en presse med årstallet 1766 anbragt på en tværbjælke – sikkert billedets fremstillingsår.[29] Ved pressen er den ene trykker i færd med at indfarve satsen med de to trykkerballer. Den anden er ved at fjerne et netop færdigtrykt ark. Hele opstillingen og billedets komposition med et nedenunder trykt belærende digt leder umiddelbart tanken hen på Ammans træsnit af bogtrykkeren, som også fik en datering påført: 1565. Ikke meget i håndværket har ændret sig på 200 år. Et andet af Thieles kisteblade, *Snedkeren*, har fået året 1767 anbragt på et skab. Trykkene udkom ikke i bogform, primært fordi de jo var produceret til opklæbning.

I 1834 udsendte den driftige bog- og papirhandler, men altså også forlægger, Christian Steen (1786-1861) i København en lille dansk stænderbog med titlen *Afbildinger af Kunster, Haandværker og forskjellige Næringsbrug.*[30] Bogen består af 94 kobberstukne illustrationer, der viser personer i færd med at udføre hver deres *håndværk* eller *næring*, som det udtrykkes på titelbladet (fig. 18). Under hvert billede er med skriveskrift angivet temaet: *Apoteker, Agerdyrker, Bager, Barber, Billedhugger.* Rækkefølgen er alfabetisk. Der sluttes med *Vaskekone, Vognmand, Wildthandler* og *Æskemager.* Bogen indeholder ikke nogen forklarende eller belærende tekst. Det fremgår ikke, hvem der har været ansvarlig for udformningen af de små, lidt naive

28 Clausen 1985 s. 187-188, billedhuggeren er vist s. 166. – Drejeren og snedkerne er vist og omtalt i en artikel af Hans Lassen i årbogen *Købstadmuseet "Den Gamle By" 1979* med de to billeder vist i farver på bogens for- og bagside.

29 De to billeder med tilhørende tekst er i anledning af 500-året for bogtrykkerkunstens indførelse i Danmark, 1982, optrykt af A/S Silkeborg Bogtryk med forklarende tekster ved Per Hofman Hansen.

30 Bogen er sjælden. Den findes ikke på Det Kongelige Bibliotek. Det eneste hidtil kendte eksemplar opbevares på *Odense Bys Museer.* Et nytryk i et mindre oplag er 1983 lavet af Odense tekniske Skoles grafiske afdeling som elevopgave.

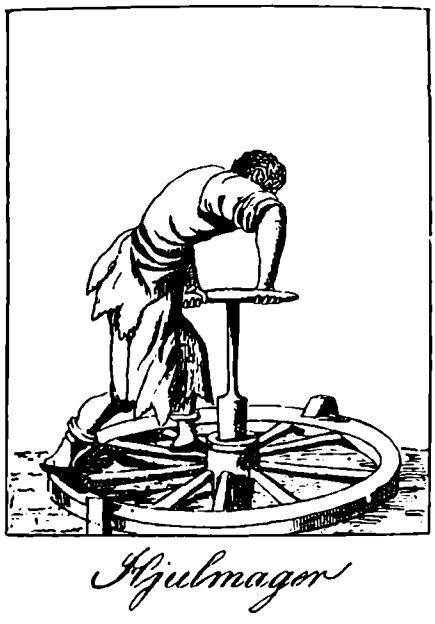

Fig. 18 | Forlæggeren Christian Steen har til sin illustration af Hjulmageren i den danske stænderbog fra 1834 valgt at vise den samme karakteristiske arbejdssituation med færdiggørelsen af hjulet, som også Jost Amman valgte til den tyske stænderbog fra 1568.

illustrationer, men forlæggeren har vel her, som i andre af sine illustrerede udgivelser, været aktiv. I 1825 udgav han således *Herbarium Pharmaceuticum*, hvortil kobberpladerne blev stukket under hans tilsyn, trykt på hans egne presser og håndkoloreret af hans egne folk.[31] Den lille danske – og i dag meget sjældne – stænderbog viser en række allerede dengang døende håndværk. Forlæggeren Christian Steen nåede således at fremstille for eksempel *hjulmageren, kammageren, klokkestøberen, nålemageren* og *papirmageren*, som også optræder i de ældre tyske og nederlandske stænderbøger. Den danske billedudgivelse danner en mærkværdig, lidt anonym afslutning på en udgivelsestradition, som forlæggeren Feyerabends *Ständebuch* i 1568 er så smukt et eksempel på.

31 Frøland 1983. Steen var bl.a. forlægger for Carit Etlar og Meïr Goldschmidt. Han drev ved siden af boghandel og forlag en omfattende papirhandel. Som den første herhjemme opdyrkede han et særligt børne- og billedbogsforlag. Det er vel i relation til den sidste aktivitet, at udgivelsen af hans stænderbog skal ses.

Litteraturfortegnelse 5

(En fyldigere litteraturliste til emnet findes i bd. II af:
Hans Sachs und Jost Amman. Das Ständebuch. Hrsg. v. Hans Blosen,
Per Bærentzen und Harald Pors, Aarhus 2009).

1. Hans Sachs' *Stænderbog*

Håndskriftet 1565: Zwickau, Stadtarchiv, Hans Sachs, 18. Spruchgedichtbuch, bl. 39v-56r (SG18).

Trykket 1568: Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden / Hoher und Nidriger [...] Durch den weitberümpten Hans Sachsen Gantz fleissig beschrieben [...], Gedruckt zu Franckfurt am Mayn M.D.LXVIII. – [Kolofon:] Gedruckt zu Franckfurt am Meyn / bey Georg Raben / in verlegung Sigmund Feyerabents. – (VD 16 S 258).

Benyttet eksemplar: København, Det Kongelige Bibliotek, signatur: Boghistorisk Samling 48, 159.

2. oplag 1574: Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden [...]. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / M.D.LXXIIII. – [Kolofon:] Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Paulum Reffelern / in verlegung Sigmund Feyerabends. – (VD 16 ZV 13547).

Benyttet eksemplar: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, signatur: Lo 6598 (mikrofiche).

Amman, Jost: Stände und Handwerker mit Versen von Hans Sachs [...], München 1896.

Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs. Udg. af Richard Graul (Insel-Bücherei 133), Leipzig u.å. (1934). – Uden Sigmund Feyerabends forord og uden Hans Sachs' afslutning.

Jost Amman. Das Ständebuch. 133 Holzschnitte mit Versen von Hans Sachs und Hartmann Schopper. Hrsg. v. Manfred Lemmer. (Insel-Bücherei 133), Frankfurt/Main 1988.

Jost Amman & Hans Sachs: The Book of Trades (Ständebuch) with a new Introduction by Benjamin A. Rifkin, New York 1973.

Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden [...], (genoptryk af originaludgaven fra 1568), Leipzig 2005.

Jost Amman. Das Ständebuch. Herrscher, Handwerker und Künstler des ausgehenden Mittelalters. 114 Holzschnitte mit Versen von Hans Sachs. Hrsg. u. übersetzt v. Ursula Schulze, Köln 2006. – Uden Sigmund Feyerabends forord.

Hans Sachs und Jost Amman. Das Ständebuch. Hrsg. v. Hans Blosen, Per Bærentzen und Harald Pors. 2 bd. (bd. I: Text, bd. II: Materialien), Aarhus 2009.

A Sixteenth-Century Book of Trades. Das Ständebuch. Translated with an introduction, by Theodore K. Rabb, Washington 2009.

Hans Sachs: Werke. Hrsg. v. Adelbert von Keller und Edmund Goetze, bd. 1-26, Tübingen 1870-1908.

Hertil: Crockett, Roger A.: Hans Sachs. Werke. Hrsg. v. Adelbert von Keller und Edmund Goetze. Alphabetischer Registerband, Hildesheim, New York 1982.

Lidt om den sorte kunst. I træsnit af Jost Amman. Med vers af Hans Sachs. (Rimene overs. af Otto Caspar og versificeret af Gunnar Jacobsen). Privattryk, København 1970.

2. Andre kilder

Afbildinger af Kunster, Haandværker og forskjellige Næringsbrug, København 1834.

Barnes, Donna R.: Street Scenes: Leonard Bramer's Drawings of 17th-century Dutch Daily Life. Hofstra Museum, Hofstra University, Hempstead, New York 1991.

Barnes, Donna R.: The Butcher, The Baker, The Candlestick Maker: Jan Luyken's Mirrors of 17th-Century Dutch Daily Life. An exhibition of drawings and prints. Hofstra Museum, Hofstra University, Hempstead, New York 1995.

Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung zu Nürnberg. Deutsche Handwerkerbilder des 15. und 16. Jahrhunderts. Hrsg.v. Wilhelm Treue, K. Goldmann, R. Kellermann, Fr. Klemm, Karin Schneider, W. v. Stromer, A. Wißner, H. Zirnbauer. Tekstbind og billedbind, München 1965.

Luiken, Johannes & Caspaares: Het Menselyk Bedryf. Vertoond in 100 Verbeeldingen: van Ambachten, Konsten, Hanteeringen en Bedryven; met Versen, Amsterdam 1694.

Plinius Secundus, Caius: Caij Plinij Secundi von Veron / Natürlicher History Fünff Bücher. Namlich das vij Von der Menschen vnd Völcker wunderbarlichen gestalten [...] Newlich durch Heinrich von Eppendorff verteütscht. Straßburg: Johann Schott, 1543. – (VD 16 P 3552) (fotokopi).

Plinius Secundus, Caius: Caij Plinij Secundi / Des Furtrefflichen Hochgelehrten Alten Philosophi / Bücher vnd schrifften / von der Natur [...] auß dem Latein verteutscht. Durch M. Johannem Heyden / Eifflender von Dhaun [...]. – [Kolofon:] Getruckt zú Franckfurt am Mayn / Anno 1565. durch Peter Schmidt / in verlegung Sigmund Feyrabends / vnd Simon Hüters. – Frankfurt/Main: Peter Schmidt, 1565. – (VD 16 P 3553) (fotokopi).

Schaller, Georg: Ein neuw Thierbuch. Eigentliche vnd auch gründliche beschreibung allerley vier vnd zweyfüssigen Thieren [...] Erstlich Durch den weitberhümbten Hansen Bocksperger den jüngern von Saltzburg in visirung gestellt / Folgendts gerissen durch den Kunstreichen Joß Amman von Zürich: Nun jetzt durch Georgium Schallerum von München Gantz fleissig beschrieben / vnd in Teutsche Reimen gefasset [...]. – [Kolofon:] Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / bey Martin Lechler / in verlegung Hieronymi Feirabends / im Jar nach Christi vnsers Seligmachers geburt / 1569. – Frankfurt/Main: Martin Lechler, 1569. – (VD 16 S 2259).

Schopper, Hartmann: Πανοπλια. Omnivm illiberalivm mechanicarvm avt sedentariarum artium genera continens [...] per Hartman. Schoppervm, Novoforens. Noricum. Francofvrti ad Moenvm [...] M.D.LXVIII. – [Kolofon:] Impressvm Francofvrti ad Moenum, apud Georgium Coruinum, impensis Sigismundi Feyerabent. M.D.LXVIII. – (VD 16 S 3897).
Benyttet eksemplar: München, Bayerische Staatsbibliothek, signatur: Res/L. eleg.m.715 (mikrofilm).

Schopper, Hartmann: De omnibvs illiberalibvs sive mechanicis artibvs [...] Avctore Hartmanno Schoppero, Novoforensi, Norico [...]. Francofvrti ad Moenvm [...] M.D.LXXIIII. – [Kolofon:] Impressvm Francofvrti ad Moenum, apud Georgium Coruinum, impensis Sigismundi Caroli Feyerabent. – (VD 16 S 3898).
Benyttet eksemplar: København, Det Kongelige Bibliotek (fotokopi).

Solis billedbibel [dansk udgave fra 1602] med forord af Troels Balslev Wingender udgivet af forlaget Wormianum, Højbjerg 1986.

Vergil, Polydor: Polydorus Vergilius Vrbinas. Von den Erfindern der ding [...]

yetzund Newlich durch Marcum Tatium Alpinum [...] ins Teütsch [...] Gebracht / Mit schönen Figuren [...] gezyeret [...]. Augsburg: Heinrich Steiner, 1544. – (VD 16 V 764) (fotokopi).

Vergil, Polydore: On Discovery. Edited and translated by Brian P. Copenhaver, Cambridge, Mass., London 2002.

Weigel, Christoph: Abbildung und Beschreibung der gemein-nützlichen Hauptstände. Faksimile-Neudruck der Ausgabe Regensburg 1698 mit einer Einführung v. Michael Bauer und einem Anhang mit 72 zusätzlichen Kupfern, Nördlingen 1987.

3. Litteratur om Hans Sachs, Jost Amman, Sigmund Feyerabend og Hartmann Schopper

Andresen, Andreas: Jost Amman, 1539-1591. Graphiker und Buchillustrator der Renaissance. Beschreibender Katalog seiner Holzschnitte, Radierungen und der vom ihm illustrierten Bücher. Mit einer biographischen Skizze und mit Registern seines Werkes und der Autoren der illustrierten Bücher, (genoptryk af udgaven Leipzig 1864), Amsterdam 1973.

Becker, C.: Jobst Amman. Zeichner und Formschneider, Kupferätzer und Stecher. Nebst Zusätzen von R. Weigel (genoptryk af udgaven Leipzig 1854), Nieuwkoop 1961.

Brunner, Horst: Hans Sachs, Gunzenhausen 2009.

Genée, Rudolph: Hans Sachs und seine Zeit. Ein Lebens- und Kulturbild aus der Zeit der Reformation. 2., durchgesehene Aufl., Leipzig 1902.

Hans Sachs der Schuhmacher 1494-1576. Sonderausstellung 18. September – 31. Dezember 1994. Deutsches Ledermuseum. Deutsches Schuhmuseum. Offenbach am Main, Offenbach am Main 1994.

Holzberg, Niklas: Hans-Sachs-Bibliographie. Schriftenverzeichnis zum 400jährigen Todestag im Jahr 1976 zusammengestellt in der Stadtbibliothek Nürnberg unter Mitarbeit von Hermann Hilsenbeck (Beiträge zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg 20), Nürnberg 1976.

Jessewitsch, Rolf Dieter: Das "Ständebuch" des Jost Amman (1568). Zur ständepolit. Ikonographie d. Reichsstadt Nürnberg in d. dt. Druckgraphik d. XVI. Jh. (Kunstgeschichte: Form und Interesse 18), Münster 1987.

Könneker, Barbara: Hans Sachs (Sammlung Metzler M 94), Stuttgart 1971.

Mundhenk, Christine: Schopper, Hartmann. I: Killy, Walther (red.): Literatur Lexikon, Gütersloh, München 1988-93, bd. 10, s. 373.

The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400-1700. Jost Amman, part I and II compiled by Gero Seelig, edited by Giulia Bartrum, Rotterdam 2001.

O'Dell, Ilse: Jost Ammans Buchschmuck-Holzschnitte für Sigmund Feyerabend. Zur Technik der Verwendung von Bild-Holzstöcken in den Drucken von 1563-1599 (Repertorien zur Erforschung der frühen Neuzeit. Hrsg. v. d. Herzog August Bibliothek, bd. 13), Wiesbaden 1993.

Pallmann, Heinrich: Sigmund Feyerabend, sein Leben und seine geschäftlichen Verbindungen, Frankfurt/Main 1881.

Pilz, K.: Amman, Jost. I: Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, bd. 3, München, Leipzig 1992, s. 246-249.

Die Welt des Hans Sachs. 400 Holzschnitte des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von den Stadtgeschichtlichen Museen (Ausstellungskataloge der Stadtgeschichtlichen Museen Nürnberg, Nr. 10), Nürnberg 1976.

4. Anden litteratur

Benzing, Josef: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet, Wiesbaden 1963.

Broby-Johansen, R.: Dagens dont i Norden. Arbejdsbilledets historie i Danmark, Norge, Sverige, Finland, på Færøerne, i Grønland og hos samerne, Albertslund 1980.

Clausen, V. E.: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884, København 1985.

Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. 4. opl., Bern, München 1963.

Dinzelbacher, Peter (red.): Sachwörterbuch der Mediävistik. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter [...] hrsg. v. P. Dinzelbacher (Kröners Taschenausgabe 477), Stuttgart 1992.

Dybdahl, Vagn (m.fl., red.): Håndværkets kulturhistorie, bd. 2: Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700. Af Ole Degn og Inger Dübeck, København 1982-84.

Eis, Gerhard: Mittelalterliche Fachliteratur (Sammlung Metzler), Stuttgart 1962.

Frøland, Aleks.: Steen, Christian. I: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 13, København 1983, s. 648f.

Haage, Bernhard Dietrich und Wegner, Wolfgang, unter Mitarbeit von Gundolf Keil und Helga Haage-Naber: Deutsche Fachliteratur der Artes in Mittelalter und Früher Neuzeit (Grundlagen der Germanistik 43), Berlin 2007.

Kühnel, Harry (red.): Alltag im Spätmittelalter, hrsg. v. H. Kühnel mit Beiträgen von Helmut Hundbichler, Gerhard Jaritz, Harry Kühnel, Elisabeth Vavra, Graz u.å., Augsburg 2006.

Kühnel, Harry (red.): Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter hrsg. v. H. Kühnel (Kröners Taschenausgabe 453), Stuttgart 1992.

Lassen, Hans: Træhåndværk. I: Købstadmuseet "Den gamle By" 1979, s. 25-64.

Lexikon des Mittelalters, bd. I-IX, Stuttgart, Weimar 1999.

Liebgott, Niels-Knud: Dansk Middelalder Arkæologi, København 1989.

Liebgott, Niels-Knud: Middelalderen i Danmark, 2004.

Lindgren, Mereth: Läsvärt. Solis Billedbibel. I: ICO. Den iconografiske post 1988, 2, s. 40-43.

Lindgren, Uta (red.): Europäische Technik im Mittelalter. 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch. 2. opl., Berlin 1997.

Michels, Ulrich: Munksgaards Atlas. Musik, bd. I : Teori og instrumenter. Musikhistorien fra begyndelsen til renæssancen, København 1992.

Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik, begr. v. Friedrich Blume. 2., neubearb. Ausg. hrsg. v. L. Finscher. Personenteil bd. 1-17, Sachteil bd. 1-9 og registerbd., Kassel osv. 1994-2007.

Nellemann, Georg og Jan Danielsen (udg.): Gamle danske håndværk, København 1971.

Ohler, Norbert: Pilgerstab und Jakobsmuschel. Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit, Düsseldorf, Zürich 2000.

Reith, Reinhold (red.): Lexikon des alten Handwerks. Vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert, München 1990, 2., durchgesehene Aufl., München 1991.

Roesdahl, Else (red.): Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie. 2. udg., Århus 2004.

Schultz, Fritz Tr.: Solis, Virgilius, der Alte. I: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker [...] hrsg. v. Hans Volmer, bd. 31, Leipzig 1937 [genudgivet 1951], s. 248-253.

Troels-Lund, [T.F.]: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Femte udgave ved Knud Fabricius, København 1929-31.

Trost, Vera: Scriptorium. Die Buchherstellung im Mittelalter, Stuttgart 1991.

(VD 16) – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, hrsg. v. d. Bayerischen Staatsbibl. in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. 1. Abteilung, bd. 1ff., Stuttgart 1983ff.

Wander, Karl Friedrich Wilhelm: Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk, bd. 1-5 (genoptryk af udgaven Leipzig 1867-1880), Darmstadt 1964.

5. Digitale værkudgaver

Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden [...]. Digital faksimileudgave af originaleksemplaret af *Ständebuch* på Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden: http://digital.slub-dresden.de/sammlungen/titeldaten/278811973/ (26. 1. 2010).

Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden [...]. Wikisource, online-udgave af originaludgaven af *Ständebuch* fra 1568: http://de.wikisource.org/wiki/Eygentliche_Beschreibung_Aller_St%C3%A4nde_auff_Erden/(26. 1. 2010).

Garzoni, Tommaso: Piazza Vniversale: das ist Allgemeiner Schauwplatz [...], Frankfurt a.M. 1619: http://digital.slub-dresden.de/sammlungen/werkansicht/265479053/0/ (1. 12. 2010).

Garzoni, Tommaso: Piazza Universale: Das ist: Allgemeiner Schawplatz [...], Frankfurt a.M. 1641: http://digital.slub-dresden.de/sammlungen/werkansicht/278277098/0/ (1. 12. 2010).

Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen: http://www.nuernberger-hausbuecher.de/ (1. 12. 2010).

Krünitz, Johann Georg: Oekonomisch-technologische Encyklopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- u. Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung, bd. 1-242, Berlin 1773-1858: http://www.kruenitz1.uni-trier.de/ (2. 12. 2010).

Rodericus Zamorensis (Rodrigo Sánchez de Arévalo): Speculum Vitae Humanae. Digitaliseret udgave af den tyske oversættelse: Der Spiegel des menschlichen lebens, oversat af Heinrich Steinhöwel, Augsburg 1475:

http://daten.digitale-sammlungen.de/0003/bsb00031963/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00031963&seite=1 (1. 12. 2010).

Schopper, Hartmann: Πανοπλια. Omnivm illiberalivm mechanicarvm avt sedentariarum artium genera continens [...], Frankfurt a.M. 1568. Digitalisering af originaludgaven fra 1568: http://daten.digitale-sammlungen.de/0002/bsb00028626/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00028626&seite=1 (1. 12. 2010).

Weigel, Christoph: Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände [...], Regensburg 1698: http://digital.slub-dresden.de/sammlungen/werkansicht/28062171X/0/ (1. 12. 2010).

Alfabetisk liste over stænder og erhverv

6

Listen omfatter de tyske stands- og erhvervsbetegnelser i trykket fra 1568 i en let tilpasset form samt de tilsvarende betegnelser i vor danske oversættelse. De tyske betegnelser er sat i *kursiv*.
Tallene henviser til tekstnummeret.

adelsmand 10
apoteker 12
Apotheker 12
armbrøstmager 78
astronom 13
Astronom 13

Bader 53
badskær 53
bager 41
Barbier 51
bartskær 51
Bauer 42
Beckenschläger 73
Bergknappe 104
Beutler 34
Bierbrauer 43
Bildhauer 28
billedhugger 28
Bischof 3
biskop 3
bissekræmmer 33
bjergværksmanden 104
bjældemager 74
bogbinder 21
Bogner 78
bogtrykker 19
bonde 42
Briefmaler 20
brillemager 57
Brillenmacher 57
brynjemager 77
Buchbinder 21
Buchdrucker 19
buntmager 46
Büchsenschäfter 92
Büchsenschmied 66
Bürstenbinder 58
Büttner 90
Bäcker 41
bødker 90
børstenbinder 58
bøssemager 66
bøsseskæfter 92

Doktor 11
Drahtzieher 101

farver 47
fingerbølmager 55

Fingerhüter 55
Fischer 97
fisker 97
Formschneider 17
formskærer 17
fortegner 16
Fressnarr 112
fuglejæger 44
Fürst 9
fyrste 9

garver 56
Geiger 107
Geldnarr 111
Gentelon 10
gigespiller 107
glarmester 23
Glaser 23
glasmaler 24
Glasmaler 24
Glockengießer 54
Goldschläger 32
Goldschmied 26
guldslager 32
guldsmed 26
Gürtler 35
gørtler 35

Hafner 82
Handmaler 22
Harfenspieler 106
harnisksmed 71
harpespiller 106
hattemager 49
Heftelmacher 102
hofnar 113
Holzdrechsler 91
Hüter 49
hægtemager 102

illuminator 20

Jacobsbruder 6
jakobsbroder 6
Jude 30
jæger 38
Jäger 38
jøde 30

Kaiser 7
kammager 59
Kammmacher 59
kandestøber 75
Kannengießer 75
kardinal 2
Kardinal 2
Kaufmann 29
kedelsmed 73
kedeltrommeslager 109
kejser 7
klejnsmed 61
klokkestøber 54
knivsmed 63
kobbersmed 65
Koch 39
kok 39
konge 8
Krämer 33

Kupferschmied 65
Kürschner 46
købmand 29
König 8

Laternenmacher 80
Lautenmacher 103
Lautenspieler 106
Lederer 56
lesmed 70
lutmager 103
lutspiller 106
lygtemager 80
læge 11

maler 22
Messerschmied 63
messingsmed 68
Metzger 37
munk 5
Müller 40
Münzmeister 31
møller 40
Mönch 5
møntmester 31

Nadler 76
Nagler 69
Nestler 36
nålemager 76

oliemøller 98
Organist 105
orgelspiller 105
overskærer 60
Ölmacher 98

Panzermacher 77
Papierer 18
papirmager 18
Papst 1
passermager 62
pave 1
pengenar 111
pergamentmager 93
perlestikker 25
Permenter 93
Pfaffe 4
Pfeifer 108
piber 108
Plattner 71
pottemager 82
prokurator 14
Prokurator 14
præst 4
pungmager 34

Rebmann 99
rebslager 95
Reißer 16
remmesnider 36
Rotschmied 68

saddelmager 81
sanger 100
Sattler 81
Schalksnarr 113
Schellenmacher 74

Schiffmann 96
Schleifer 84
Schlosser 61
Schmied 72
Schneider 45
Schreiner 88
Schriftgießer 15
Schuhmacher 50
Schwarzfärber 47
Seidensticker 25
Seiler 95
Sensenschmied 70
Sieber 94
sigtemager 94
Singer 100
skipper 96
skomager 50
skriftstøber 15
skrædder 45
slagter 37
sliber 84
smed 72
snedker 88
spejlmager 83
Spiegler 83
Sporer 64
sporesmed 64
Steinmetz 85
Steinschneider 27
stenhugger 85
stenskærer 27
Stocknarr 114
sømsmed 69
tandtrækker 52
teglbrænder 86
Teppichmacher 110
Trommler 109
trædrejer 91
trådtrækker 101
Tuchscherer 60
tæppemager 110
tømrer 87

Uhrmacher 67
urmager 67

vinbonde 99
vognmager 89
vægtmager 79
væver 48

Waagenmacher 79
Wagner 89
Weber 48
Weidmann 44

Zahnbrecher 52
Ziegler 86
Zimmermann 87
Zirkelschmied 62

ædenar 112
ærkenar 114

ølbrygger 43

Med *Renæssancens stænder og håndværk* foreligger den første danske udgave af den tyske såkaldte *Stænderbog* fra 1568. Med Jost Ammans fine træsnitsillustrationer og Hans Sachs' charmerende tekster i knittelvers giver den en levende beskrivelse af samtidens stænder og erhverv. Udgaven rummer en faksimilegengivelse af hele den tyske førsteudgave og en komplet dansk oversættelse, herudover kommentarer til enkelttekster samt et efterskrift og et bidrag, der placerer værket i dets kulturhistoriske sammenhæng.

ISBN 978-87-90814-68-7

9 788790 814687

FORLAGET HIKUIN